ISSN 0235—7771

AKADEEMIA

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 5

Eesti idee . . . . . **Jaak Jõerüüt**
Ükskord me sureme niikuinii! . . . . . **Mari Saat**
Arvutid toodi Eestisse õhinal . . . . . **Enn Tõugu**
Uus haridusest kõnelev sõnavara . . . . . **Tiiu Kuurme**
Kiimamuutused eriolukorras . . . . . **Toomas Kiho**
Uku Masingu kirjad Enno Littmannile 1933–1943 **Henning Trüper**
Autismi avaram fenotüüp . . . . . **Michael Fitzgerald**
Mõtteid psühhoanalüüsist . . . . . **Paul E. Adamson**
Arvustus . . . . . **Indrek Ojam**
Tants teadmatusse . . . . . **Herbert Normann**

Kolleegium:

Jaak Aaviksoo, Jaan Einasto, Jüri Engelbrecht, Tiit Hennoste, Alar Karis, Kalle Kasemaa, Kalevi Kull, Piret Kuusk, Ülo Matjus, Eero Medijainen, Peeter Olesk, Jaan Ross, Hando Runnel, Jaan Sootak, Richard Villems

Toimetus:

peatoimetaja . . Toomas Kiho – toomas.kiho@akad.ee
tegevtoimetaja . . Indrek Ude – indrek.ude@akad.ee
universalia Jaan Kangilaski – jaan.kangilaski@akad.ee
humaniora, *socialia* . . . Mart Orav – mart.orav@akad.ee
naturalia . . . . Kalle Hein – kalle.hein@akad.ee
keeletoimetaja . Triin Kaalep – triin.kaalep@akad.ee
korrektor . . . Kristin Sarv – kristin.sarv@akad.ee

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, 51007 Tartu, Eesti

Telefonid: 7423146, 7423050

E-post: akadeemia@akad.ee

Ilmavõrgus: www.akad.ee
www.facebook.com/AjakiriAkadeemia/

© AKADEEMIA 2020
Trükk: AS Pakett.
Trükiarv: 1500.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

32. AASTAKÄIK 2020 NUMBER 5 (374)

Eesti idee
Jaak Jõerüüt 771

Ükskord me sureme niikuinii!
Mari Saat 777

Arvutid toodi Eestisse õhinal
Enn Tõugu 787

Tõmbetuuled ja tõmbekeeled
uues haridusest kõnelevas sõnavaras
Tiiu Kuurme 799

Kiimamuutused eriolukorras
Toomas Kiho 827

Maailmafiloloogia maailm: Uku Masingu kirjad
Enno Littmannile 1933–1943
Henning Trüper 829
Tõlkinud Kalle Hein

Autismi avaram fenotüüp
Michael Fitzgerald 869
Tõlkinud Amar Annus

Mõtteid kabalast, Ugalast ja õitsvast subjektivismist
psühhoanalüüsi käsitlevates kirjutistes
Paul E. Adamson 899

Arvustus: Lepituse tähendus on endiselt lahtine. Theodor W. Adorno. *Valik esseid kirjandusest*. Koost. Marek Tamm. Tlk Krista Räni. Järelsõna Hasso Krull. (Loomingu Raamatukogu, LXIII aastakäik, nr 32–34.) Tallinn: SA Kultuurileht, 2019. 160 lk.
Indrek Ojam 920

Abstracts
..... 928

Tants teadmatusse: Päevik 1944–1961. XXIII
Herbert Normann 937

Paberväljaande tellijale on digiväljaande lugemine
TASUTA: www.kultuurileht.ee

Maalid lk 786, 826, 868, 898, 960:

SIRJE PETERSEN (1959) alustas kunstiõpinguid Tartu Kunstikoolis aastatel 1975–1979, on lõpetanud Tartu Kõrgema Kunstikooli maali erialal 2001. ja Tallinna Ülikoolis õpetajakoolituse 2004. a, alates 2000. aastast töötab Kõrgemas Kunstikoolis Pallas maaliosakonna dotsendina.

EESTI IDEE

Jaak Jõerüüt

See kõne peetakse kutsujate tahtel Luunja keskuses, millest ainult väheke eemal oli kunagi suur Metsamuna talu, kust on pärit minu isapoolne vanaisa Eduard Jemm. Tema muutis Eesti riigi survel enda ja oma pereliikmete nime Jõerüüdiks. Ma võin seda mõista, aga ma ei pea seda täielikult heaks kiitma. Mõtlen vahel, et pannud siis trotsist nimede rohke eestistamise ehk iseenese käega oma ajaloolise mälu hävitamise vastu tolle laitmatult eestiliku nime, mis mõnedes vanades ürikutes Jemmi kõrval ette tuleb, lihtsalt Jõmm. Aga vanaisa, sel ajal mitte enam poisike Metsamunalt, vaid juba kõrge riigiametnik, Eesti raudtee finantsdirektor, oli selleks liiga härrasmees, et jõmmiks transformeeruda. Hilja! Nii võeti omaaegsest lindude nimestikust see rüüda-nimi. Praeguses linnunimestikus on sel kohal väiketüll.

Mitte ainult sellest ei tahtnud ma muidugi rääkida, ent siiski! Teie olete ju kutsunud mind pidama aastapäevakõnet, mis mahuks üldpealkirja "Eesti idee" alla. Aga kas pole teglikult hoopis nii, et mis tahes lugu ma Eestist, kunagisest või praegusest, ka pajataksin, on see igal juhul Eesti ideega seotud! Kui jutt on Eestis elanud või elavatest inimestest, ennekõike eestlastest, aga ka teistest, kes siia oma juured on ajanud, on paratamatult jutt ka Eesti ideest, sest igal siinsel inimesel on oma Eesti idee, mida igaüks eraldi oma eluga teostab. Iga siin oma elu elanud ja elav inimene on nagu Eesti idee personifikatsioon. Vahe on ainult selles, et mõnedel on see kehastumine, oma imelise rolli ja sellega kaasneva vastutuse tajumine teadlikum, teistel ebateadlikum,

---

Kõne Eesti Vabariigi aastapäeva kontsertaktusel 23. veebruaril 2020. aastal Luunja Kultuuri- ja Vabaajakeskuses.

ja mõnedel on see personifitseerumine tagasihoidlikult isiklikum, endassetõmbunum, mõnedel seevastu üldisem ja teisi kaasa haaravam.

Usun, et kui siitsamast Metsamunalt saadeti mõne kauge, suure sõja eelse suve lõpul rongiga Tallinnasse oma ploomipuu otsast korjatud lillasid ja tumesiniseid ploome, terve kohvritäis korraga, et siis mu isa, toona gümnaasiumiõpilane Jakob Westholmi koolis, saaks end kosutada oma taluaia puuviljadega ja et tal meenuksid sedakaudu siinne, Luunja kandi õhk ja päike, siinsed metsatukad, väljad, aiad, talud, ennekõike oma Metsamuna (mille peamaja mina olen näinud ainult kahel tuhmunud mustvalgel fotol), siis see oli kindlasti nii vanaisa kui teiste siia jäänud sugulaste Eesti-idee osa. Isale aga, pisut pedantse loomuga joonestusõpetajale, kui ta minule mu lapsepõlvekodus Tallinna äärelinnas sellest jutustas, meenus ikka, et mingi osa ploome polnud kannatanud toonast aeglast raudteesõitu pealinnani välja ja kohvri sisu oli selle avamisel olnud troostitu.

Meie, praegu siin Eestis elus olevad inimesed, kes me mõtleme meie seast lahkunud inimestest ikka ainult head, nagu põline komme on, võiksime nendest inimeste häid soove kandnud eesti ploomidestki mõtelda leebemalt — ehk oli vaid suhteliselt, mitte totaalselt troostitu see kompotilaadne kohvrisisu.

Omaaegne Eesti oli ja on nende inimeste mälestustes (ja eriti mõtetes), kes pidid pika Vene okupatsiooni aja üle elama, pigem paradiis kui midagi muud, ja selles paradiisis olid kõik veadki suhtelised, kõik vääritu oli suhteline, kõik halb oli suhteline.

Niisiis, Eesti idee kehastused on tema inimesed. Ka need, kes meile mingil, tagantjärele vaadates enamasti tühisel põhjusel parajasti ei meeldi. Suur, summaarne Eesti idee elab kõikides eestlastes ja nende tegudes, ning elab ka mitte-eestlastes, kui nad pole läbirändajad, vaid on ennast määramatult kauaks sidnunud selle maa, selle kultuuri ja selle keelega. Inimesed oma eluga on oma sünnimaa, oma arenemise maa, oma eneseteostuse maa idee personifikatsioonid, tahes või tahtmatult. Aga oleks eriti tervitatav, kui eestlased tunnistaksid seda iseendale kindlameelselt ja pidevalt. Teaksid ja tunnistaksid, et me kõik kanname oma õlgadel se-

da maad. Siis võib meie ellu, meie päevade tegemistesse ja meie mõtetesse tulla uusi dimensioone, midagi nii uut, mida varem aimatudki pole. Midagi, mis on ühteaegu nii rängalt raske koorem kui ka hindamatu kingitus. Midagi, mis vaevab ja raputab, aga ka julgustab ja õnnistab otsekui iseenesest. Sellele tasub meil kõikidel mõtelda. Nii pidupäeval kui argipäeval.

Aga mitte ainult sellest ei tahtnud ma täna siin rääkida.

On mõndagi häirivat me elus ja ajas, millest tuleb kõnelda otse. Väga otse, enam kui otse.

Sel puhul üks lugu raamatust *Roomlaste teod* (Loomingu Raamatukogu 2019, nr 38–40, lk 125; ladina keelest tõlkinud Martin Uudevald). See on hiliskeskaegne jutukogumik.

> Räägitakse, et oli üks kuningas, kelle kuningriigis toimus nõnda ootamatu muutus, et heast sai halb, tõest vale, tugevusest nõrkus ning õiglusest ebaõiglus. Muutusest hämmastudes uuris kuningas nelja kõige targema filosoofi käest selle põhjust.
>
> Kui filosoofid olid omavahel rahulikult aru pidanud, kõndisid nad nelja linnavärava juurde ning igaüks neist kirjutas ühele väravatest kolm põhjust.
>
> Esimene kirjutas nii: Võim on õiglus, seepärast on maa seaduseta. Päev on öö, seepärast ei ole maal ühtki teed. Põgenemine on võitlus, seepärast puudub riigis au.
>
> Teine aga kirjutas: Üks on kaks, seepärast ei ole kuningriigis tõde. Sõber on vaenlane, seepärast puudub kuningriigis usaldus. Halb on hea, seepärast ei ole maal vagadust.
>
> Kolmas kirjutas: Aru on otsas, seepärast on kuningriik kuulsusetu. Varas on seatud varahoidjaks, seepärast ei ole kuningriigis raha. Sääsk tahab olla kotkas, seepärast ei suudeta isamaal asju eristada.
>
> Neljas aga: Tahtmine on nõunikuks, seepärast on riik väärasti koheldud. Raha langetab kohtuotsuseid, seepärast valitsetakse riiki halvasti. Jumal on surnud, seepärast on kogu kuningriik täis patuseid.

Ei pea pikalt järele mõtlema, et taibata — see vana lugu pole ainult kuningriigi lugu, see võib käia ka nii maailma kui perekonna, nii suure kui väikse riigi, nii pealinna kui valla kohta, pealegi igal ajal.

Võime manada silma ette millise illusiooni tahes ja võime hakata sõnastama oma aru ja soovide järgi, milline täpsemalt peaks olema see maine paradiis, kus tahaksime elada ja olla. Teades aga sisimas hästi, et maist paradiisi ei tule, sest ikka on kusagil, niiöelda süsteemides sees inimlik viga või vigur, ikka teevad inimesed väikseid ja suuremaid patte. Ikka tundub endale, et oled ise parimast parim, tublimast tublim, maailma naba, taeva tala ja kui mitte kogu inimkonna, siis vähemalt perekonna, sõpruskonna ja kogukonna tegelik tugi. Aga vaat teised ei arva miskipärast nii ja jätavad tegemata just selle pisiasja, mis aastate tagant tundub sulle endalegi tühisemast tühisem, ent praegu, just praegu tundub see sulle maailma suurim ebaõiglus ja vale. Teiste tehtud!

Aga ehk on paradiisist unistamise asemel arukam käituda hoopis vastupidi — uurida, kuidas on kirjeldatud kui mitte just põrgut, siis põrgu maapealset vastet nagu äsja loetud vanas mõistujutus ja vaadata, kas oma maa erineb sellest vähe, keskmiselt või palju. Ehk on ausam, reaalsem ja sihile viivam just see meetod — katsuda samm-sammult eemalduda olukorrast, mida kohtas kuningas, eemalduda elust, kus tõest oli saanud vale ja õiglusest ebaõiglus. Need sõnad, mis esinevad tolles roomlaste tegude pajatuses, peaksid olema meie igapäevased kaaslased ses mõttes, et ilma nendele tähelepanu pööramata ei edene ükski Eesti idee, kui vaimustavalt see ka paberile oleks pandud. Need sõnad — õiglus, sõprus, usaldus, vagadus, vargus, põgenemine, võitlus, aru, tõde, halbus, headus, patt, isamaa, seadus, vastutus. Jah, me kõik oleme Eesti idee kehastused ja need sõnad puudutavad meid kõiki. Niipidi või naapidi.

1966. aastal kirjutas Paul-Eerik Rummo luuletuses "Ringrajalt kõrvale" midagi, mis sobib just siinkohal tsiteerida:

> Sinu hääks, isamaa, kes poleks tragi!
>
> Turgudel parimaid lapsi sul leegion
> raginal vaagimas, k u i tragi keegi on.
> Järjekord! Isamaa, las ma ei trügi sekka.

Need kreedolikud read on õige täna liita teise Eesti suure luuletaja Hando Runneli ridadega luuletusest "Kasuõpetus", ilmunud

1970. aastal. Nagu äsja ütlesin: on mõndagi kibedat me elus ja ajas, millest tuleb kõnelda väga otse, enam kui otse. Aastakümned on teised, aga mõned valud ja tungid, pinged ja vaevad on endised. On asju, mis ilma pikema jututa on mis tahes ilusa Eesti idee vastased.

> Ei ole Mekat meil, kuhu minna.
> Ei saa me valmis oma pühalinna.
>
> Aga hiiemetsad on maha saetud,
> urikivid on uppi aetud,
> pühad põrmud on ümber maetud.
> Põleb jalge all kivikallas,
> ise priiskame oma vabatvallas,
> rahad rusikais, tobid laetud,
> silmad sirmiga kinni kaetud.

Alatasa paistavad inimestele vaimselt suured, hoomamatult keerulised ja karmilt põhimõttelised asjad liiga lihtsad. Eesti idee puhul keskendutakse kindlasti peamiselt ideele, idee sisule. Eesti ise tundub ju olevat lihtne asi, kes siis Eestit ei teaks ega tunneks! Meie oma Eesti, oma riik ja kodumaa ja puha. Aga oma kodumaa ja isamaa mõistmine, tajumine, tunnetamine ei ole lihtne praegu, ega ole iial varemgi olnud. Üksainus näide. Egiptlased Vana-Egiptuses, vaaraode ajal, pidasid end pigem linna kui rahva liikmeks. Linna nad kuulusid ja linnas tahtsid nad maetud saada. Nagu mainib saksa egüptoloog Jan Assmann oma teoses *Egiptlane Mooses*, tähendas ühtekuuluvus linnaga eelkõige ühtekuuluvust linna isandaks oleva jumalusega. Linna absolutiseerimise pattu on tehtud Eestiski, kuid õnneks mitte veel fataalselt. Aga olgu sellest raamatust üks tsitaat veel:

> Selle tunde, ühtekuuluvuse jumala või jumalannaga, lõi ja seda kinnitas osalemine pidustustel. Pidustuste ärajätmine pidi igalt üksikult egiptlaselt võtma identiteeditunde, ja mis veel hullem, lootuse surematusele.[1]

[1] Jan Assmann. *Egiptlane Mooses: Mälestus Egiptusest lääne monoteismis*. Tlk Kalle Hein. Tallinn: Varrak, 2017, lk 53–54.

Siitkaudu saab tajuda inimliku identiteedivajaduse ja lootusevajaduse püsivust üle aegade.

Meie vabariigi aastapäev on pidu, aga mitte Eesti idee iseenesest. Nagu ka laulupidu ise ei ole Eesti idee. Kuid olgu see idee milline tahes kelle tahes ettekujutuses, ilma aastapäevapeota või laulupeota kuivab iga idee, kuivab ja närbub nagu taim ilma veeta.

Minul on välja pakkuda ainult üks idee — tuleb püsima jääda! Rahvana, keelena, kultuurina. Kes vähegi on mõtelnud maailma ajaloo peale, see teab, kui paljud rahvad, keeled, kultuurid on hääbunud igaveseks. Püsimajäämise tung aga peitub igas inimeses, seda pole vaja väljastpoolt sundida, välja mõtelda, üle seletada ega konstrueerida. Püsimajäämises on ilu. Püsimajäämise idees ühinevad kõik need asjad, mille kohta öeldakse kas isiklik, rahvuslik või riiklik. Kogu me elu suured ja väiksed teod ühinevad selles idees, kui ainult tahtmist on. Püsimajäämine on meie kohus nii iseenese saatuse ees kui ka oma maa ees.

JAAK JÕERÜÜT (1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1973. Kirjanike Liidu sekretär 1977–1986, aseesimees 1986–1989, ENSV kultuuriministri asetäitja 1989–1990, ENSV (EV) Ülemnõukogu saadik 1990–1992, Eesti Loomeliitude Kultuurinõukogu esimees 1989, EV Välisministeeriumi teenistuses 1993–2014, EV kaitseminister 2004–2005. Avaldanud üle 20 raamatu proosat, luulet ja mitteilukirjandust. *Akadeemias* on temalt ilmunud artiklid "Gustav Suits, Ernest Hemingway ja meie" (2017, nr 5, lk 773–779), "Sada aastat ja neli aastat" (2018, nr 3, lk 387–392), "Silmad pärani kinni, ikka veel" (2018, nr 7, lk 1155–1165) ja "Enesetapjalik Euroopa" (2019, nr 6, lk 975–984).

ÜKSKORD ME SUREME NIIKUINII!

Mari Saat

EESSÕNA

Ühel jõulukuu õhtul (2019) heitsin pikali ja võtsin une-eelseks lektüüriks kätte vana, juba kord loetud-läbilehitsetud ajakirja *Akadeemia* numbri. Mul oli meeles, et kunagi ilmumise ajal olin sealt lugenud Jaagu lugu; Tolstoid polnud märganudki. Nüüd siis alustasin kohusetundlikult viimasest, aga kui Jaagu looni jõudsin, siis enam pidama ei saanud, enne kui see teist korda läbi oli loetud ja mõnda kohta veel kolmandat korda üle loetud. Ja nüüd hakkasid need lood, üsna erinevad, eri inimestelt ja eri aegadest, kuidagi mu peas põimuma ja segunema.

Ime tõesti, et 1909. aastal, kõigest viis aastat enne Esimese maailmasõja puhkemist, oli Stockholmis toimunud rahukongress, koguni juba kaheksateistkümnes! (Sõda ja rahu oli vist tollal niisama kuum teema kui praegu kliimasoojenemine?) Tolstoi kutsuti sinna esinema; ta oli kaheksakümmend, ta elas pärast seda veel vaevalt aasta, seepärast ei kartnud ta enam midagi ja pani kongressi jaoks mõeldud teksti kirja vaid puhast tõtt, nagu ta ise selgitas. Tõel peaks olema oma jõud, suurim jõud — oma sõnul ta uskus seda —, ometi oli vist nii, nagu kirjutas Juhan Jaik "Isa surmas" — inglike, kes isa hinge päästa püüdis ja headust toetama pidi, oli liiga väike, nõrk, värisev, kuigi väga vapper. Ja TÕDE, mida kuulutas Tolstoi, on seniajani jäänud utoopiaks. Õigus on Rainis Toomemaal, kui ta järelsõnas Lev Tolstoi jutule ütleb —

Süü selle loo tekkimises on säärasel kolmikul: ajakiri *Akadeemia* (2019, nr 6), Lev Tolstoi ja Jaak Jõerüüt.

kuniks on eraldiseisvad rahvad ja riigid, ei saa läbi sõdadeta... Miks? Sellest edaspidi, vahepalas.

Kui mõtlen Euroopa Liidule, tuleb mulle alati meelde Fanny de Sivers. Ja millegipärast, mulle tundub, seob ta praegu siin loos — võib-olla nagu "Isa surma" väike vapper inglike — justnagu hõbeniidikesega kaht ajas ja ruumis nii kauget kirjutajat: Lev Tolstoid ja Jaak Jõerüüta... Mäletan, kuidas Fanny de Sivers 1990. aastate algul rääkis vaimustusega Euroopa Liidust ja selle lipust. Tema jaoks ei olnud Euroopa Liit mitte 1952. aaastal majanduslikel kaalutlustel sõlmitud söe- ja terasetootmise ühendus. Tema jaoks oli Euroopa Liit neitsi Maarja lipu kandja: kuldne tähtedering taevasinisel lipul. Tema jaoks oli see kristluse sümbol: rahu ja armastuse sümbol, ja Euroopa Liit pidi edendama just neid kristlikke väärtusi — rahu, üksmeelt, armastust...

Esialgu see ehk nii paistiski? Olid ju liidu moodustamise taga kristlikud demokraadid, kes siis veel ei häbenenud sõna "kristlus" avalikult välja öelda. Nii oli see veel ka 1990. aastate algul, kui Läänega ühines Vene võimu alt vabanenud Ida-Euroopa — kõigest kolmkümmend aastat tagasi. Kuigi, nagu Jaak Jõerüüt meenutab, hoiatas Margaret Thatcher juba 1992. aastal läbimõtlematusest tekkiva massiimmigratsiooni tagajärgede eest, ja nagu tuleb välja Jõerüüda enda kirjutisest "Enesetapjalik Euroopa", kõik see, mille eest hoiatas Thatcher, on täide läinud ja palju hullemini veel. Ja kui võrrelda Jaak Jõerüüda esitatud poole aasta tagust pilti Lääne-Euroopast ning eriti Rootsist praegusega, siis on olukord selle lühikese ajaga veelgi halvenenud: näiteks kui 2018. aastal oli Rootsis 39 juhtumit, kus läks vaja pommirühma, siis 2019. aastal oli neid 100, novembri alguseks oli pealinnas Stockholmis plahvatanud 19 pommi (seni oli pealinn püsinud plahvatustest enam-vähem puutumata). Rootslased ütlevad, et pommipanemine on moodi läinud, et pommi võidakse sulle panna näiteks ka siis, kui sa ei oska tarvitada väljendit "Inshallah"... Kuritegevus on läinud nii kaugele, et Taani otsustas sulgeda piiri Rootsiga, et takistada kuritegelike jõukude sissetungi oma maale. Ent Rootsi politsei ütleb, et paanikaks pole põhjust...

Kõigist neist lugudest kokku tuli mulle mõte: kui see nii on, mis oleks siis väljapääs? Ja imestasin, et ka Jaak Jõerüüt oma

nii põhjalikus, suurepärases kirjutises jätab tegemata ettepaneku või andmata vihjegi: mis võiks olla väljapääs? Miks? Ja siis mul tuligi mõte, mis on alljärgneva "vahepala" sisuks — kui on nii, et väljapääsu polegi, et me kõik tunneme seda intuitiivselt, sest...

VAHEPALA

...et jah — ükskord me sureme niikuinii!

Seepärast paningi oma loole sellise pealkirja, et ta kõlab kokku praegu meie elu ümber hõljuva — ehk veidi paanilise? — maailmalõputundega. Ja muidugi tunneb vist iga eestlane ära, vähemalt need, kes laulva revolutsiooni ajal juba teadlikud inimesed olid, et see on parafraas Heinz Valgu hüüdlausele: Ükskord me võidame niikuinii!

Ometi, juba siis, kui meile vabadus viimaks ikkagi tagasi tuli, mõtlesin ma — tahtmatult —, et mida see küll võiks tähendada? Kas me saime oma riigi ja vabaduse tagasi ehk seepärast, et oleme väga vana rahvas, et saaksime veel, oma rahvas omas riigis, natuke elada, enne kui lõplikult hingusele läheme? See mõte kerkib mul ikka vahel ootamatult välja, niisama, iseenesest, eriti näiteks Vabariigi aastapäeval — minu meelest ühel ilusaimal pühal. Aga ega ta ole paha mõte, mis väga häiriks, pigem on seal uudishimu, et kui kauaks... Sest me oleme ju tõesti vana rahvas ja ükskord... ega keegi ela igavesti, ei inimesed, riigid ega liigid.

Ent nüüd, kui Brexit on kohe-kohe möödapääsmatult käes, ujub see mõte välja tugevamini ja uues kontekstis: milleks tollele vanale Inglismaale seda Brexitit veel vaja? Kas tunneb ta ehk, et seda on tarvis enne kõige lõppu? Et on tarvis taastada oma kunagine hiilgus ja vägevus? Kas või hetkeks! Et on vaja lahku lüüa Mandri-Euroopast ja tugevdada sidemeid Kanadaga, USAga, Austraaliaga, Indiaga — viimane ei kuulu küll ametlikult Briti Uniooni, ent seal valitseb tegelikult riigikeelena inglise keel; seal sõditakse, küll diplomaatiliselt, aga õige läbipaistvalt islamiga, ja India ei taha sugugi sattuda Hiina mõju alla. Mäletan veel, kuidas India ja Hiina olid enam-vähem sõjajalal minu lapsepõlves — ega muidu oleks dalai-laamat Indias nii sõbralikult vastu võetud.

Seepärast olekski India võib-olla meeleldi Inglismaa liitlane? Ja tuleks kokku üks võimas unioon, kus uhke Inglismaa ei peaks arvestama mingisuguste sakslastega ega prantslastega?

Poliitika pole mind õieti kunagi huvitanud. Seda enam on imestamisväärne, et säärased mõtted üsna võhiklikule inimesele pähe tulevad. Võib-olla on intuitsioon sellega tõesti kuidagi seotud? Ei tea, ega olegi tarvis teada. Sest ega teadmine midagi muuda. Ja omal ajal saab kõik selgeks.

Aga loo pealkirja tähendus? Miks me peaksime niikuinii surema? Mida ma sellega mõtlen? Just seda, et me oleme ikka veel šimpansid. Oleme küll leiutanud palju asju, enamasti võib-olla isegi häid asju, ja oleme jõudnud Armastuse usuni ja vägivalla eitamiseni (põhimõtteliselt ju isegi nii kaugele, et pööra oma vaenlasele oma parem põsk ette?), kuid emotsionaalses mõttes käitume ikka nagu šimpansid — need kõige targemad ja kavalamad loomariigis, kes oma väikse kogukonna sees kaitsevad ja armastavad üksteist, aga teisi šimpansigänge, oma liigikaaslasi, notivad halastamatult maha kaigastega peetavais julmades šimpansisõdades.

Ja siit tulebki mõte — aimdus? või koguni veendumus? —, et ükskõik kui palju pingutusi me teeme kilekottide ja lennureiside vältimiseks, kliimakatastroofist ei pääse me niikuinii, sest kuigi me saastamisest ja selle vähendamisest nii palju räägime ja hädaldame, vaikime üksmeelselt maha maailma suurima saastaja — sõjatööstuse. Ei tee sellest juttugi. Või ehk ainult vahel möödaminnes. Seal probleemi nagu polekski? Lapsed viskavad koolist poppi ja vehivad loosungitega — Jätke meile puhas maailm! —, aga ma pole märganud ühtegi loosungit: Lõpetage relvade tootmine! Lõpetage relvade müümine... kasutamine... sõjad... Miks ei ole? Ma arvan, et isegi Greta Thunberg, kes väldib lennureise ja logistab koju rongiga, laseb rahumeeli sõjalennukitel oma pea kohal sinikõrgustes vuhiseda, raketikütuse-sabad taga nagu krattidel. Sest isegi Greta Thunberg saab aru, et säärast asja nõuda oleks nonsenss, sest niikuinii keegi võidurelvastumisest ei loobuks. Ja kuidas saakski? Kes julgeks olla esimene? Ja mis kasu sellest oleks — see oleks vaid riiklik-rahvuslik enesetapp, sest ega teised kaasa ei tuleks: kui USA ja Iisrael hakkaksid ennast desar-

meerima, hõõruksid palestiinlased ja Iraan vaid vaimustusest käsi kokku ning Kim Jong-un kuulutaks ikka vapralt — meie paneme pommi kohe, kui veel veidi kosume! Praegusel hetkel kutsub Emmanuel Macron üles tuumadesarmeerimisele, aga ma küll ei usu, et sellestki midagi välja tuleb — Kim kindlasti ei hakkaks oma tuumaarsenali kokku tõmbama.

Minu jutus ei ole üldse hüsteeriat — see on vaid loogiline järeldus internetis tehtud (õige pealiskaudsetest) väljakaevamistest. Toksime näiteks Google'is sisse pealkirja "Globaalne relvatööstus õitseb": Rootsi Rahvusvahelise Rahu-uuringute Instituudi SIPRI andmetel oli globaalne relvaeksport aastatel 2007–2012 17% suurem kui aastatel 2003–2007. Suurimad eksportöörid olid USA, Venemaa, Saksamaa, Prantsusmaa, Hiina. Viimati nimetatul kasvas relvatööstuse ekspordimaht varasema perioodiga võrreldes 162%, millega ta jõudis ette Suurbritanniast... Ükskord hakkasin huvi pärast uurima, mispärast viimane ränk majanduskriis Rootsist nii kergelt üle või mööda läks. Niipalju kui ma siitsealt otsides aru sain, oli see tänu sõjatööstusele, mille toodangut Rootsi innukalt ekspordib (nagu ta tegi seda ka Teise maailmasõja ajal, jäädes ise neutraalseks). Kriisid võivad küll rängalt tabada pankasid, aga laskemoona ja relvi on ju ikka vaja?

Sõjatööstus on tänavu kasvanud, teatati just alles ükspäev Yle1 uudistes. Ma ei mäleta, kas uudis ise käis maailma sõjatööstuse kohta tervikuna või ainult Soome kohta — minu arust ikka kogu maailma kohta, aga igatahes murelikult seda uudist ei öeldud, pigem optimismiga, et sõjatööstus on majanduse kasvule kaasa aidanud. Muidugi ta aitab tõhusalt majanduse kasvule kaasa. Lugesin üht analüüsi Ida-Euroopa riikide kohta: niipea kui neist kellelgi oli õnnestunud saada allhankeid relvade ja laskemoona tootmisele, hakkas riigi majanduslik olukord paranema. Ent mille arvelt? Sõjatööstus ei loo ju hüvet ega ehita midagi; tema lõppeesmärk on elu hävitada, tähendab, kõik tema toodang, kogu tehtud töö ja teenitud eurod-dollarid-jüaanid-rublad näitavad seda, kui palju on selle tootmisega Maad reostatud ja defitsiitseid ressursse raisatud; tootmise iseendaga kõigepealt ja seejärel toodangu kasutamisega — kas on kuskil keegi arvestanud, kui palju ja mis jõuga üks plahvatus loodust reostab? Kumb saas-

tab kokkuvõttes rohkem, kas sõja- või reisilennundus? Või kui palju kulutab inimkonna ressurssi mõni bioloogilise relva väljatöötamise laborist põgenema pääsenud viirus? Niimoodi, et kui vaadata sisemajanduse kogutoodangut, siis relvatootmine (nende väljatöötamine, kasutamine...) läheb sinna sisse — statistika järgi ta kasvatab kogutoodangut, tõstab riigi heaolu, edendab majandust... Tegelikult aga on ta ju mõeldud hävitamiseks — nii et tõelise, elu toetava ja parandava väärtuse (kogutoodangu) leidmiseks tuleks ta negatiivsena kogutoodangust maha arvata? Niisamuti tuleks sinna lisada relvade kasutamisega tekitatud otsesed ja kaudsed kahjud. Sääraseid arvestusi on veidi püütud teha USA kohta, sest seal on kõik andmed võrdlemisi avalikud. Näiteks on öeldud, et USA sõjavägi kulutab rohkem vedelkütust ja eritab rohkem reostavaid gaase kui enamik keskmise suurusega-jõukusega riike. Vaevalt et Venemaa või Hiina temast maha jäävad?

Dmitri Melkovi hinnangul, kes tuli 1986. aastal Uurali kandist Sillamäele sõjatehasesse teadustööd tegema, oli sõjatööstusega tollal hõivatud umbes pool NSVLi töötajaist. Kolmkümmend aastat hiljem hinnatakse, et Vene riigikaitse ja julgeolek neelab 40% riigi eelarvest; Venemaa tööstus- ja kaubandusministri Deniss Manturovi väitel olevat nõudlus Vene relvadele maailmaturul tõusuteel — nii nagu eespool mainitult Hiinas. Kalašnikov on endiselt Aafrikas ja Aasias üks hinnatuim relv.

USA on loomulikult huvitatud ka sellest, et tema NATO-liitlased annaksid oma panuse sõjatööstusesse ja relvastumisesse niisama innukalt, kui tema seda teeb. Eesti seda suudab; Rootsi, kes ei ole NATO liige, on ometi — murelikult maailma arengut (ja oma kahtlast idanaabrit) jälgides — hakanud ennast hoolsamalt relvastama.

Kogu sellel kasvaval ja õitseval relvatootmisel ei oleks mõtet, kui ei oleks n-ö pingekoldeid, kus neid kasutada. Kui jällegi vaadata SIPRI andmeid 2018. aasta kohta, kus reastatakse riike vastavalt sõjalistele kulutustele, siis esikohal on USA, teisel Hiina, aga kolmandal — Saudi-Araabia, kus on inimesi vähem kui Poolas! Suured riigid — India, Prantsusmaa, Venemaa, Suurbritannia... — kõik need tulevad riburada tema kannul. Sealjuures sõjaliste kulutuste poolest sisemajanduse kogutoodangus on esi-

kohal just jõukad naftatootjad: Omaan 8,2%, Ühinenud Araabia Emiraadid 5,6%, Kuveit 5,1%...

Mõni kuu tagasi sattusin vaatama Simon Reeve'i dokumentaali tema rännakust Birma põhjaosas, kus rohingja muslimitest separatistid — mudžahiidid võitlevad Birma riigi vastu. Tal õnnestus isegi teha intervjuu nende pealikuga. Muidu igati poliitkorrektsest intervjuust lipsas läbi selline lause: kui Simon Reeve küsis, kuidas nad küll suudavad Birma sõjaväe vastu sõdida, ütles pealik — alguses oli tõesti raske, aga nüüd, kui Saudi-Araabia meid relvadega varustab, nüüd läheb meil libedalt — kõik on OK!

Tegelikult ei taha ma kogu selle jutuga kutsuda üles desarmeerimisele, põrmugi mitte: igal hommikul kell kuus sõidavad kusagil kõrgel, pilvede kohal, tasasel põrinal-üminal üle meie maja NATO lennukid. Ja mulle meeldib seda kuulatada — ma tean, et nad kaitsevad meie, Eesti õhuruumi. Olen kindel, et kui neid poleks, oleks Ida-Virumaa juba teine Donbass. Minule meeldib seda üminat kuulata — see teeb mulle rahuliku hommikuse une ehk teisiti öeldes: kui me ükskord sureme niikuinii, siis tahaksin mina selle silmapilguni elada siiski iseseisvas, NATO lennukite turvatud Eestis. Nii et ma olen täiesti nõus Jaan Poska sõnadega: maitskem rahu, aga hoidkem ja kasvatagem oma sõjalist jõudu! Ent muidugi ei tee minu tahtmine sõjatööstuse ja tema toodangu kasutamise mõju sugugi maakerale paremaks ehk kahju sellest väiksemaks.

Tahan vaid öelda, et polegi midagi parata — pole tarvis teha illusioone, et kui loobume plastmasskõrrekestest, siis suudame elu siin meie armsal planeedil jätkata. Tahan öelda, et tuleb lihtsalt leppida paratamatusega: inimene suudab ennast siit Maa pealt ära hävitada ja seda ta tõenäoliselt ka teeb.

Kui ma veel noor olin, lugesin ühe Saksa müstiku väidet, et inimkonna viimane häving toimub Kõikide Sõjas Kõikide Vastu. Mulle jäi see väide siis veidike uduseks, et mismoodi? Mäletan, et kuskil oma loengus too müstik ütles: viimane paavst põgeneb paljajalu Vatikanist läbi varemetes Rooma... Aga ma ei võtnud seda lauset kuigi tõsiselt — väikse huviga muidugi —, võib ju tulla veel suurem sõda, kui oli Teine maailmasõda. No ja siis? Kui

ka kõik riigid häviksid, kuskile kolkasse jääks ikka inimesi alles? Ja nad alustaksid pärast šokki uuesti?

Nüüd saan aru, et nii see ei pruugi toimuda: inimkond hävib, kui mitte otseselt pommirahe all, siis ikkagi sõdimisest, relvade tootmisest, nende kasutamisest põhjustatud reostuse tõttu. Millal see just toimub, seda pidavat teadma Vatikan — selle saladuse oli avaldanud tolleaegsele Rooma paavstile veidi enne oma surma üks Fátima-lastest — Lúcia. See oli olnud neitsi Maarja ettekuulutus, mida Vatikan ei olevat nõus avalikustama. Ja miks jaoks ta peaks seda tegema? Ükskõik kas see oleks 2035. aastal või 7040. aastal, mõlemal juhul oleks õigem täpset aega saladuses hoida: kui see toimuks nüüd kohe, külvataks inimeste hulgas asjatult paanikat, kui aga alles viie tuhande aasta pärast, oleksime liiga muretud: liiga vara oleks hakata oma hinge eest hoolt kandma? Nii et pole meil vaja seda teada!

Venelastel on kombeks öelda: emake maa. Kui me võtame seda ilusat väljendit tõsiselt, austusega — kujutame, et meil on ema, keda armastame, ja me saame teada, et ta on vähki suremas, et midagi ei aita ja mingit ravi enam pole… Mis me siis teeme? Kas lööme käega ja jätame ta sinnapaika, jätame tema lamatishaavandid ravimata? Muidugi mitte: me hoolitseme tema eest viimse hetkeni, et ta tunneks, et teda armastatakse ja tal veidikegi kergem oleks. Ja meil endil on kergem, kui saame veel veidi aega jagada talle oma hoolt ja armastust. Eks me peaksime siis oma Maaga niisamuti käituma: mitte vehkima loosungitega, vaid mõtlema ja uurima, kuidas mina ise saaksin talle võimalikult vähem kahju ja valu teha — tõepoolest puhastama merd ja maad plastikujäätmetest ning istutama linnamajade katustele muru, puid ja põõsaid, seintele ronitaimi ja panema katustele mesipuid. Aga sealjuures võiksime ennast harida — uurida, mis on Maale tõeliselt kergenduseks või vaevaks. Me ei peaks uskuma aktiivveganeid, kes soovitavad meil loobuda piimast ja tarvitada selle asemel mandlipiima, sest viimase tootmine sellises koguses, nagu maailma veganid seda vajavad, kurnab ja hukutab mesilasi. Ärme loobu meest, mida toodavad mesinikud väikestes mesilates, tõesti sümbioosis oma mesilastega; ärme loobu lehmapidamisest, kui see toimub karjamaadel ja lautades, kus loomadel on võima-

lik põhu peal lesida; ärme loobu põhusõnnikust, ärme asenda seda mineraalväetistega, mis reostavad meie veekogusid... Mõtleme selle peale, miks lehm on hindudele püha loom. Kõigest sellest ei hakka ma siinkohal lähemalt rääkima, sest see jutt läheks juba liiga pikaks; lihtsalt — inimesed võiksid tõsiselt uurida, mis on Maale hea ja mis halb. Üks niisugune hea näide ju on — meilt Eestist alguse saanud prügikoristustalgud, mis vist ka hindudele ja aafriklastele meeldivad? See vist ikka mingit kahju Maale ei tekita?

JÄRELSÕNA

Ega olegi järelsõnaks öelda muud: kui hakkavad peas seostuma omavahel kaks mõtet, kaks lugu, kaks inimest... siis see, mis sealt välja tuleb, see uus, on midagi hoopis muud, ootamatut, isegi nendega seostamatut — või ehk küll seostatud, kuid peaaegu et hoomamatute niidikestega. Aga kas see ongi halb? Või ehk hoopis hea? Sest kuidas muidu sünniks uus? Ja uus peab ju ikkagi tulema, isegi kui see on hullem...

Aga siiski veel üks mõte, mis kuidagiviisi siia justkui sobiks, mida ma vahel mõtlen, kui räägitakse uutest arvutimängudest: huvitav, miks ei ole veel loodud mängu "Lahing Hormuzi väinas"? See oleks ju äge? Ja ilus? Sest kas on veel kaunimat pilti kui valge ristleja heledal-sinisel-sillerdaval laheveel?

16. veebruaril 2020

MARI SAAT (kodanikunimi Mari Meel; 1947) on lõpetanud Tallinna Polütehnilise Instituudi majandusteaduskonna 1970, majanduskandidaat 1976. ENSV Teaduste Akadeemia Majanduse Instituudi teadur 1970–1982, kutseline kirjanik 1982–1992, Tallinna Tehnikaülikooli majandusteaduskonna dotsent 1992–2005, ärikorralduse instituudi tootmis- ja teeninduskorralduse õppetooli dotsent 2005–2012, seejärel emeriitdotsent. *Akadeemias* on ta avaldanud artikli "Kas üks jalg on moraalsem kui teine?: Uuendusliku ettevõtte moraalipoliitikast" (1999, nr 5, lk 899–915).

SIRJE PETERSEN. Hullud päevad. III (2014)

ARVUTID TOODI EESTISSE ÕHINAL

Enn Tõugu

Järgnev lugu räägib sellest, kuidas Eesti arvutikultuur hakkas algusest peale kiiresti arenema. See pani aluse meie praegusele edule infotehnoloogia (IT) vallas. Kuid nii nagu toidukultuuri või muusikakultuuri on ka arvutikultuuri raske täpselt defineerida. Võime siiski öelda, et selle alla kuuluvad nii arvutiharidus, arvutiteadus kui ka IT-rakendused, mille poolest tänapäeva Eesti on üsna tuntud: e-riik, küberkaitse, digiallkiri jne. Samasse ritta peame kahjuks arvama ka noorukite arvutimängusõltuvuse ja elamise virtuaalmaailmas, millega me edutult võidelda püüame.

Üks Eesti praeguse IT-alase edu põhjusi oli kahtlemata meie hea stardipositsioon arvutiasjanduses iseseisva vabariigi taastamise alguses. Selleni jõudmisest ning sellega seotud inimestest siin juttu tulebki. Neid, kes seda aega mäletavad, on vähe järele jäänud ja info kipub kaduma, seepärast panin kirja oma käesoleva loo.

Ma arvan, et inimeste suhtumises arvutiasjandusse möödunud sajandi keskel oli palju sarnast suhtumisega lennundusse sama sajandi alguspäevil. Mõlemad olid põnevad valdkonnad ja nendega tegeldi n-ö õhinapõhiselt. Nii nagu iga esimene lennuk oli ka iga arvuti omaette saavutus, milles oli palju originaalsust. Peagi hakkas see kehtima ka tarkvara kohta. Matemaatikutele oli selge, et põhimõttelisi piiranguid arvutite juures tehisintellekti loomisele pole, ning nad võtsid sel teemal ka sõna. Kuigi tehisintellekti loomine tervikuna on jäänud tänini lahendamatuks probleemiks, on püüd sinnapoole ajendanud ilmselt paljusid arvutitega tegelema.

Esimesed teated elektroonselt toimivatest masinatest, mis suudavad arvutada inimesest tuhandeid kordi kiiremini, jõudsid

eestikeelsetesse ajakirjadesse juba möödunud sajandi viiekümnendate aastate alguses. Nende teadete taga olid nii Tallinna Tehnikaülikooli (tollal TPI — Tallinna Polütehniline Instituut) kui ka Tartu Ülikooli teadlased. Siin võib nimetada ka juba mõnda nime: need olid elektriinsenerid Ustus Agur ja Olaf Terno Tallinnast ning matemaatik Ülo Kaasik Tartust. 1950. aastate edenedes liitusid nendega veel paljud teised, eelkõige Ants Tauts ja Leo Võhandu Tartust. Tartu matemaatikud hakkasid Ülo Kaasiku eestvedamisel välja andma kogumikku *Matemaatika ja kaasaeg* (1963–1984). Selles ilmus aastate jooksul palju arvutiasjandust puudutavaid kirjutisi loogika, algoritmide ja arvutite rakenduste kohta. Kokku ilmus ebakorrapäraste vahedega 22 sellist kogumikku. Ajaline vabadus võimaldas panna erilist rõhku kirjutiste tasemele, mis oli nii kõrge, et neid kogumikke tasub lugeda tänapäevalgi.

ESIMESED ARVUTID EESTIS

Informaatika alguseks Eestis tuleb pidada 1950. aastaid, mil siia ilmusid esimesed arvutid. 1959. aastal hakkas Tartu Ülikoolis tööle arvuti Ural 1. Selle hankimise ja töösse rakendamise eestvedajaks oli Ülo Kaasik. Tema korraldada oli ka arvutiasjanduse õpetamine ülikoolis. Peagi asendati Ural 1 moodsama arvutiga Ural 4. Vana arvuti pandi tööle Nõo keskkoolis, kus matemaatika eriharidust taotlevad õpilased said oma käega proovida ka elektronarvutit. Seda võiks pidada kooliinformaatika alguseks Eestis.

Esimene tõsiselt võetav omatehtud arvuti Eestis oli M-3 Estonia, mis valmis tehases Punane RET Arnold Reitsaka eestvedamisel 1960. aastal ja oli valmistatud Minski arvutitehase jooniste järgi. Kuid sellel oli originaalarvuti trummelmälust sada korda kiirem ferriitidel toimiv mälu. Arnold Reitsakat tuleb pidada erakordselt võimekaks arvutiinseneriks, kelle käe all kasvas hulk arvutieksperte nii riist- kui ka tarkvara alal. Arnold Reitsaka kaaslasteks Küberneetika Instituudis said omakorda andekad programmeerijad, kellest siin tuleks eelkõige nimetada Aino Männilit ja Aino Pihlakut. Kuid samas instituudis töötasid ka Malle Kotli ja Vello Kuusik, kes said tuntuks oma programmeerimiskeel-

te ja nende translaatorite loomisega (Kotlilt Malgol ja Kuusikult Velgol said Eestis populaarseteks keelteks.)

TPIs püüdis infotöötlust õpetada Ustus Agur, kes asutas 1966. aastal informatsioonitehnika kateedri. Kuid NSVLis polnud selle termini sisuks veel IT tänapäeva mõistes. Informatsioonitehnika all mõisteti info hoidmist ja töötlemist raamatukogudes. Seetõttu tuli Aguril oma kateedri profiili eest võidelda, kuid ta jäi peale ning TPIsse tekkis mõne aasta pärast ikkagi elektronarvutite kateeder. Seda asus 1976. aastal juhtima Andres Keevallik. Tartust tuli Tallinnasse noor õppejõud Leo Võhandu, kes hakkas juhtima infotöötluse õpetamist majandusteaduskonnas.

ESIMESED KODUMAISED ARVUTIEKSPERDID

Tähtsat osa Eesti varajase arvutiasjanduse arendamisel etendas TPI professor Aleksander Voldek, kes mõistis arvutite kui teadlaste töövahendite olulisust ning saatis 1959. aastal Eestist seda valdkonda õppima seitse kõrgharidusega noort. Kaks neist — Andri Ariste ja Kaljo Tinn — õppisid Moskvas ning viis noort — Ülo Kess, Svetlana Gubanova, Harry Tani, Enn Tõugu ja Eimar Vaus — Leningradis. Need insenerid ja matemaatikud said oma aja kohta parima arvutihariduse õppejõududelt, kes töötasid välja rakendusi kosmose ja suurte süsteemide jaoks. Peagi kaitsesid viis neist doktorikraadi ning sellega oli Eestisse tekkinud juba arvestatav hulk arvutieriala tundvaid eksperte, kes sobisid nii õpetama kui ka projekte ja instituute juhtima.

Pikemat aega mõjutas Eestis IT arengut Boris Tamm. Ta kaitses juba viiekümnendate aastate lõpus Moskvas oma väitekirja, mis oli tolle aja kohta väga huvitav: see sisaldas tehisintellekti valdkonda kuuluvaid algoritme geomeetriaülesannete lahendamiseks. Neid oli vaja tööpinkide arvjuhtimiseks. Boris Tamme ideede järgi ja Juhan Pruudeni juhtimisel loodi Küberneetika Instituudis tööpinkidele palju tarkvaratooteid, mida kasutati lennukitööstuses. Need suurendasid kindlasti Küberneetika Instituudi tuntust. Kuid Boris Tamme peamine mõju IT arengule nii Eestis kui ka välismaal seisnes tema kui teadusorganisaatori tege-

vuses. Ta sai Eestis ruttu nõukogude nomenklatuuri osaks, oli akadeemik ja aastatel 1976–1991 TPI rektor, toetades seal infotehnoloogia õpetamist. Informaatikas ja küberneetikas asutati juba nende teadusharude algusaastatel suured ja mainekad rahvusvahelised föderatsioonid: Rahvusvaheline Andmetöötlusföderatsioon (International Federation for Information Processing — IFIP) ja Rahvusvaheline Automaatjuhtimise Föderatsioon (International Federation for Automatic Control — IFAC). 1980. aastatel sai Boris Tammest IFACi president ja ta korraldas 1990. aastal Tallinnas föderatsiooni kongressi, mille ettevalmistamine siin algas juba aastaid varem Leonid Brežnevi allkirja kandnud paberi alusel. Kui võrrelda teadust spordiga, siis on selline mitme tuhande osavõtjaga kongress samaväärne olümpiamängudega.

Kuid mitte kõiki Boris Tamme ettevõtmisi ei krooninud edu. Mingil hetkel leidis ta, et Tallinnasse võiks Moskva rahadega luua suure tarkvara arendamise keskuse. Ta kavandas selle juhiks TPI teadlast Willem Krachti. Kuid KGB leidis, et Krachti ankeet ei ole piisavalt puhas ning keskust pandi juhtima üks KGB töötaja. Teadusdirektoriks õnnestus Tammel siiski määrata kogenud tarkvarateadlane Kaljo Tinn. Asutus sai nimeks Üleliiduline Teaduslik Tootmiskoondis Algoritm. Selle põhitegevuseks kujunes kolmanda põlvkonna arvutite tarkvara paljundamine, kuid teatud määral lubati seal teha ka teadusuuringuid. Paraku läks nii, et see küllaltki suur keskus, mida peeti riigikaitse seisukohast oluliseks, ei vabanenudki KGB võimu alt ning selle side Eestiga jäi nõrgaks.

Veel ühe arvutiasjanduse algusaastate suurkujuna Eestis tuleb nimetada väga andekat inseneri Harry Tanit, kes õppis Leningradis esialgu sidetehnikat ning seejärel arvutustehnikat. Ta jälgis hoolega selle valdkonna arengut maailmas ning mõistis juba 1970. aastate keskel mikroprotsessortehnika lootustandvat tulevikku. Oma hea sõbra, tolleaegse peaministri asetäitja Bruno Sauli kaasabil läks tal korda rajada Arvutustehnika Erikonstrueerimise Büroo (EKTA), mille teadusdirektoriks ta hakkas. EKTAsse koondus aastate jooksul hulk võimekaid insenere ja programmeerijaid ning Eesti iseseisvuse taastamise ajaks oli selle asutuse nimekirjas juba mitusada töötajat. EKTAst sai Eesti mikroprotsessortehnika häll, millest kasvas välja hulk väikefirmasid ning

mille paljud projektid olid maailmatasemel. Nimetame kas või veiste individuaaltoitmise projekti, milles rakendati tol ajal aktiivse põllumajandusteadlase Arnold Rüütli ideid. Mõned seesugused süsteemid, näiteks kiibid loomade identifitseerimiseks, võeti maailmas laiemalt kasutusele alles palju aastaid hiljem. EKTAs suhtuti teadusuuringutesse üldiselt toetavalt. Näiteks sai siin tuule tiibadesse tulevane akadeemik Raimund Ubar, kes uuris EKTAs digiskeemide katsetamist.

ARVUTIASJANDUSE INSTITUUDID JA ARVUTUSKESKUSED

Inimeste kõrval tasub rääkida ka instituutidest, kus arvutiasjandust arendati. Eelkõige tuleb mainida Teaduste Akadeemia Küberneetika Instituuti, mille 1960. aastal asutas akadeemik Nikolai Alumäe esialgu teda ennast huvitavate mehaanikaprobleemide lahendamiseks. See instituut oli NSVLis arvutite erialal üks esimesi omataolisi, kogus aastate vältel rahvusvahelist tuntust ning toimis iseseisvana käesoleva sajandi alguseni, mil ta teaduse reorganiseerimise tuhinas tükeldati. Nii kaotas ta IT-alase tähtsuse ja "lahustus" lõpuks 2019. aastal Tallinna Tehnikaülikoolis selle veelkordse reorganiseerimise tagajärjel.

Teine varajane arvutiasjandusega tegelev instituut oli Elektrotehnika Teadusliku Uurimise Instituut, mille 1958. aastal rajasid Aleksander Voldek ja Hanno Sillamaa, peamiselt elektrimasinate ning digirakenduste arendamise tarbeks. Kuid nii nagu akadeemik Alumäe Küberneetika Instituudis mõistis ka professor Voldek selles instituudis arvutite olulisust teaduslike uuringute jaoks, mistõttu just tema saatiski juba arvutite arengu algaastatel Eestist mitu noort arvuteid õppima selle ala parimatesse ülikoolidesse. Selle instituudiga on seotud ka esimese Eestis projekteeritud arvuti STEM loomine 1962.–1964. aastal. Nimelt ei leidnud kõrgelt haritud noored arvutispetsialistid pärast õpingute lõpetamist Eestis erialast tööd, sest Voldek oli siis juba Eestist lahkunud. Neile pakuti küll lavaelektriku ametit ja muud selletaolist. Et Leningradis õppinud noored olid end seal näidanud heade spetsialistidena, õnnestus neil saada leping uue arvuti projekteerimiseks ja ehita-

miseks suurele sõjatehasele — endisele Putilovi tehasele, kuhu nad olid juba arvutuskeskuse projekteerinud. Arvuti STEM osutus oma aja kohta väga huvitavaks miniarvutiks, mis oli töökindel ja ennetas üldist miniarvutite teket poole tosina aasta võrra. Selle arvuti kohta ilmus kirjutisi nii NSVLis kui ka USAs (Tinn, Tõugu 1968; *Soviet...* 1970). Temas kasutatud originaalsete leiutiste kohta saadi autoritunnistusi, kaitsti viis kandidaadiväitekirja (PhD) ning seda tüüpi arvuteid valmistati tehaste tellimusel 1970. aastate lõpuni. Arvuti edule aitas kaasa ka tema konstruktorina tööle hakanud väljapaistev insener Jüri Šaraškin.

Kahe äsja kirjeldatud instituudi kõrvale tekkis peagi arvutuskeskusi, kuhu aja jooksul kogunes nimetamisväärne kompetents. Suurimad keskused olid mõeldud tarbijate kooperatiivide liidu (ETKVL) kaubaladude juhtimiseks ja Eesti Raadio infotöötluseks; oma arvutuskeskus oli ka plaanikomiteel ning mitmel ministeeriumil ja tehasel. Oluline oli see, et nende keskuste töötajad suhtlesid omavahel, kasvatades ühiselt IT-teadmiste hulka. Korraldati kogunemisi, mis kandsidki arvutuskeskuste kokkutulekute nime. Väikese Eesti arvutiinimesed koondusid omavahel suhtlevaks kogukonnaks. Analoogia põhjal Californiaga võib seda nimetada isegi *Ränioru-efektiks*. Arvutuskeskuste kokkutulekutel osalesid ka NSVLi tuntud arvutiteadlased. Näiteks käis seal esinemas üks NSVLi arvutiteaduse juhtfiguure, akadeemik Anatoli Dorodnitsõn, kellest sõltus nii arvutite riist- kui ka tarkvara jaotamine ja arengu planeerimine.

Meie arvutirahvast, just Ränioru-efektist osa saavat seltskonda, hakkas peale Tartus ilmuva *Matemaatika ja kaasaja* harima ka Tallinnas ilmavalgust näinud kogumik *Arvutustehnika ja Andmetöötlus* (hiljem A&A; 1987–2011). See oli pigem rakendusliku iseloomuga ja pakkus seetõttu huvi laiale lugejaskonnale. Väljaande pikaajaline toimetaja oli Paul Leis, kes hoidis kogumikku käigus, kuni ärimaailma pealetung ajakirjandusele ta lõpuks välja suretas.

Heaks näiteks infotehnoloogia olukorrast 1960. aastatel on ETKVLi kaubaladude juhtimise arvutuskeskuse loomine. Meie, s.t Leningradis õppinud arvutispetsialistide poole pöördus 1962. aastal ETKVLi juhatuse liige Harald Murumägi ettepane-

kuga valmistada ette kaubaladude juhtimise eskiisprojekt, milles olulist osa etendaks moodne arvuti. Et olime samasuguse töö juba Leningradis teinud suure sõjatehase jaoks, võtsime ettepaneku rõõmuga vastu. Kõigepealt tuli tõestada kahte asja: esiteks, et kaubaladude arvestus ja juhtimine on piisavalt mahukas töö, et anda koormust nii suurele arvutile, nagu seda on Minsk 22; ja teiseks, et nii kallist arvutit, mis maksab rohkem kui kümme sõiduautot, on ikka otstarbekas kasutada.[1] Esimese ülesande lahendasime veenvalt sel teel, et kavandasime tulevikus lattu ka pakirobotid, mida juhiks Minsk 22. Teise ülesandega jäime pisut jänni, sest meie Leningradi-kogemus siin ei aidanud. Meie eelmine projekt käis sõjatehase kohta, kus raha ei loetud. Seevastu ETKVL arvestas kulusid ja kasumit hoolega. Tänu Murumäe entusiastlikule toele saime eskiisprojektile siiski heakskiidu. Selle üheks osaks olid ka põhiliste teenuste algoritmid. Ma panin need kirja programmeerimiskeele Algol laienduses, kuhu lisasin andmestruktuuride kirjeldused. Translaatorit[2] sellele muidugi ei tekkinud. (Selline keel — Pascal — tekkis hiljem ja sai väga populaarseks.) Et meie töörühm oli juba koormatud uue arvuti STEM loomisega, ei võtnud me enda teha ladudele vajalikku tarkvara. Tartu Ülikoolis leidis Ülo Kaasik, et algoritmid on ju põhiliselt juba kirjas, need tuleks ainult masinkoodi ümber kodeerida, mis peaks lihtne töö olema. Kuid siin tegi Kaasik tüüpilise matemaatiku vea: tarkvara loomine pole kunagi pelgalt algoritmide ümberkodeerimine, ja Tartu ei saanud tööga hakkama. ETKVL lahendas olukorra omal viisil targalt: ta meelitas uute korteritega tööle vajaliku hulga parimaid programmeerijaid (põhiliselt Küberneetika Instituudist) ja nii lahenes ka tarkvaraarendus. Hästi toimiv ETKVLi kaubaladude juhtimise arvutuskeskus sai tuntuks üle terve NSVLi.

[1] Minsk 22, mis oli oma aja kohta suur ja moodne arvuti, mahuks võimekuselt praegu mobiiltelefoni, kuid see ei vähenda tema tolleaegset tähtsust.

[2] Translaatoriks nimetatakse arvutiprogrammi, mis teisendab lähtekoodi ehk inimese kirjutatud programmi teksti masinakoodi. *Toim.*

EESTI SAAB KINDLA KOHA NÕUKOGUDE LIIDU ARVUTITEADUSES

Alates 1976. aastast said tuntuks Pärnu jõe ääres Elbis peetud arvutiteaduse suvekoolid. Neid korraldasid Tartu Ülikooli õppejõud Merik Meriste ja Anne Villems. Suvekoolidesse kutsuti esinema NSVLi tuntumaid arvutiteadlasi, kes jäid pärast oma esinemistki neid meeleldi külastama. Nii muutusid Elbi suvekoolid NSVLi arvutiteadlaste iga-aastaseks kohtumispaigaks. Ka talviti peeti seesuguseid kohtumisi. Esimene neist, mis toimus 1968. aasta kevadtalvel, sai tuntuks Viljandi talvekooli nime all. Sellest võtsid osa kõigi NSVLis toodetud arvutite tarkvara peakonstruktorid, kes arutasid operatsioonisüsteemide (OS) arengut. Tuleb märkida, et OSid olid siis alles äsja tekkinud ning nende arendamine oli tõsine teadustöö. Mina julgen öelda, et selles talvekoolis arutati teadvuse loomist arvutitele. Selle erakordselt huvitava talvekooliga sai Tallinn Nõukogude Liidus Moskva, Leningradi, Kiievi ja Novosibirski kõrval arvestatavaks arvutiteaduse keskuseks.

Tänu lähedusele lääneriikidega ja eriti hea ühenduse tõttu Soomega oli Eesti sobivaks paigaks rahvusvaheliste nõupidamiste korraldamiseks siinpool raudset eesriiet. Võiks isegi öelda, et raudses eesriides oli auk, mille kaudu toimus meie suhtlemine Soomega. Seda toetas mõjukas akadeemik Dorodnitsõn, kes andis Eesti teadlastele õiguse teha Moskvast sõltumatult koostööd soomlastega. Tallinnas peeti mitu meeldejäävat rahvusvahelist konverentsi, mille osavõtjate nimekiri teeks au igale korraldajale. Märgiline oli 1988. aastal Peeter Lorentsi ja Grigori Mintsi korraldatud rahvusvaheline arvutiloogika konverents (International Conference on Computer Logic — COLOG-88; Mints, Martin-Löf 1988). Arvutusloogika teema oli siis alles äsja päevakorda kerkinud ning konverents sai pikaks ajaks tuntuks hea materjali allikana paljudele töörühmadele. Soomega toimus koostöö ka tarkvaraarenduse vallas. Küberneetika Instituudi kõrge kvalifikatsiooniga programmeerijad töötasid ajuti Soomes, kogedes seal teistmoodi töökultuuri ja olmet.

Eristades praktikat ja teooriat — infotehnoloogiat ja arvutiteadust —, võime öelda, et arvutiteadus arenes meil esialgu tradit-

siooniliselt programmeerimiskeelte ja translaatorite valdkonnas, kus juhtivaks teadlaseks oli meil Mati Tombak. Uue hoo ja suuna moodsamate probleemide lahendamisele sai meie arvutiteadus Grigori Mintsi tulekuga Tallinnasse. Nimelt oli Mints Leningradis töölt lahti lastud kui dissident. Sellest hoolimata julges Küberneetika Instituudi direktor Hillar Aben minu palvel Mintsi meie instituuti tööle võtta, riskides seejuures oma karjääriga. Mints oli selleks ajaks juba maailmakuulus loogik, kes sai Tallinnas Leningradiga võrreldes suhteliselt vabalt välismaa teadlastega suhelda. Ta töötas meil 1991. aastani, mil ta valiti Stanfordi ülikooli professoriks. See oli Eesti arvutiteadusele väga kasulik. Meid külastasid sellised teaduse suurkujud nagu kategooriate teooria looja, matemaatik Saunders Mac Lane, loogikud Henk Barendregt ja Per Martin-Löf, tehisintellekti gurud John McCarthy ja Donald Michie jt. Grigori Mintsi käe all sai oma loogika ja arvutiteadusliku erihariduse ka mitu meie noort teadlast. Nende seast tuleks kindlasti nimetada nüüdset akadeemikut Tarmo Uustalu ja professor Tanel Tammetit.

TIIGRIHÜPPE TAGAPÕHI JA VIIMASED SÜNDMUSED NÕUKOGUDE LIIDUS

Ühiskonna eduks IT alal on vaja head sellealast haridust. Mõned poliitikud on öelnud, et IT-õppe toomine koolidesse — niinimetatud tiigrihüpe — sai teoks tänu nende ettenägelikkusele. Neile võib tunduda, et nad tegid sõrmedega nipsti ja tiiger hüppas. Nii see küll ei olnud. Eesti arvutihariduse edu on juba nõukogude aja lõpust alates aastate jooksul sõltunud Tartu Ülikooli õppejõu Anne Villemsi ennastsalgavast tegevusest. Ta on arvutiharidust pidanud oma südameasjaks, korraldanud õpetajate harimist, võidelnud kooliarvutite hankimise eest, harinud haridusministeeriumi ja edendanud rahvusvahelist koostööd arvutiõppe vallas. Kõik see on heaks näiteks ühe inimese suurest mõjust ühiskonnas toimuvale.

Tallinna arvutiteadlaste positsiooni NSVLi teadusmaastikul nõukogude aja lõpu poole näitab meie osalus NSVLi arvutiasjanduse analüüsides ja suures uute arvutite projektis START. Neli

teadlast: Vadim Kotov, Aleksandr Narinjani, Viktor Brjabrin ja siinkirjutaja, koostasid Teaduse ja Tehnika Komitee esimehe Guri Martšuki soovil 1983. aasta suve Moskvas tema kabinetis veetes analüüsi Nõukogude arvutustehnika ja tarkvara olukorra kohta. Olles küll kõrgel positsioonil ja NSVLi kommunistliku partei keskkomitee liige, polnud Martšuk just KGB fänn. Ta püüdis seda analüüsi avalikuna hoida ning kutsus 1983. aasta sügisel NSVLi Teaduste Akadeemia tarkvarakomisjoni liikmed Vladivostokki seda analüüsi arutama. Kuid isegi Martšuki võimust ei piisanud KGB ohjeldamiseks. Kui olime juba Vladivostokki jõudnud, toimus kaks sündmust: seal lasti alla Korea reisilennuk ja KGB salastas meie analüüsi. Esimene sündmus tähendas, et Vladivostokki sõitis kokku hulk Vene kindraleid ja muid ohvitsere, kes kõik tuli majutada hotellidesse. Martšuki võim oli siiski nii suur, et meie hotellibroneeringuid ei tühistatud ja osa ohvitsere jäi hotelli ukse taha. Teine sündmus tähendas aga seda, et meie värskelt salastatud analüüsi ei saanud lugeda keegi, kellel polnud kaasas salajase info kasutamise luba. Seda luba ei võetud aga kunagi kaasa ilma tungiva vajaduseta. Niisiis nautis terve tarkvarakomisjon ilusat ilma ja elas ühes hotellis koos kindralitega, kuid dokumenti, mille arutamiseks oli kokku sõidetud, lugeda ei saadudki. Mingid arutelud muidugi toimusid ja mingi protokoll sai sellest ka kokku kirjutatud.

Kuna meie, analüüsi autorite suhted akadeemik Martšukiga olid head, saime temalt tublisti raha Novosibirski, Moskva ja Tallinna teadlaste uue arvutustehnika ühisprojekti START tegemiseks kolme aasta jooksul. Selle projekti tulemuste kohta on kõige kasulikum lugeda kas ajakirja *Communications of the ACM* sellele pühendatud erinumbrist (*Communications...* 1991) või IFIPi 1989. aasta kongressi ülevaatest (Kotov jt 1989). Kui projekt 1988. aastal lõppes, oli Küberneetika Instituudi direktori käskkirjast näha, et selles osalemise eest sai preemiat sadakond inimest instituudist ja EKTAst. Seega oli isegi projekti Tallinna-osa üsna suur. Järge projektile ei tulnud, sest selle lõppedes NSVL juba lagunes.

Siin esitatavat sündmuste jada sobib jätkata ajas veidi üle Eesti vabanemise hetke, sest järgmise sündmuse ettevalmistamine

toimus ikkagi veel nõukogude ajal. Nimelt korraldab NATO eriti aktuaalsetes uurimisvaldkondades pikemaid teadlaste koosviibimisi, mida lühidalt kutsutakse NATO koolideks (täpsemalt NATO Advanced Study Institute). Üks selline — esimene ja ainus teispool raudset eesriiet, mis ettevalmistuste ajal polnud veel kuhugi kadunud — toimus 1993. aasta suvel Pärnus Jaan Penjami korraldusel ja Eesti teadlaste aktiivsel osavõtul, kuigi esinejaid ja kuulajaid oli koos üle maailma. Teemaks oli nn kitsenduste lahendamine, mille alla kuulub hulk tehisintellekti loomise seisukohast olulisi võtteid. Ettekannete põhjal valminud kogumik sai üsna populaarseks ja laialt kasutatavaks (Penjam jt 1993).

LÕPETUSEKS

Sellega võib siinse sündmuste ülevaate lõpetada, sest alates 1991. aastast muutus arvutiasjanduses õhin äriks ning selleks ajaks kogunenud tarkust ja oskusi hakati edukalt kasutama paljudes ettevõtetes, eriti meie pankades, mille IT-rakendused said paremaks ja moodsamaks, kui olid Skandinaavia pankade omad; Eesti arvutikultuur oli saavutanud hea taseme. Pärast piiride avanemist läks hulk noorema põlvkonna IT-inimesi välismaale õppima või tööle. Meie õnneks naasis osa neist peagi Eestisse ja neist said uue põlvkonna eestvedajad meie IT alal, sh professorid ja akadeemikud. Meeleldi arvaksin nende hulka ka meie krüptograafia esinumbri Ahto Buldase, kuigi tema elutee käis välismaa asemel veel Vene sõjaväe kaudu. Võime öelda, et need oma aja noored päästsid siinse arvutiteaduse ja -õppe, eriti doktorantuuri, mis oli sajandi lõpul kokku varisenud.

Kirjandus

Arvutustehnika ja Andmetöötlus. 1987–2011. Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus

Communications of the ACM. 1991. Vol. 34, No. 6

Kotov, Vadim, Alexander Narinyani, Enn Tyugu 1989. The USSR Academy of Sciences START Project. — Gerhard

X. Ritter (ed.). *Information Processing 89: Proceedings of the IFIP 11th World Computer Congress, San Francisco, USA, August 28–September 1, 1989*. Amsterdam: North-Holland, pp. 623–626

M a t e m a a t i k a ja kaasaeg. 1963–1984. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool

M i n t s, Grigori, Per M a r t i n - L ö f (eds.) 1990. *COLOG-88: International Conference on Computer Logic, Tallinn, USSR, December 12–16, 1988. Proceedings*. New York: Springer

P e n j a m, Jaan, Brian M a y o h, Enn T y u g u (eds.) 1993. *Constraint programming: Proceedings of the NATO Advanced Study Institute on Constraint Programming, held in Pärnu, Estonia, August 13–24, 1993*. Berlin: Springer

S o v i e t Cybernetics Review. 1970. Vol. 4, No. 10. Santa Monica: Rand Corporation

T i n n, T õ u g u 1968 = Тин, Кальё А., Тыугу, Энн Х. *Технологические расчеты на ЦВМ*. Ленинград: Машиностроение

ENN TÕUGU (1935–2020) oli Eesti arvutiteadlane. Lõpetas 1958 Tallinna Polütehnilise Instituudi, tehnikakandidaat (1965), tehnikadoktor (1974), professor (1978), Eesti Teaduste Akadeemia liige (1981). Aastatel 1992–2000 oli ta Rootsi Kuningliku Tehnikaülikooli professor, 2000–2007 Estonian Business Schooli professor, 2005–2015 Küberneetika Instituudi juhtivteadur, 2008–2012 Kollektiivse Küberkaitse Kompetentsikeskuse teadur-nõunik. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud arvamusavaldus (2008, nr 10, lk 2178–2180) Ain-Elmar Kaasiku koostatud kirjutises "Valik arvamusi läbi aastate" ning artiklid "Info ja teadmine" (2014, nr 12, lk 2208–2223) ja "Teadmised sisalduvad ainult andmetes" (2018, nr 11, lk 1956–1965).

TÕMBETUULED JA TÕMBEKEELED UUES HARIDUSEST KÕNELEVAS SÕNAVARAS

Tiiu Kuurme

Kas ka kasvatus on haridus? Nii järeldaks hiljuti eesti keele omandanud inimene, kui ta peaks tundma huvi valdkonna vastu, mille hooleks on antud inimese kujunemine ning kultuuri järjepidevus. Kasvatusest ja haridusest kõnelevas valdkonnas on kasvatuse mõiste nimelt taandumas; on hakatud isegi väitma, et kasvatus on kõigest üks hariduse osa. Kasvatusteadused, mille nime kandsid vastavad akadeemilised institutsioonid Eesti taasiseseisvuse alguskümnenditel, on nüüd arvatud üsna hilistekkelise *haridusteaduste* võimkonda, pealegi vaid kui vähetähtis alammõiste (Pedaste 2019). Sünnist saati emakeele kõneleja teab ja on kogenud, et need kaks, kasvatus ja haridus, on ajalooliselt käinud küll käsikäes, ent siiski iseseisvana. Teadusvaldkonna lähem tundja teab, et 20. sajandi algusaastakümnetel kõneldi kasvatusteadustest, vahepeal pedagoogikateadusest ning iseseisvuse taastanud Eesti esikümnendeil taas kasvatusteadustest. Säilinud on *kasvatusteadus* veel Eesti Teadusinfosüsteemi (ETIS) nimistus, kuid mitte enam vastavate instituutide nimekujus ega ametkondlikes dokumentides.

Miks on see tähtis? Sest sõna on abstraktsematele ilmingutele eluõiguse andja ja nende olemise õigustus. Valdkondades käibiv sõnavara hoiab ilmingud ühiskondlikus teadvuses ning kujundab nende tähenduslikku sisu. Mõne sõna või mõiste kadudes võib muutuda arusaam valdkonnast tervikuna. Alljärgnevalt kir-

jeldan, kuidas *kasvatusest* on postmodernistlikus katkestuste kultuuriõhustikus saanud haavatud ehk ohustatud mõiste, ning näitan, millise arengu see võib kaasa tuua ning milline oleks selle edasine mõju inimestele ja ühiskonnale laiemalt.

KEEL LOOB TEGELIKKUSE

Keel on osa sotsiaalsest tegelikkusest. Muidugi pole see uudis. Keel kirjeldab, kannab suhtumisi ja eelistusi, keele kaudu saab tegelikkuse osi nii esile tõsta kui ka tõrjuda. Keel korrastab mõtlemist (Berger, Luckmann 2018; Austin 2018; Penttinen 2012). Keel osutab ka mõnede asjade olemasolule ja teiste unustusele. Tajutavat tegelikkust muudavad ühtlasi mõisted ja sõnavara, olles samas ise tegelikkuseks, ning kaotatud mõisted võivad vaesestada kultuuri ning raskendada ilmingute mõistmist.

Peter Bergeri ja Thomas Luckmanni 1966. aastal ilmunud raamat *Tegelikkuse sotsiaalne ülesehitus* on saanud üheks sotsiaalkonstruktsionismi alusteoseks, mille järgi on kõik tõed moodustunud inimeste sotsiaalse läbikäimise tulemusel. Erinevalt sotsiaalkonstruktivismist, mida tänapäeval peetakse juhtivaks kontseptuaalseks aluseks paljude lääneriikide hariduselus, huvitutakse siin sotsiaalsest tegelikkusest kui tähendusloome allikast. Käsitledes teoses tegelikkuse ja teadmise keerulisi suhteid, kirjeldavad autorid selles protsesse, kuidas me mõtlemise ja kõnelemise abil oma maailma loome. On illusoorne arvata, et inimene loob oma maailmapilti autonoomsena. Sünnitakse suurde tähendus- ja väärtusruumi, milles alistatakse individuaalne kogemus kollektiivsele tähendussüsteemile ehk inimlik teadmine määratakse ära ajastuomaste protsessidega, millel ei pruugi just palju olla kattuvust sellega, "kuidas asjad päriselt on". Keel on väline tõsiasi, mis pakub valmis struktureeritud võimaluse liigendada ning mõtestada oma kogemusvoogu. Nii kujuneb ajalooliselt mingile ühiskonnakorraldusele vastav tähendussüsteem ning kujunevad enam levinud mentaliteedid kui paljude jaoks loomulik viis vaadelda maailma. Keel loob sümboolset tegelikkust, ehitab uusi tähendusalasid, moodustab mudeleid tegelikkuse liigitamiseks. Keel loob mõistmist (Berger, Luckmann 2018). Käibiv keel võib olla nii uue looja

kui ka timukakirves, tekitades valdkonnaomast sõnavara ning otsustades mõistete eluõiguse üle.

Tõdede seadustamise raamistiku moodustavad institutsioonid. Institutsioonides seatud korra ning keele põimumisel õiguspärastab keel nii meie kõrgemaid kui ka argisemaid tõdesid, muutes need usutavaks ja kehtivaks. Õiguspärastades mingeid seisukohti kootakse uskumusi, mis samal ajal hoiavad alal institutsioone. Kujunevad toimuvat kinnistavad teooriad, millest rohke kordamise abil saavad enesestmõistetavused (Berger, Luckmann 2018; Husa 2012). Kujuneb teadmine "õigest toimimisest", luuakse teatud kord ehk viis mõelda ja rääkida.

Hariduse kiire institutsionaliseerumine ning riigistamine viimasel paaril sajandil on *hariduse* mõiste sisu tugevasti kujundanud ja ümber kujundanud. Võib väita, et näiteks PISA ehk rahvusvaheline õpilaste õpitulemuslikkuse hindamisprogrammi uuringute fetišism on kitsendanud eestlaste arusaama haridusest, samastades selle teadmistega, mida PISAs mõõdetakse. See pole aga ainult Eesti probleem. Saksa kasvatusteadlane Ewald Terhart vaatleb, kuidas nn PISA-šokk vallandas haridusreformide laine, mis muutis teadusdistsipliinide positsioone ning sisu, paraku mõnede alavaldkondade kaotuse hinnaga. Muutused polnud teaduste sisemise arengu tulem, vaid pigem poliitilistest huvidest dikteeritud ning seotud haridusametkondade ootustega (Terhart 2013: 27). Mis jääb väljapoole seaduspäraseid ja kasutusel mõisteid ning diskursusi, võib muutuda kõrvaliseks. Ka inimesed, kes sedasorti katuse alla ei mahu, on eksirändajad ja äärealade rahvas. Nii kujunevad uued normaalsused, foucault'likus tähenduses normaliseeritakse inimesi kehtivale võimuhierarhiale vastuvõetavaks. Nii Basil Bernstein (vt Penttinen 2012) kui eriti Michel Foucault (vt Husa 2012) seovad keele ja selle kasutamise inimese paiknemisega võimuhierarhiates. Viisi millestki teatud mõistestiku abil kõnelda nimetatakse diskursuseks. Diskursused tekivad ning säilivad ühiskonnas ja kultuuris seadustatud praktika kaudu. Ja praegu ongi hariduse ja kasvatuse valdkonna diskursuses toimunud suurem murrang, paradigmaatiline nihe, milles interdistsiplinaarne ehk tavapäraselt mitme teadusvaldkonna ristumises paiknenud kasvatusteadus (Terhart 2013) on nihutatud humani-

taarselt, inimesele keskendunud ja tõlgendavalt alalt loodus- ning täppisteaduslikule poolele (mõõdetavus, kvantifitseeritavus, projekteeritavus). Kasvatusteadus ongi loomult integraalne, paiknedes eri teaduste lõikekohas. Märgatavaks saab see, et ta võib kalduda nii humanitaaria kui ka täppis- ja loodusteaduste poole, kui üks pool võimukalt domineerib. See oleneb juhtival kohal olevast mõtlemiskultuurist ja seda esindavate inimeste silmaringist. Niisugust ümberpaigutamist saab teha ka teadlaste häält eirates — kehtestamise ja käsundamise kaudu.

Michel Foucault (vt Husa 2012) on paigutanud inimest puudutava teadmise võimumehhanismide haldusalasse, analüüsides, kuidas võim teaduste sisu mõjutab. Ta kirjeldab süvastruktuure, mis määratlevad ja piiritlevad, milline teadmine mingil ajajärgul tunnistatakse teaduslikuks tõeks, ning väidab, et igal ajastul on eriomane teadmise maatriks, mis võimaldab teadusliku diskursuse. Igal teadmisel on oma arheoloogia; siin on vaja välja selgitada, millised institutsioonid ja praktika määratlevad asju ja inimesi millekski ning moodustavad mõisteid.

Diskursusi käsitab Foucault teatud laadi sotsiaalse praktikana, mis kujuneb ajalooliselt ja kujundab tegelikkuse struktuuri. Tegemist on osaga kokkulepitud üldisemast arusaamast, kes on inimene ja milline on ühiskond. Diskursused sünnivad ja säilivad õiguspärastatud praktikana. Võimu toel kujunevad peavooludiskursused ehk tõe režiimid. Üheks viisiks neid toota on diskursuse enese sees toimivad põhimõtted ning piirangud ehk see, kuidas asju võib esitada, ning menetlusviisid, kuidas diskursusi tuleb järgida. Võim seondub teadmise kaudu diskursustega, mis teenivad teatud võimumehhanismi huve. Võim nii toodab asju kui ka moodustab teadmist (samas). Foucault' järgi on teadmise arheoloogia põhiküsimuseks, kuidas ühed või teised asjad juhtuvad. Kasvatuse ja hariduse valdkond on alati olnud huvirühmade mõjualune, nii tõusebki siin kõne all olev probleem olnust, mitteolnust, huvirühmade teadvushorisondist ning poliitilisest pragmaatikast, millest kokkuvõttes on välja kasvanud põlgus *kasvatuse*-sõna vastu.

Ka metafoorid modelleerivad inimeste elu ning määravad nende mõtlemist ja käitumist, väidavad George Lakoff ja Mark Johnson (2011). Metafoorid on kontseptuaalsed mudelid, mille

abil saame aru meid ümbritsevast maailmast ning süstematiseerime oma kogemusi. Metafoorid loovad tegelikkust ka ise ja dikteerivad inimeste käitumist. Nii mõtlemist kui ka tegutsemist suunav harjumuspärane mõistesüsteem on suures osas metafooridele rajatud. Metafooridel on alati kogemuslik alus. Nad võivad juhtida meie igapäevaelu kõige banaalsemate seikadeni välja. Lakoff ja Johnson juhivad tähelepanu, et metafoorid mitte üksnes ei avarda mõistmist, vaid võivad seda ka piirata. Hariduse ja kasvatuse sõnavaras, mis on aldis retoorikale, on alati leidunud nii mõndagi metafoorset, näiteks uudsetes käibele tulnud mõistetes (*lõimimine*, *õpirajad*, *õmblusteta haridus*, *võtmepädevused* jm).

Katse vaadelda lähemalt praegust hariduse ja kasvatuse valdkonna sõnavara eelkirjeldatud võtmes on tinginud elupraktikast tõusnud mõneti retoorilised küsimused:

- Kui vaba on teaduskeel teaduses?
- Kui suur saab olla kasutusel oleva sõnavara mõtteviise kehtestav ning elupraktikaid muutev mõju tegelikkusele?

EKS KEEL JU OSUTAB MEELELE JA VASTUPIDI

Järglaste kasvatamine on olnud inimkonna iidne elupraktika, mille ümber on aastatuhandetega kujunenud ulatuslik teadmiste kihistus. Aja jooksul on siin kujunenud ka oma mõistestik, mille peamine allikas on õhtumaisele tsivilisatsioonile eeskuju andnud antiikmaailm, tuues lisandusi ka teistest kultuuriruumidest. Pole kuigi keeruline avastada nii mõnegi mõiste metafoorset päritolu: näiteks haridus — põldu harima. Vanade klassikaliste distsipliinide põhjal ning teaduste iseseisvudes kasvas välja omaette valdkond — pedagoogika. Mõiste kõla- ja kirjapilt osutab vanade kreeklaste *paideia*'le, mis on mitmetähenduslik ning mida erinevate mõttesuundade esindajad on eri moodi tõlgendanud. Sauli Salmela sõnul väljendab selle mõiste ideed soomekeelse *sivistys*-sõna kujunemislugu, mis tähendab nii kasvatust, vaimse kujunemise protsessi kui ka lõpptulemusena soovitud seisundit ehk meie keeli siis haritust (2019). Antiikne mõiste ühendas nii hariduse kui ka kasvatuse, juhtides inimest hingelise ja vaimse, ent

ka füüsilise harmoonia poole. Hilisemad kriitikud on siit leidnud ka põhjenduse, miks kujunes hariduse ja kasvatuse lugu ühtaegu laste allasurumiseks ja sundimiseks ning kuidas siit pärinevad nn pedagoogilise paradoksi lähted ehk miks vabaks kasvamine eeldab sundi (Kivelä 2000). Pikas ajaloolises vaates on kasvatus kahtlemata olnud esmane hariduse ees, sest kooliharidusest saab rääkida alles üsna hilisest ajast alates.

Ideed levisid kultuuride kohtumiste kaudu ning õhtumaises kultuuriruumis võib tinglikult kõnelda järglaste kasvatust ja harimist puudutavate vaadete ühtlustumise ajajärkudest. Suurem ühtlustumine nii arusaamades kui ka mõistestikus sündis valgustusajastu künnisel ja järelmõjudes, kust lähtus ka teatud paatos, ideaalid ja progressiusk, seotuna nii hariduse kui ka kasvatusega. Johann Amos Comeniuse (1592–1670) ja Johann Heinrich Pestalozzi (1746–1827) ideed jõudsid Eestisse küllaltki ruttu. Noor põlvkond sai modernismi edenedes enda kanda koorma teostada usina eneseharimise abil oma eelkäijate usku inimkonna progressi. Saksa klassikalisest filosoofiast alguse saanud arutelud inimese võimalikust vaimsest suurusest ja piiritust potentsiaalist levisid paljudesse maadesse. Inimene pidi vabanema vaimsest alaealisusest ning saama vabaks mõistuse kasutajaks. Haridus on vabastaja. Tänapäeval võib kõnelda juba kõikjal toimuvast ühtlustamisest ehk lausa teatud lähenemisviiside hegemooniast, mis on toimunud inglise keele laialdase leviku, selle aladelt pärineva mõtteruumi surve ja üleilmastumise mõjul, ent mitte enam paraku inimkonna ideaalide ja parimate püüdluste võtmes, vaid turumajandusliku ideoloogia raamistikus. Vaba tööjõu liikumine ei pea ilmtingimata tähendama vaba mõtet, näiteks on hariduse üllas inimese emantsipatsiooni idee meie haridusstrateegia 2035 dokumentidest sootuks kadunud, küll aga rõhutatakse seal inimese kohanemisvajadust ning tööturu ootustele sobivaid multipädevusi (Valk 2019). Sedalaadi ühtlustamisprotsesside suhtes on mõistagi eriti tundlikud väikesed keeled. Samal ajal on meiegi keeles kujunenud oma tähendustest laetud mõistestik, mis on kohati metafoorset päritolu ning on kinnistunud keelekasutajate teadvuses teatud tähenduste spektrina.

Pikemat aega oli siinmail tõmbekeeleks saksa keel ja selle mõistestik. Kuna saksa kultuuriruum on valgustusfilosoofial põhinev kasvatus- ja haridusmõtte uusaegne häll ehk mõttelooline alus, mis baltisakslaste, pastorite tegevuse ja eesti haritlaste saksa keele oskuse tõttu siiagi ulatus, võib öelda, et nii meil kui ka soomlastel ja teistel põhjamaade rahvastel on hästi läinud. See alus oli võimas, põhinedes õhtumaisel mõttetraditsioonil kuni antiigini välja. Meieni jõudis saksa klassikalise filosoofia *Bildung*'i-ideestik ja seda saatev humanistlik argumentatsioon, mis kajas vastu ka meie esimeste pedagoogikateadlaste tekstides. Vene keel oli meil kaua küll valdkondlikult kohustuslik, ent päriselt tõmbekeeleks ta ei saanudki. Pealegi leidus venekeelses teoorialoomes palju sedagi, mis sündinud Mandri-Euroopa kultuuriruumis, sest Vene aadelkond suhtles tihedalt Läänega. Vene keelest teame mõisteid *воспитание* ja *образование*, viimane on tähenduselt samane *Bildung*'iga. Praegu on tõmbekeeleks inglise keel ja on hämmastav, kui kiiresti pöördus meie valdkonna pale angloameerika mõistemaastikele ning kuidas käsu ja kasulootuse tõmbetuules muututi alandlikuks selle keele ees.

Keele sõnavara kujundab väärtusi, tekitab nähtava (legitiimse) ja nähtamatu (marginaalse) ala ning õiguspärastab selle, mis on uurimisväärne ja pälvib ametkondade tähelepanu. Pikapeale levib see rahva meelde ja ehk juba ongi ununemas, et haridus on siiski midagi muud kui PISA uuringutes mõõdetav teadmine. Marju Lepajõe sõnul on indiviidi kujunemine suuresti keeleline nähtus, nii nagu ka rahva kujunemine, sest rahvas kasvab koos keelega (2014). Jääb üle teha vaatlusi, kuidas uue keele abil võtab uue kuju meie kasvatustegelikkus, milles elatakse. See, mis tundus hiljuti kui ilmasammas, võib nii tõmbekeele kui ka tõmbetuule toimel mureneda niisama ruttu, kui sulavad liustikud Gröönimaal. Nende tugeva tõmbe ees muutub abituks argumentide jõud. Paraku kipub see olema ainus aus järelejäänud viis teha probleeme vähemalt nähtavakski.

Angloameerika mõistestiku ja mõtteviisi omaksvõtu mõjul kipub kõrvale jääma omakeelne traditsioon. Kas see on meie haridust puudutava väärtusilma koloniseerimine, rikastamine või enesekoloniseerimine, sõltub vaatenurgast. Uue vastuvõtt on toi-

munud võimusuhetes ning võimudiskursusena, rahastamise tingimuste, uute mõistete kehtestamise, lausa käskude kaudu, kaasates teadlaskonna asemel pigem administraatoreid.

Keel seob meelt. Hariduse ja kasvatuse valdkonna sõnavara osutab muu seas ka varjatud inimkäsitustele ja alusväärtustele, mis meis vaikimisi teadvuse sügavustes maailma mõista aitavad. Sõnavara muutuste toimel muutub seegi, kuidas me inimest näeme ja mõistame ning milliseid väärtusi oluliseks peame.

KASVATUSE JA HARIDUSE MÕISTE SAAGA

Kasvatuse ja hariduse ajalooliselt põimunud mõisted on tänapäeval asetatud vastamisi ja üks neist on praeguses olukorras mõistetud alistuma. See hakkas pihta 1990. aastate hakul, kui püüti vabaneda kõigest, millel oli seos nõukogude tegelikkusega. Eristus see osa teadlaskonnast, kes jäi järjekindlalt kasutama vaid hariduse mõistet ning mainis kasvatust möödaminnes. Teine osa teadlaskonnast tundis nii meie traditsiooni kui ka saksa ja soome teoreetilist ainestikku ning nende veenmisjõu toel sai tol ajal õiguspärastatud kasvatusteaduste mõiste, mis termini väärtuses jõudis ka ETISesse. See on ere näide keele otsustavast mõjust (inglise keeles kasvatuse mõiste puudub) ehk sellest, kumba võõrkeelt keegi oli koolis õppinud. Kasvatuse mõiste tekitas vastumeelsust, sest mäletati hästi nõukogudeaegset kommunistlikku kasvatust, seda ümbritsenud retoorikat ning manipulatsioone. Veelgi varasemast oli mäletada vitsahirmu ja isa karmi pilku. Et ka mõistetest võisid saada nõukogude süsteemi ohvrid, oli isegi rohkele soome- ja saksakeelsele erialakirjandusele toetudes raske selgeks teha.

Inglise keelega koos tulid otsetõlked. Nüüd, kolmkümmend aastat hiljem on kinnistunud haridusteaduste mõiste (*educational sciences*), mis aegamööda on vallutanud valdkondliku keelekasutuse ning põhjustanud akadeemiliste institutsioonide ümbernimetamise, tõrjudes kõrvale kasvatusteaduse mõiste, sest uued sugupõlved olid juba ingliskeelsed. Mõistete vahetamine ja mõne esiletõus eeldanuks aga kohapealset mõisteanalüüsi, argumentat-

siooni, teadlaste omavahelisi arupidamisi, mida aga toimunud ei ole.

Haridusleksikoni (Mikser 2013) koostamise aegu 2010–2012 haridusteaduse mõiste leksikoni ei jõudnud, sest seda mõistet siis veel ei kasutatud.

HARIDUSE MÕISTEST EESTI KEELES JA LÄHIKEELTES

Eri keeltes ja kultuurides on hariduse mõistel erinev tähendus ja sisu ning ka erinev, tihti metafoorne etümoloogiline päritolu. Mõistete tõlkimine ühest keelest teise eeldab mõisteajaloo tundmist. Nii ei kattu sisult ja ulatuselt *education*, *Bildung*, *sivistys* ja *образование*. Kõigis neis, v.a inglise keeles, on muuseas olemas omaenese sisuga *kasvatuse*-mõiste (*Erziehung*, *kasvatus*, *воспитание*).

Et hariduse mõiste puhul valitseb keeleti ja kultuuriti suur ja eklektiline mitmekesisus, on kirjas ka Oxfordi Ülikooli teadlaste koostatud raamatus *Knowledge and the Study of Education* (Whitty, Furlong 2017), ja selles avatakse neid erinevusi ka täpsemalt.

Kõige laiemalt jaguneb mõiste käsitlus kas siis omaette filosoofilist analüüsi väärinud akadeemiliseks distsipliiniks (Saksamaal ja Prantsusmaal) või rakenduslikuks üldkeelseks mõisteks, mis ühendab teooria praktikaga (ingliskeelsed maad). Selle põhjuseks on, et teadmist haridusest on vorminud eri riikide poliitika, akadeemilised traditsioonid ning seadustes leiduvad määratlused, mis lähtuvad institutsioonidest. Valitseb lai eklektiline lähenemine (samas: 15). Seega on õigustatud, et iga kultuuriruum lahendab küsimuse omaenese traditsioonile toetudes.

Hariduse mõiste eestikeelne sisu pole uuemal ajal paraku laiemalt teadlaste kogukonnas arutluse all olnud. Meie haridusleksikonis on teda kirjeldatud *Bildung*'i traditsioonist (Autio jt 2013) lähtudes. Mõiste *education* tõlge eesti keelde oleks väärinud arutelu koos keeleteadlastega, sest sellel ei ole sama tähendus kui meie hariduse mõistel.

Haridus on ilmselt teisteski keeltes rohkete tähendustega koormatud mõiste ja need tähendused on aja jooksul ka muutunud. Nii inglise kui ka prantsuse keeles lähtub see sõnast *educare* (*educo*) 'üles kasvatama, toitma ja ülal pidama, suureks kasvatama, vaimselt kasvatama, juhtima õpilase välja toorest harimatust olekust mõistmisse'. Seda on tõlgitud ka kui millegi esile toomist (Salmela 2019)

Routledge'i entsüklopeedia *education*'i-mõiste rohkete tähenduste hulgast väljavõtteid tehes võib saada järgmise spektri, mis seondub tihedalt meie kasvatuse-mõistega: julgustamine mentaalseks kasvuks, initsiatsioon sisemiselt väärtuslikuks aktiivsuseks, noorte inimeste varustamine mõistmise ja vajalike teadmistega, et juhtida nad autonoomsesse ellu ühiskondlike vooruste ja vastutuse raamistikus, laiemas mõttes võib ta (haridus) viidata üleskasvatamisele [*upbringing*], kitsamas mõttes on haridus institutsionaalne õppimine koolis (McCulloch, Crook 2008: 195–197). Veel leiame siit selliseid tähendusi nagu enesele suunatud voorused, õitsev isiklik elu: enesekontroll, usaldusväärsus, praktiline intelligents (samas).

Websteri võrdleva sõnaraamatu 1996. aasta trükk esitab *education*'i sisutähendusteks: *breeding* 'aretus/kasvatus', *cultivation* 'kultiveerimine', *culture* 'kultuur', *development* 'areng', *discipline* 'distsipliin', *information* 'informatsioon', *instruction* 'instruktsioon', *knowledge* 'teadmine', *learning* 'õppimine', *nurture* 'hoolitsemine', *reading* 'lugemine', *schooling* 'koolitamine', *study* 'uurimine', *teaching* 'õpetamine', *training* 'treening' ja *tuition* 'eraõpetus'.

Siit saab järeldada, et ingliskeelne mõiste on omaette universum, hõlmates peaaegu kõike, mis sisaldub nii eestlaste kui ka soomlaste kasvatuse ja hariduse mõistes kokku. Et ingliskeelne mõiste on laiem ja mahukam, pidid selle *hariduseks* tõlkijad ometi teadma.

Mõiste tõlkimise raskusest kõnelevad ka Edgar Krull ja Karmen Trasberg eessõnas maailmakuulsa eesti soost õppekavateoreetiku Hilda Taba (1902–1967) tõlkeraamatule *Kasvatus ja haridus*, sest tema kirjutised on põhiliselt ingliskeelsed:

> Igihaljaks probleemiks on ingliskeelse sõna *education* tähenduslike nüansside tabamine. Praegu tõlgitakse see eesti keeles enamasti *hariduseks*. Kuid nii mõnigi kord tuli kontekstist olenevalt otsustada, kas *haridus* või *kasvatus*. Sobiva vaste leidmise muudab veelgi keerukamaks asjaolu, et oma eestikeelsetes artiklites kasutab Taba tunduvalt sagedamini terminit *kasvatus* (Krull, Trasberg 2015: 15).

Seega eeldanuks teadlase südametunnistus enne keelelisi kehtestamisi emakeelse mõiste sisuanalüüsi ning selle ajaloo uurimist. On ilmne, et nii tähendustelt kui ka sisuliselt koormatuselt kattuvad eesti- ja ingliskeelne mõiste vaid osaliselt ning kumbagi mõjutab tema lai kasututusala argikeeles, mida pole meil vist ka lähemalt analüüsitud. Viimasel ajal on meil näiteks argikäibes hariduseks nimetatud riiklikku haridussüsteemi, selle astmeid ja väljastatavaid haridust tõendavaid dokumente, lisaks veel koolide taristut, isegi õpimänge jm.

Hädad riikliku süsteemiga ning pidevate kuskilt dikteeritud muutustega on haridusest kõneleva keele täitnud rohke institutsionaalse sõnavaraga. Metafoorselt on haridus nii-öelda mahuti: *õppekavad*, *haridusasutused*, *koolirollid*, *õppimine*, *koolitused*, *kooliastmed ja nende stratifikatsioon*, *hinded*, *tasemetööd*, *diplomid*, *kvalifikatsioon*, *seadusandlus*, *rahastus*. Lõppeks kõik need *teadmised-oskused-vilumused-väärtused*, mis on riiklikus süsteemis kohustuslikus korras omandatud ehk haridus on ka see miski, millest inimene on täidetud kooli lõpetades. Siit siis küsimus: miks koormata seda rohketest tähendustest laetud mõistet veel ka kasvatuse mõistes sisalduvate tähendustega?

Samasugune institutsioonimõistete hulk on koormanud ka saksakeelse *Bildung*'i ning tõrjunud tagaplaanile tema õilsa filosoofilise idee teekonnast, kus inimene kohtub võõraga, loob mina ja mittemina sidemed ning jõuab lõpuks iseenese juurde ehk toimub individuatsioon (Gustavsson 2000; Hentig 1996). Marju Lepajõe teadlasesüüme on endisaegade *Bildung*'i nii Martin Lutheri kui ka meie mineviku suurmeeste abil taas kord toonud meiegi tänasesse päeva ja näidanud, et sel inimkonna saavutusel on põhjust olla elus ja olemas eriti meie praeguste vaimsete kaotuste taustal:

> Inimene on kujundatav ja kui ta taandada füüsiliseks tombuks, siis ta hakkabki füüsilise tombuna tegutsema või alluma. Sisekogemus ja -elu on jäänud ainult ilukirjanduse ja kujutava kunsti aineks ning on selgelt näha, kuidas tänapäevane kokkutõmbunud maailmapilt kuivatab kokku ka kunsti motiivid, taandades need enamasti teatavale populaarbioloogiale (2014: 1548).

Artiklis "Märkmeid Jaan Tõnissoni hariduskäsitusest" põimib ta meie mineviku suurmehe vaated nii *Bildung*'i aateajaloo kui ka ajastukriitikaga:

> Tõnissoni arvates tähendabki Kristuse õpetus seda, et iga hing saab väärtuseks ja täisisikuks hariduse toel, demokraatia toel [---]. Inimese teeb vabaks pühendumine tõeotsingule. [---] loovus taandub, kui argumentideks saavad turg ja konkurents. [---]. Kõigi Eesti akadeemiliste institutsioonide vahel on vaja ühistööd, sest konkurents tähendab akadeemilises maailmas kohutavat raiskamist: inimeste elu, pädevuse, tehnika, paberi ning eelkõige mõtete ja heade ideede raiskamist, teadusruumi reostamist üksteist kordavate aruteludega jne. (Lepajõe 2019: 1794).

Meie riigi haridusseaduses seisab juba teab kui kaua aga lausa süüdimatu haridusemääratlus:

> Käesoleva seaduse raames on haridus õppeprogrammidega ettenähtud teadmiste, oskuste, vilumuste, väärtuste ja käitumisnormide süsteem, mida ühiskond tunnustab ning mille omandatust ta kontrollib (Eesti… 1992).

Seega on haridus riiklikult ette kirjutatud, institutsionaliseeritud ning mõeldud välise kontrollija jaoks. Sujuvalt on siit kaduma läinud inimene ja kultuur. Kui siiski veel otsida inimest ja tema vaimset kujunemislugu, väljendab seda pigem mõiste *haritus*, mis jääb väljapoole institutsioone ja riiklikku seadust.

Kuidas on selle mõistega aga meie keelesugulasest hariduse tippmaal Soomes? Kui sakslastel nende teadusväljal on *Erziehungswissenschaft* (kasvatusteadus) loovutamas (ent mitte ennast kaotades) positsioone *Bildungswissenschaft*'ile (haridusteadus), kusjuures viimase kirev ja eklektiline sisu kipub kalduma mineviku suunal ust tagantkätt kinni lüües vaid kitsaste empiiriliste uuringute poole (Terhart 2013), siis soomlased on nen-

de suundumuste ees vähemalt keelelises mõttes ukse kinni hoidnud. Hoolimata nii tõmbetuultest kui ka -keeltest on nad alal hoidnud *kasvatustiede* mõiste, milles üks osa on arutlused hariduse üle, ja ühes sellega ka laiem filosoofiline arusaam inimesest kui mitte ainult riiklikus süsteemis toimijast. Ent ka soomlaste *sivistys* ei ole tähenduselt seesama mis meie haridus, sootuks aga mitte meie kasvatus, olles pigem mõisteajalooliselt lähedane *Bildung*'i ideestikule. Seetõttu pole neil ka haridus(s.t *sivistys*)ministeeriumi, vaid *opetus- ja kulttuuriministeriö*, kus on ametis *koulutusministeri*. Ühtlasi on Soome teadlased põhjalikult tegelenud nii *sivistys*- kui ka *kasvatus*-mõiste ajalooga.

Mõiste *sivistys* tähistab soome kasvatusteoreetilises trükisõnas kasvatuse kaudu omandatud teadmisi, vaimset arengut ja üldinimlikke kvaliteete. Institutionaliseeritud süsteemimõisteid ta ei sisalda, nende koht on *koulutus*-mõiste all. Mõiste sisuks on ühelt poolt formaalne ja akadeemiline haridus, teisalt inimese sisemine haritus ja küpsus. Sauli Salmela (2019) ja Pauli Siljander (2014) rõhutavad selle mõiste tõlkimise raskust, sest ta seondub tihedalt vastava keele ja kultuuriga, on semantiline tervik. Nad väidavad, et mõistet tuleks igas keeles uurida mõisteanalüüsi ja mõisteajaloo vahenditega. Tuleb välja selgitada, milline tähendus hariduse mõistel eri kontekstides on ning milline on olnud ta sisu eri aegadel. Soomekeelse mõiste etümoloogiana toob Salmela välja *siveä*, *siivo* 'kord, puhtus, mõõdukus, viimistletus', murdelistes varieeruvustes 'koristamine, viimistlemine, kaunistamine, linade pleegitamine'. Mõiste seondub ka esteetilise ja eetilise mõõtmega, tähendades tundeelu ning käitumise õilistumist. Pauli Siljanderi (2014) järgi pärineb mõiste tähenduste algupära samuti ladina keelest: 'vormivõtmine, loomis- ja vormumisprotsessid', aga ka 'hinge viljelemine' (*cultura animi*). Georg Wilhelm Friedrich Hegeli ideede järgija Johan Vilhelm Snellman (1806–1881), kelle tööd selle mõiste kujunemist oluliselt mõjutasid, rõhutas mõiste humanistlikku sisu, *sivistys* tähistas neid tunnusjooni, mis kultuurilistes mõjudes on võimalik saavutada nii indiviidis kui ka ühiskonnas. Tsivilisatsioon on aga mingi inimkoosluse omandatud kultuuritraditsioon. Erinevalt sakslaste *Bildung*'ist puudub soomlaste mõistes pilt kui ideaal ja ka aktiivse vormimise taotlus.

Neid ühendab humaansuse idee, mille päritolu on antiikse Rooma inimlikkust ja inimest tähistav adjektiiv *humanus* (Salmela 2019).

Vahekorrast inglise keelega kirjutab Sauli Salmela: soome *sivistys*-mõistele ei leidu ingliskeelset vastet, mõistet *education* võib tõlkida nii koolituseks, kasvatuseks, õpetuseks kui ka hariduseks. *Sivistys*-mõistet saab tõlkida ka kui õppimist, tsivilisatsiooni, hariduskäiku, sofistikatsiooni (kultiveeritus, küpsus, peenenemine), eruditsiooni. Need kõik tähendused sisalduvad *sivistys*-mõistes (samas).

Kokkuvõtlikult võib järeldada: *education* ei ole tõlgitav ka eestikeelseks hariduseks, sest mõistest pudeneb maha ka see mitmekihilisus, mis on täheldatav inglise keeles ning mida meil väljendab kasvatuse mõiste. Nii on tegu toore robustse mõiste ületoomisega ja kehtestamisega ametkondlike jõuvõtete abil. Ilma teadlaste avaliku aruteluta seaduspärastati mõistena ka *haridusteadus*. Toimunut ilmestab väljavõte dokumendist "Seletuskiri haridus- ja teadusministri määruse "Haridusteaduslike tööde riikliku konkursi läbiviimise tingimused ja kord" eelnõu juurde" 3. septembrist 2019 (kasvatusteaduslike tööde riiklik konkurss nimetati sellega ümber haridusteaduslike tööde konkursiks ja eemaldati teaduspreemiatest Heino Liimetsa (1928–1989) nimi, kelle töödes teadupärast oli esiplaanil kasvatuse mõiste):

> Haridusteadused on valdkonna laiem määratlus kui kasvatusteadused, hõlmates lisaks viimasele veel suurt hulka valdkonna uurimissuundi nagu näiteks pedagoogika ja didaktika, eripedagoogika, logopeedia, psühholoogia sh arengupsühholoogia, pedagoogiline psühholoogia, haridussotsioloogia, haridusideoloogia, haridusfilosoofia, haridustehnoloogia, haridusjuhtimine, haridusökonoomika, haridusjuriidika jne.

Valdkonna teaduste klassifikatsiooni tundjatel kerkivad sel puhul kulmud juustepiirini. Pedagoogika ei ole ju uurimissuund, psühholoogia arvamine haridusteaduste alla on harukordne terminoloogiline saavutus, mille üle psühholoog naerab, ja ka rohked muud *haridus*-osisega sõnad nõuaksid põhjalikku mõisteanalüüsi. Kuni otsustajateks tohivad olla ebapädevad, oma võimu kasutavad ametnikud, toimib harvester meie erialases keelemetsas niisama vägevalt kui meie pärismetsades.

Haridusteadus *versus* kasvatusteadus? Vahest on taas *sivistys*-mõiste tähendussisu see, mis on meiega sarnase haridusemõiste tekkimise soome keeleruumis ära hoidnud: institutsiooni ning sellega kaasneva universumi korralduslik pool kuulub neil *koulutus*-mõiste alla, ja kõigi nende katusmõisteks on *kasvatustiede.* Meil aga tähistab hariduse mõiste pigem riiklikku süsteemi ja nii juhtuski, et ühel hommikul ärgates oli kasvatusteaduste instituutidest saanud haridusteaduste instituudid nii enesestmõistetaval viisil, et seletusi küsida tundus juba kohatu. Saksamaal on kummagi mõiste (*Erziehungs-* ja *Bildungswissenschaft*) üle peetavad vaidlused kestnud pikemat aega. Mõistete muutumise põhjust soovitab Ewald Terhart otsida pigem konjunktuursetest ja poliitilistest põhjustest, mitte niivõrd teaduse arenguloogikast. Muutuste voo vallandas rahvusvaheline õpitulemuste võrdlus ja sellest tingitud paremusjärjestused. Teisalt on hariduse süvenevas riigistamises loomulikul viisil tekkinud rohkesti kõrvaldistsipliine, mis süsteemi hallata ja mõtestada aitavad (haridusökonoomika, -poliitika, -juhtimine, -õigus, -nõustamine jt). Segadus on tekkinud mõistete *pedagoogika*, *kasvatusteadus* ja *haridusteadus* vahel, kusjuures haridusteadust on ülikooliti mõistetud õige mitmel viisil. Kasutusviisidelt on viimase alla arvatud mitu otse õpetajaametiga seotud distsipliini, teisalt on seda nähtud hõlmava katusmõistena kõikmõeldavaile distsipliinidele alates kasvatusteadusest ja pedagoogilisest psühholoogiast kuni ajaloo, sotsioloogia, juriidika ja teisteni, kusjuures on öeldud, et katus kõike vajalikku ei kata. Kolmas variant on haridusteadus kui kindlapiiriline teoreetiliselt ja metoodiliselt kitsalt määratletud uuringuid tähistav teadus. Siin on rõhuasetus meetoditel ning empiirilistel uuringutel (Terhart 2013). Eelistused kalduvad mõiste kasutusalal empiiriliste psühholoogiliste uuringute suunitlusega kvantitatiivsetele uuringutele. Nii on juhtunud ka meil. Sellisena välistab see kontekst kasvatusteadusele omased avarad probleemipüstitused. Küsitav on sellises teaduses sotsiaalne mõõde. Tekkinud mõiselise ebakindluse taga on aimata võimuambitsioone ning kitsenenud on üldised arusaamad. *Bildung* selle avaras ja kauaaegses vaimuteaduslikus traditsioonis ei mahu enam haridusteaduse sisse ära.

Kunagine Jürgen Habermasi kuulus lause, et süsteemid koloniseerivad inimeste elumaailma, on kuhjaga tõeks saanud.

Haridusteaduse mõiste praeguste kohalike arusaamade järgi on avanud Margus Pedaste järgmiselt:

> Haridussüsteem, õppimine ja õpetamine ning ka õppematerjalide või õppekavade koostamine peavad teadmispõhises Eestis tuginema haridusteadusele. [---] Haridusteadust on vaja ka selleks, et mõistaksime näiteks õppimise protsessi või tehnoloogia arenguga kaasnevaid võimalusi ja ohte. [---] Haridusteadus hõlmab kasvatusteadust, aga ka mitmeid muid haridusuuringute valdkondi, mis on vähemalt sama olulised [haridussotsioloogia, haridusjuhtimine, haridusökonoomika] (2019).

Selles avaldubki eelnevalt kirjeldatud konkreetse institutsiooni sõnavara. Inimene ja tema areng on aga kasvatusteaduse keskmes olnud hoopis laiemates tegelikkuse seostes nii filosoofilisest, ajastuomasest, kultuurilisest kui ka sotsioloogilisest aspektist vaadatuna. Kas institutsiooni sõnavara on nüüd inimese suhtes ülimuslik? Kas näiteks auväärne kriitilise kasvatusteaduse mõttetraditsioon ei ole Eestis soovitav?

Margus Pedaste ja Äli Leijeni artiklist "Milleks on vaja haridusteadust?" (2018) saame veel täpsema pildi, millisena esineb arenev inimene praeguse haridusteaduse huvikeskmes. Selle artikli märksõnadeks on *õppimine*, *heaolu*, *koolikiusamine*, *edukus*, *motivatsioon*, *sotsiaal-emotsionaalne õppimine*, *pädevused*, *õpetaja.* Mõlemas artiklis puuduvad osutused Eesti oma traditsioonile, ka siinsed varasemast teada tähendusmustrid, mõistete ajalugu, eelnevate mõtlejate pärand. Selles käsitluses puudub nii minevik kui ka tulevik. Meie haridusseaduses olev hariduse määratlus on lõpuks ometi leidnud enesele vastava teooria.

Kasvatusteaduslikust seisukohast seda teksti lugedes tekkis mitu küsimust:

- Kas haridusteadus piirnebki üksnes haridussüsteemis toimuva uurimisega?
- Kas inimene on üksnes süsteemis toimiv funktsioon (kellest saab süsteemi toode) või midagi enamat?

- Milline on uuritavate protsesside seotus sootsiumi ja kultuuriga?
- Millisena esineb hariduse kui nähtuse mineviku- ja tulevikuseotus?

Angloameerika enesekindluse ees on praegustele võimupositsioonidel olijaile meie eneste pärand tolm ja põrm, ja mõeldes tekkinud distsipliini suhestumisele kasvatusteadusega, püütakse inimolemise universum üsnagi väiksemõõtmelise planeedi sisse vägisi ära mahutada.

Valdkonna taandamise eest kvantitatiivsetele uuringutele on hoiatanud näiteks Reijo Wilenius (1992). Hilda Taba hoiatas juba peaaegu sajand tagasi, et andmete kvantitatiivset käsitlemist ühiskonnateadustes põhjustab loodusteadusliku lähenemise mõju, mis peab katseid ja statistikat sobivaimaks, sest nende tulemused olevat täpsed. See täpsus on aga näiline ja seotud teooriapoole võimalike puudujääkidega. Rohked elunähtused, mis on kontekstuaalsed, muutuvad ja arenevad, ei ole sellise lähenemisega hallatavad (Taba 2015: 147). Kummastaval kombel on mälust otsekui kustutatud võimas sajandipikkune vaimuteaduslik ja ka kriitilis-emantsipatoorne traditsioon, kus ilminguid nähti külgnemas pigem sotsiaal-humanitaarse lähenemisviisiga ja milles näiteks Platon, Sokrates ja Schopenhauer on jäävalt igihaljad, rääkimata arvukatest teistest mõtlejatest, nende hulgas Martin Buber (1878–1965), kelle tähtteos *Mina ja Sina* on küll eesti keelde tõlgitud (2013), ent tema kasvatusteadust süvitsi mõjustanud vaateid (dialoogifilosoofia) pole eesti keeli isegi mitte mainitud. Küllaltki tundmatu on meil ka epohhi loov Paolo Freire (1921–1997).

KASVATUSEST JA MIS TEDA HARIDUSEST ERISTAB EHK MIKS NAD POLE ÜKS JA SEESAMA

Kasvatus on läänemeresoome mõiste. Meil on soomlastega selle sõna puhul sama keelekuju ning ka sisu. Sest nagu kasvatus ise on iidsem kui haridus, nii on seda ka vastav läänemeresoome sõna. Soomlaste *kasvatus* on katusmõiste kõigele sellele, mis üldse

seondub inimese kujunemise, arengu ja kasvuga. Ka see, mida meie käsitame institutsionaalse hariduse mõiste all, kuulub siia. Nii oli varem meilgi. Sellel mõistel on eri keeltes olnud igipõline koht paljude rahvaste kultuurilises tähendushorisondis. Kui soomeugrilastel tuleneb see kasvust (inimene ja kogu elav loodus kasvab), siis sakslaste *er-ziehen* tähendab 'midagi välja aitama, esile tooma'. Selles võib täheldada samu tähendussisusid mis ladina *educare* puhul. Huvitav on ka venekeelne keelekuju *воспитание* 'toitmine'. Läti keeles sarnaneb kasvatuse ja hariduse mõiste vahekord meie omaga: haridus on *izglītība* ja kasvatus *audzināšana*, kusjuures viimane tuleneb sõnast taim (*augs*). Teadupärast on taimemetafoori palju kasutatud mitmesuguste kasvatusteooriate loomisel.

Haridus ja kasvatus on niisiis aja jooksul eri keeltes omaenese tähendusvälja moodustanud. Läänemeresoomlastel nad küll põimuvad omavahel, aga ei samastu.

Pauli Siljander (2014) rõhutab, et nende mõistetega kaasneb eri kultuurides erinevaid nüansse ja mõiste etümoloogia on keeleti erinev. Mandri-Euroopa traditsiooni mõjul on kasvatus protsess, täpsemalt tegevus, mille mõte on teadlikult mõjustada kasvu- ja haridusprotsesse. Pedagoogika kui akadeemilise distsipliini looja Johann Friedrich Herbarti (1776–1841) järgi on kasvatus ainulaadne inimlik vastasmõju vorm, suhe nii kahe inimese kui ka laiemalt sugupõlvede vahel, mille keskseid tunnusjooni on n-ö pedagoogiline suhe ja mille dilemmaks pedagoogiline paradoks (vt samas).

Kasvatus on ühiskondlikult olnud mõjukas mõiste. Soomlased tsiteerivad viimasel ajal Saksa kasvatusteadlast Dietrich Bennerit (snd 1941), kes on püüdnud määratleda inimese loodud ühiskondlike praktikate totaalsuse, nimetades neid praktilise elu vältimatusteks. Need on töö, vastasmõju (mida reguleerib eetika), poliitika, esteetika, religioon ja kasvatus. Ta kirjutab kasvatuse mõiste avaruse kohta, et kasvatus on läbi põimunud kõigi teiste ühiskondlike praktikatega, teisalt on ta erilaadne inimlikkust taasloov eluvorm (tsit. Värri 2018: 33, 35).

Kasvatuse aluseks on õhtumaist kultuuri saatnud arusaam, et laps on arenev olend, kelle kasvupotentsiaal tuleb aidata kasvatuse kaudu esile. Antiigi kasvatusmõtlemisest läbi kristliku ja valgustusfilosoofia oleme saanud pärandiks lootusrikka usu, et inimene areneb üha täiustuva inimlikkuse poole. See on loonud kasvatusele ideaalid. Kasvatusest mõtlejatele on meeldinud kujutada tulevikku asetatud ideaalseid inimpilte, mis teisalt on inimesi ka ängistavalt sidunud (Preuss 1996). Üldine kuni hilisminevikuni püsinud euroopalik arusaam mõistab inimest moraalse toimijana, see eristab teda koos paljude muudegi omadustega loomast. Kasvatuse inimlik ülesanne on luua lootust ja usku elu väärtuslikkusse ja tähenduslikkusse. Kasvatus on seega vahend, mis peaks täitma hariduse (*sivistys*) põhieelduse: võime vabaduseks, autonoomseks mõistusekasutuseks (Värri 2018). Lühidalt, harituks saab inimene kasvatuse kaudu. Ent kasvatusel on mitu nägu ja eriilmelised tagajärjed. Rohkesti on viidatud kasvatuse kaksikloomusele ning Foucault' võimufilosoofia osutub selle tõlgendustes ootamatult viljakaks. Kasvatus on kultuurilises horisondis sisalduv mõiste, mis on aldis muutuma valitsevate hegemooniate vahendiks. Ta on seotud valitseva maailmapildiga, säilitades olemasolevaid sotsialisatsioonimustreid ja tootes uut valitsevat korda. Ühtlasi analüüsib Veli-Matti Värri oma raamatus *Kasvatus ökokriisi ajastul* (2018), kuidas läänelik kasvatusmudel ja tema metamorfoosid on viinud maailma ökoloogilise kriisi lävele. Režiimid ja võimuhegemooniad, praegu siis üleilmne tarbimisnaudingutele ja kasumlikkusele suunatud kapitalism, on kasvatuse alati oma vahendiks teinud. Igasugused ideoloogilist pinnast vajavad režiimid kehtestavad end esmajoones haridusasutustes. Nii ongi kasvatuse mõistet kahjustatud. Vabanemise juurde neist süsteemidest on just meie puhul kuulunud ka n-ö kasvatusest vabanemine, sest ta ju n-ö piirab ja röövib vabadust, muudab inimese vahendiks. Näha ei suudeta aga probleemide tegelikku juurt ehk seda, kuidas kasvatust ära kasutatakse, ega panda tähele, mis kõik veel kaduma läheb. Soomlaste kasvatusteaduslikus kirjasõnas kohtab tihti mõistet "moraalisubjekt", meil aga mitte.

Vahest peaks kasvatusele kuuluma hoopis eriti teravdatud tähelepanu, et ära tunda, kus teda võimuambitsioonide nimel taas ja

taas ära kasutama hakatakse. Sest päriselust kasvatus ise ei kao, kuigi teadusliku analüüsi vaateväljalt võib ta ju kaduda.

Kasvatusega kaasnevad omad mõisted, n-ö kasvatuse sõnavara: *väärtused*, *moraal*, *inimväärikus*, *voorused ja muud isikuomadused*, *eneseusk*, *eneseteadvus*, *taktitunne*, *hooliv ja austav suhe nii elusse, olenditesse, asjadesse kui ka vaimukultuuri*, *kasvustiimulid*, *kasvatustegevus*. Kasvatuse kaudu kujuneb suhe sellesse, mida haridusprotsessides õpitakse. Sealjuures ka hea ja kurja äratundmine nii ümbritsevas kui iseeneses. Kasvatuse puhul on tegu inimese sisuga, olgu siis reflekteeritud või reflekteerimata viisil. Viimasel juhul võib inimene metsistuda. Muretsema panebki, kas ehk mõiste enese taandamine või teisejärguliseks muutmine ei too mitte kaasa või ongi juba kaasa toonud, et tähelepanu keskpunktist kaovad need probleemid ja temaatika, mida väljendab kasvatuse sõnavara.

Kasvatuse erinevad määratlused moodustavad laia skaala, mille ühes otsas on karm, eesmärgipärane ja inimest suunav ning ka võimukas tegevus ning teises nn *sinnapaika jätmine* ehk usaldus ilmingute eneseregulatsiooni vastu. Selle väljenduseks on juba eelmise sajandi algul ka eesti keelde tõlgitud Soome klassiku ja Snellmani vaimu edasikandja Juho Aukusti Hollo (1885–1967) tööd ning neis leiduv määratlus: "Kasvatus on kasvamise saatmine." See on olnud tunnuslauseks reformpedagoogilistele algatustele ja lapsest lähtuva kasvatuse tekkele (vt Wilenius 1992).

Ka meie kasvatusteoreetilises kontekstis pole need mõtted olnud võõrad. Õigemini, maailma pärand on olnud üllatavalt tuttav. Nii leiame Peeter Põllult peaaegu üheksakümmend aastat tagasi kirja panduna:

> Kasvatus on teadlik sihipärane tegevus, mis vanema põlve poolt ette võetakse, et viia arenemisele kasvava põlve kehalisi ja vaimlisi jõude nende väärtuste alalhoidmise ja täienemise sihis, milles peitub üksiku ja kogu inimkonna elu-eesmärk (1932: 20).

Johannes Käis nägi kasvatuses harivat protsessi ja hariduses kasvatavat toimingut, ent väitis, et need ei samastu, sest igasugune haridus ei lisa midagi kasvatusele. Seepärast on õigem säilita-

da mõlemad mõisted ja neid selgelt piiritleda. Tema hiljuti ilmunud elutööraamatust *Õpetuse alused ja teed* (2018) leiame ka:

> Kasvatusprotsessi oluliseks momendiks on kasvama panemine, noore inimolendi arendamine, kõrgemale viimine, täielikustamine. [---] seega iseloomustab kasvatus vaimset ja kultuurilist elu samuti nagu kasvamine looduslikku elu (2018: 23).

Käis soovitab mõistet *kasvatav õpetus*, mis pärineb 16. ja 17. sajandist. Kasvatava õpetuse ideed arendas edasi Heino Liimets mitmes kirjutises (nt 1985) ning see tundub asjakohane ajastute üleselt. Lisaksin siia ingliskeelses maailmas õppinud ja seal oma elutöö teinud Hilda Taba, kelle pärandi ülevaatena ilmus eesti keeles 2015. aastal raamat *Kasvatus ja haridus* ja kes neid mõisteid oma töödes eristas.

Kasvatus toimub niikuinii, sest kasvatuse tingib abituna sündinud laps, ja kasvatus ei kao ka siis, kui oleme selle lapse suunanud riiklikku haridusinstitutsiooni. Kasvatusega teadlikult tegeldes ja toimuvat teadvustades on võimalik inimkonda inimlikustada. Sellega mitte tegeldes aga loome eeldused inimese metsistumiseks.

NEOLIBERAALNE PÖÖRE JA KODUKEELE SÕNAVARA

Meie valdkonna praegu esiplaanil oleva sõnavara valikud tehti mujal. Viimasel paaril aastakümnel on kasvatust ja haridust analüüsivates rahvusvahelistes teadussuundades toimunud paradigmavahetus, mida on nimetatud ka neoliberaalseks pöördeks, mille juur on majandusringkondade survel tekkinud angloameerikalikule lähenemisele toetuv arusaam hariduse mõttest. Õieti on siingi osalt kõrvale jäänud vastava ala inglise keelt kõnelev teadlaskond, sest pöörde taust on ideoloogiline. Selle iseloomu varjab keelekasutus, mis esmapilgul tundub ligitõmbav.

Pedagoogilise neoliberalismi kriitikud (nt Autio 2019; Liessmann 2006; Peltonen 2017; Siljander 2017) juhivad tähelepanu muutustele kõigepealt valdkondlikus sõnavaras. Taanduvad sellised mõisted nagu *haridus*, *pedagoogika*, *õpetamine* ja *kasvatus*

ning sünnivad uued mõisted, nagu *õpikeskkonnad*, *õppiv organisatsioon* ja *õpikogukonnad.* Need on tekkinud Euroopa Liidu strateegiates ja muutunud kuidagi märkamatult direktiivseteks. Jouni Peltonen esitleb tänapäeva haridust iseloomustavat uut sõnavara: *indiviidi vastutus*, *konkurents*, *tõhusus*, *võtmepädevused*, *tulemuslikkus*, *väljundipõhisus*, *evalveerimine*, *sooritusstandardid*, *mõõdikud*, *kvaliteet*, *digipööre* (2017).

Kuidas seikleb inimene seesuguses keeleliselt kunstväetatud istanduses? Sellele inimesele ettekirjutatud eluseisund on katkematu õppimine. Mida õppida tuleb, on määratud väljastpoolt tulevate ettekirjutustega. Ta toimib iseenda nimel, tema olek tähendab konkureerimist, et kindlustada enesele olemisõigus. Selleks orienteerub ta ettekirjutatud oskuste omandamisele, teades, et tuleb olla edukas, ning selle tagab tõhusus ja tulemuslikkus. Tema õppimist saadab orientatsioon standarditele, digioskustele ja ettekirjutatud tulemustele, milles ollakse pideva mõõtmise ja evalveerimise objekt. Me oleme seega jõudnud humanismijärgsesse ajastusse. Siit on kaduma läinud enamik neid ideid, mida on pakkunud *Bildung*'i mõttetraditsioon, ent eelkõige selle ülim väärtus — vabadus. Üldinimlikult ei kuulu siia tasakaal ega hingerahu, ei moraal ega heatahtlik suhestumine maailmaga. Juoni Peltoneni sõnul loob uus keel haridusest kitsa ja ühekülgse pildi. Keskseks mõisteks valdkonnas on õppimine, mis on saanud ülimuslikuks kõige muu ees, jättes samas mitmele küsimusele õppimise kohta vastamata, näiteks mida ja milleks õpitakse ning kuidas seondub see maailmavaate ning väärtustega. Õpetamist määratletakse kui õppimise kergendamist ja haridust kirjeldatakse kui õpikogemustega varustamist. Selle lähenemisviisi peamine probleem on lihtsustamine ja haridusprotsesside väärити mõistmine, seda enam, et õppimise kohta kasutatav uus keel põhineb teatud suunitlusega majanduslikul mõtlemisel (Peltonen 2017). Meid on pillutanud tõmbetuul, mille on tekitanud maailmapoliitlised ambitsioonid. Aga kui selle hinnaks on taandareng?

Soome õppekavateooria professor Tero Autio kirjeldab artiklis "Haridusest ja teadmistest kompetentsusteni ja oskusteni: Õppekavateoreetiline ja ajalooline vaatenurk" (2019) neoliberalismi tunnusjooni ning nende päritolu järgmiselt. Reaalsotsialismi

kokkukukkumise järel kuulutati vaba turumajandus kergendustundega lõplikuks võitjaks kui parim kujuteldav ühiskonnavorm. Turumajanduse liit uusliberalismiga on põhjustanud radikaalse autoritaarse iseloomuga muutuse kogu haridusalal, mis väljendub tihenevas kontrollis väljastpoolt, seires ja hindamises. Sellest on saanud haridusasutuste argipäev kõikjal maailmas. Uusliberalismi võib mõista kui majanduse üleilmastumisest sündinud ideoloogilist ja poliitilist konstruktsiooni, mis uuskolonialistlikul viisil taotleb normide ja kõneviiside kaudu kultuurilist ja ökoloogilist globaliseerumist ehk üheülbastumist (samas). Nii kaob ka haridusele omane olnud vabaduse mõõde. **Kui valgustusajastul toimunud ühtlustav ideoloogia sundis jumalad taanduma inimmõistuse ees, siis neoliberalism sunnib nii jumalad kui ka mõistuse taanduma turujõudude ees.** Oleme sisenenud uude ajastusse, kus inimese väärtus seisneb tema kasutatavuses, mille eest hoiatas inimkonda kriitiline Frankfurdi koolkond pikkade aastakümnete jooksul.

Igas selle valdkonna elupraktikas sisaldub ja võtab kuju ning vormi ka implitsiitne inimkäsitus. Inimkäsitus on ikka olnud kasvatus- ja haridusmõtlemise tuumküsimusi, tema üle on haridusreforme tehes palju vaieldud. Neoliberalistlikus diskursuses libisetakse aga inimkäsitusest mööda. Ta on olemas pigem ilmutamata kujul, kuuludes loomupäraselt igaühe arusaamadesse, kes on inimene. Kes ta siis on? Toimunust jääb mulje, et inimene on kimp kellelegi kasulikke pädevusi, mis tagab talle edu konkureerimises. Lõputult on argikeeles korratud igasuguste kooliprobleemide korral fraasi "töö on tellija materjalist". Hariduse ja inimese seostest rääkides kuuleme selliseid sõnu nagu *materjal*, *toode*, *tööjõud tööjõuturule*, *inimkapital*, nüüd üha enam ka *katkine inimene* psüühikaprobleemidega laste puhul. Inimene on asjastatud. Koolist on saanud tootmisasutus, mida survestab konkurentsiideoloogia. Oma lastest hoolivad vanemad ja õpetajad aga tajuvad, et peamine on ikka see, milliste isikuomadustega inimese me kasvatame, ning inimlikkuse mõõde koolis. See on tinginud lapsevanemate üha suureneva huvi erakoolide ja koduõppe vastu, kus just see on püsinud tähtis.

Oleks patt mitte tunnistada, et kirjeldatud reformidega kaasnenud muutused on toonud tegelikule koolielule kaasa mõndagi head: õppemetoodiline mitmekesisus, läbimõeldud õpikeskkonnad, tähelepanu õpilaste ja õpetajate heaolule, õpilasvahetused, koolikultuuri teadlik arendamine jm. Ometi meenutavad need muutused kangesti 20. sajandi algul sündinud pedagoogiliste suundade praktikat, mis meieni jõudsid eelkõige alternatiivkoolide tekke ning Johannes Käisi pärandi taasavastamisega. Kahtlemata on uusliberalismil praktilise kooli ees positiivseid teeneid, kas või erakoolide tekke võimalus, ent seda hetkeni, kui kõhetub maailmavaateline aines ja kehtima hakkavad direktiivid.

Haridusareeni listi tulistes väitlustes väljendas Waldorfi koolide kasvatusvaateid esindav Ahto Kivi mõtet: "Võibolla ei olegi vaimule võimu andmiseks vaja muud teha, kui keel risust vabastada." Ehk elutervele rajale minemist alustagem keelest. Vahest tulebki tegelda hariduse ja kasvatuse mõisteanalüüsi ning mõisteajalooga ja anda haridusterminoloogia komisjonile ministeeriumi silmis terminiloome õigused, mida neil seniajani ei ole?

Oma mõisteajaloolise analüüsi võtab Soome kasvatusfilosoof Sauli Salmela kokku järgmiselt:

> HARIDUSE TULEVIK TEEB MURET. Eriti just vahendilise ratsionaalsuse ja poliitilise populismi mõjul on hariduse mõiste tähendus hägustunud. Üle kahe aastatuhande iseväärtusena mõistetud haridus on tehtud tooteks, turuhüveks ja eksportartikliks. Hariduse ülev sisu on lahjendatud mõõdetavaks "oskamiseks" majandusliku edutaotluse teenistuses. Erinevad õpetustehnoloogia ettevõtted, programmikeskused ja konsultandid on kujunenud keskseteks tegijateks hariduse maailmas selsamal ajal, kui haridusmõtlemise teoreetiliste lähtekohtade uurimine on koolituspoliitilistes valikutes mõistetud ahtale rajale (2019: 66).

Tahaksin kindlameelselt väita, et **haridus ja kasvatus on kultuurilised mõisted**, nad olid enne meid ja jäävad pärast meid (kui jäävad), nad tagavad valdkonna mõistmise rikkalikkuse, nad on rahvuse kui omakeelse ja omameelse kultuuri kandja omand, nad ei tohi olla ametkondliku meelevaldsuse objekt. Sest nad olid olemas enne, kui tekkis vastav teadus, nad on sündinud elutegelikkusest enesest. See eristab neid mõisteid teiste teaduste

paljudest mõistetest, mida teadlaste kogukonnas avastuste käigus koos luuakse. Ajalooliselt tekkisidki vastavad teadused alles 16.–19. sajandil vajadusest uurida igipõliselt inimkonna juurde kuuluvat kasvatust kui nähtust, ning hiljem, süsteemse õpetamise ja hariduse tekkides ka sõnastada, mis on haridus. Nähtuste auväärsest ajaloost mööda vaatamine kõneleb lubamatust konjunktuursusest. On põhjust loota kultuuriüldsuse suuremat huvi meie ühise kultuuripärandi hoidmise vastu ja kaasatust sellesse.

Kirjandus

A u s t i n, J. L. 2018. *Kuidas teha sõnadega asju: Harvardi ülikoolis 1955. aastal peetud William Jamesi nimeline loengusari*. Tlk Triin Kallas. (Bibliotheca philosophica.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

A u t i o, Tero 2019. Sivistyksestä ja tiedosta kompetensseihin, osaamiseen ja taitoihin: Opetussuunnitelmateoreettinen ja -historiallinen katsaus. — Autio, Tero; Hakala, Liisa, Kujala, Tiina (toim.). *Siirtymiä ja ajan merkkejä koulutuksessa: Opetussuunnitelmatutkimuksen näkökulmia.* Tampere: Tampere University Press, s. 27–62

A u t i o, Tero, Tiiu K u u r m e, Rain M i k s e r 2013. Haridus. — Mikser, Rain (toim.). *Haridusleksikon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, lk 69–77

B e r g e r, Peter L., Thomas L u c k m a n n 2018. *Tegelikkuse sotsiaalne ülesehitus: Teadmussotsioloogiline uurimus*. Tlk Katre Pärn, Mirjam Parve ja Ragne Schults. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

B u b e r, Martin 2013. *Mina ja Sina*. Tlk Krista Räni. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa

E e s t i Vabariigi haridusseadus: Vastu võetud 23.03.1992. Vt https://www.riigiteataja.ee/akt/968165 (2.04.2020)

G u s t a v s s o n, Bernt 2000. *Haridus kaasajal: Hariduse võimalustest ja tingimustest kaasaegses ühiskonnas*. Tlk Erle Nõmm. Tõravere: Eesti Vabaharidusliit

H e n t i g, Hartmut von 1996. *Bildung*. München: Carl Hansen Verlag

H u s a, Sari 2012. Michel Foucault: Tieto, valta ja kasvatus. — Tapio Aittola (toim.) *Kasvatussosiologian suunnannäyttäjiä*. Helsinki: Gaudeamus, s. 261–287

K i v e l ä, Ari 2000. Sivistys, kasvatus ja pedagoginen toiminta: Subjektifilosofiasta pedagogisen toiminnan teoriaan. — Siljander, Pauli (toim.). *Kasvatus ja sivistys*. Helsinki: Gaudeamus

K r u l l, Edgar, Karmen T r a s b e r g 2015. Eessõna. — Hilda Taba. *Kasvatus ja haridus*. (Eesti mõttelugu 121.) Tartu: Ilmamaa, lk 7–16

K ä i s, Johannes 2018. *Õpetuse alused ja teed: Üldine didaktika*. Tartu: Studium

L a k o f f, George, Mark J o h n s o n 2011. *Metafoorid, mille järgi me elame.* Tlk Ene Vainik. (Gigantum humeris.) Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus

L e p a j õ e, Marju 2014. Milleks rahvuslikkusele tõlkimine? — *Akadeemia*, nr 9, lk 1539–1549

L e p a j õ e, Marju 2019. Märkmeid Jaan Tõnissoni hariduskäsitusest. — *Looming*, nr 12, lk 1787–1795

L i e s s m a n n, Konrad Paul 2006. *Theorie der Unbildung: Die Irrtümer der Wissensgesellschaft*. Wien: Paul Zolnay Verlag

L i i m e t s, Heino 1985. Noore õpetaja didaktilised probleemid. — Virkus, Rein (koost.). *Noorele õpetajale*. Tallinn: Valgus, lk 8–46

M c C u l l o c h, Gary, David C r o o k 2008. *The Routledge International Encyclopedia of Education*. London — New York: Routledge

M i k s e r, Rain (toim.) 2013. *Haridusleksikon*. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus

P e d a s t e, Margus 2019. Mis on teadus ja kes on teadlane? — *Õpetajate Leht*, 15. nov. Vt opleht.ee/2019/11/mis-on-teadus-ja-kes-on-teadlane (2.04.2020)

P e d a s t e, Margus, Äli L e i j e n 2018. Milleks on vaja haridusteadust? — Jüri Engelbrecht (koost. ja toim.). *Teadus ja ühiskond*. (Teadusmõte Eestis 9.) Tallinn: Argo, lk 42–53

P e l t o n e n, Jouni 2017. School and the new language of learning: A Critical perspective. — Pauli Siljander, Kimmo Kontio, Eetu Pikkarainen (eds.). *Schools in Transition: Linking Past, Present, and Future in Educational Practice*. Rotterdam *etc*.: Sense, pp. 67–77

P e n t t i n e n, Pekka 2012. Basil Bernstein: Kieli, sosiaaliluokka ja näkymätön pedagogiikka. — Tapio Aittola (toim.) *Kasvatussosiologian suunnannäyttäjiä*. Helsinki: Gaudeamus, s. 110–137

P r e u s s, Otmar 1996. Erziehung und Menschenbild. — Bernd Sensenschmidt, Wolfgang Hinte, Otmar Preuss. *Vertrauen überwindet Angst: Beiträge zur Entlastung vom Erziehungsanspruch*. 2. Aufl. Frankfurt am Main: Dipa, S. 25–38

P õ l d, Peeter 1932. *Üldine kasvatusõpetus*. Redigeerinud Juhan Tork. Tartu: Akadeemiline Kooperatiiv

S a l m e l a, Sauli 2019. Klassisesta sivistyksestä ihmisyyden, kasvatuksen ja hyvän elämän perustana. — Tero Autio, Liisa Hakala, Tiina Kujala (toim.). *Siirtymiä ja ajan merkkejä koulutuksessa: Opetussuunnitelmatutkimuksen näkökulmia*. Tampere: Tampere University Press, s. 65–97

S i l j a n d e r, Pauli 2014. *Systemaattinen johdatus kasvatustieteeseen: Peruskäsitteet ja pääsuuntaukset*. Tampere: Vastapaino

S i l j a n d e r, Pauli 2017. School in transition: The case of Finland. — Pauli Siljander, Kimmo Kontio, Eetu Pikkarainen (eds.). *Schools in Transition: Linking Past, Present, and Future in Educational Practice*. Rotterdam *etc*.: Sense, pp. 191–212

T a b a, Hilda 2015. *Kasvatus ja haridus*. (Eesti mõttelugu 121.) Tartu: Ilmamaa

T e r h a r t, Ewald 2013. *Erziehungswissenschaft und Lehrerbildung*. (Waxmann Studium.) Münster — New York, NY—München—Berlin: Waxmann

V a l k, Aune (koost.) 2019. *Tark ja tegus Eesti 2035: Kolme ekspertrühma visioonidokumentide kokkuvõte*. Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium

V ä r r i, Veli-Matti 2018. *Kasvatus ekokriisin aikakaudella*. Tampere: Vastapaino

W h i t t y, Geoff, John F u r l o n g (eds.) 2017. Knowledge and the Study of Education: An International Exploration. (Oxford Studies in Comparative Education; V. 27 (1).) Oxford, UK: Symposium Books

W i l e n i u s, Reijo 1992. *Kasvatuse eeldused: Visand kasvatusfilosoofiast*. Tlk Meri-Liis Laherand. Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikool

TIIU KUURME (1953) on lõpetanud Tartu Ülikooli filoloogiateaduskonna žurnalistika erialal 1976, pedagoogikamagister 1995 (TÜ), filosoofiadoktor pedagoogika alal 2004 (Oulu Ülikool). Pedagoogika Teadusliku Uurimise Instituudi teadur 1985–1990, Tallinna Pedagoogikaülikooli (Tallinna Ülikooli) arengu-uuringute labori teadur 1990–1995, kasvatuse õppetooli lektor 1995–2004, kasvatusteaduste teaduskonna dotsent 2004–2015, haridusteaduste instituudi dotsent a-st 2015. *Akadeemias* on ta avaldanud artiklid “Kooli humaniseerimise dilemmad” (1997, nr 6, lk 1261–1270) ja “Aja vaim ja reformpedagoogika” (1999, nr 11, lk 2381–2390).

SIRJE PETERSEN. Tulest (2008)

KIIMAMUUTUSED ERIOLUKORRAS

Toomas Kiho

Head kaasmaalased!
Kiima soojenemine on inimtekkeline:
inimesed püsivad kodus,
oma tekkide all
ja tunnevad kiima soojenemist

kahekaupa
ja kahemeetrise vahega.
Jah, ka eriolukorras vaevavad meid kiimaprobleemid,
elame kiimakriisis!

Head Eestimaa inimesed!
Kiima soojenemine põhjustab maailmavere tõusu,
kiimaaktivistidena teame, et vere tõus puudutab meid kõiki —
maailma veri neelab riike ja rahusid,
on oodata kiimapõgenike saabumist.
Ka meie kiimas.

Head Eesti naised ja mehed!
Kuigi kiimamuutused teevad muret, on
eriolukorras kiimaaktsioonid mõeldavad
ainult koduseinte vahel
ja ainult kahekaupa,
kiimaprotestid — kahemeetrise vahega.

Olgem kiimateadlikud!
Koos vähendame süsinikku
ja väldime kiimakatastroofi.

MAAILMAFILOLOOGIA MAAILM

Uku Masingu kirjad Enno Littmannile 1933–1943

Henning Trüper

Tõlkinud Kalle Hein

I.

Kirju, mille Eesti filoloog, teoloog, filosoof ja luuletaja Uku Masing (1909–1984) läkitas Saksa semitistile Enno Littmannile (1875–1958), on säilinud kõigest üheksa.[1] See väike kogu, mis

---

Henning Trüper. Welt der Weltphilologie: Die Briefe Uku Masings an Enno Littmann 1933–1943. — *Deutsche Vierteljahrsschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte*, Bd. 92, 2018, S. 557–583. Vt link.springer.com/article/10.1007/s41245-018-0069-z. Avaldame autori loal.

[1] Berliini Riigiraamatukogu, käsikirjade osakond, pärand 245 (Enno Littmann), K 20. Eesti mõtte- ja kirjandusloo silmapaistva tegelase Uku Masingu kohta, kelle rahvusvaheline retseptsioon on tema tähtsamate teoloogia- ja filosoofiaalaste ning kirjandusteoste tõlgete puudumise tõttu paraku puudulik, vt Vincent B. Leitch, "Religious Vision in Modern Poetry: Uku Masing Compared with Hopkins and Elliot". — *Journal of Baltic Studies* 1974, Vol. 5, No. 4, pp. 281–294; Külliki Kuusk, "Uku Masing: Stretching the Borders". — *Estonian Literary Magazine* 2009, No. 28 (Spring), vt earlyelm.estinst.ee/issue/28/uku-masing-stretching-borders; Urmas Nõmmik, "Uku Masing und das Alte Testament". — Tarmo Kulmar, Rüdiger Schmitt (Hrsg.). *Ideas of Man in the Concep-*

siin tutvustamist, avaldamist ja kommenteerimist leiab, heidab valgust nii mõnelegi sugugi mitte tähtsusetule episoodile nende kirjade autori üksjagu rahutust vaimuelust, kuid aitab ühtlasi selgitada 20. sajandi keskel valitsenud "maailmafiloloogilist" huvi, mis ei iseloomustanud mitte ainult kõnealust kirjakirjutajat. Sügavam arusaam sellest huvist võimaldab meil paremini mõista filoloogia ja teiste humanitaarteaduste ajalugu.

"Maailmafiloloogia" on mõiste, mille Erich Auerbach võttis 1952. aastal kasutusele pigem juhuslikult, mõtiskledes "maailmakirjanduse filoloogia" probleemi üle.[2] Vormilt järgib see Goethe varasemat maailmakirjanduse mõistet (mida selgitab näiteks tema kuulus mõtteavaldus 31. jaanuaril 1827 vestluses Eckermanniga)[3] ja kohustab kirjandusuurimist (sest just seda on Auerbach eelkõige silmas pidanud) tunnistama tekstide, aineste ja vormide ülemaailmset seotust. Maailmakirjanduse probleemist on viimastel aastatel palju kirjutatud, olgu siis seoses üleilmsete kaanonite kujunemise, turustatavuse, esteetilise tõlkimatuse või kolonialismist tingitud tasakaalustamatusega.[4] Sellele lähedast maailmafiloloogia probleemi on seevastu seniajani võrdlemisi vähe käsitletud, ehkki mõned olulised uurimused on selleski vallas ilmu-

---

tions of the Religions: *Akten des VIII gemeinsamen Symposiums der Theologischen Fakultät der Universität Tartu, der Deutschen Religionsgeschichtlichen Studiengesellschaft und der Estnischen Studiengesellschaft für Morgenlandkunde und der Studiengesellschaft für Theologie am 2. und 3. Oktober 2009 an der Universität Tartu/Estland*. Münster, 2012, S. 187–198. *Siin ja edaspidi autori märkused, kui ei ole öeldud teisiti*.

[2] Erich Auerbach, "Philologie der Weltliteratur". — Walter Muschg, Emil Staiger (Hrsg.), *Weltliteratur: Festgabe für Fritz Strich zum 70. Geburtstag*. Bern, 1952, S. 39–50.

[3] Johann Peter Eckermann, *Gespräche mit Goethe in den letzten Jahren seines Lebens*. Bd. II. Frankfurt a.M., 1999, S. 39. [Eesti k: *Kõnelused Goethega tema viimastel eluaastatel 1823–1832*. Tlk Mati Sirkel. Tallinn: EKSA, 2018, lk 262.]

[4] Vt eriti Pascale Casanova, *La République mondiale des lettres*. Paris, 1999; David Damrosch, *What is World Literature*? Princeton, 2003; Emily Apter, *Against World Literature: On the Politics of Untranslatability*. London, 2013.

nud.[5] Lähedased on need probleemid muu hulgas sellepärast, et nii nüüdisaja kirjandusele kui ka nüüdisaja filoloogiale on sisemiselt omane tung teooriaid välja töötada, nõnda et tekivad kattumispiirkonnad, millest on raske mööda vaadata.

Andes uue tõlgenduse Wilamowitzi sõimusõnale "tulevikufiloloogia",[6] on viimastel aastatel uuesti üles seatud küsimus tekstoloogia tulevasest metoodilisest suunitlusest.[7] Ilmselt ei ole väär, kui filoloogia mõistet, mis selles seoses on uue kuju võtnud, mõistetakse küll paljutahulise, kuid siiski selgelt piiritletud meetodiruumi tähenduses, mis peab toimima omamoodi foorumina tulevasele üleilmselt orienteeritud humanitaaralasele teadustööle. Selle foorumi agara kasutamisega loodetakse ühtlasi kindlustada niisugusele uurimistööle poliitiliste ja ühiskondlike institutsioonide tunnustus. Tuleb siiski märkida, et seda tegevuskava ei saa ellu viia lahus küsimusest, missugused põhikonstruktsioonid on sel rajatisel juba olemas (isegi kui tegu on ainult varemetega). Kuni filoloogia *topos*'est kaugele eemale just päris uut ehitist ei püstitata — ja loomulikult on seda ette võetud neil aastakümneil, mil filoloogiale on püütud selga keerata, ainult et tekkinud betoonkõrbed pole nähtavasti elamiskõlblikud —, kujundavad ümbrust vanad tähendusjäänukid.

See käib ka mõiste "üleilmne" kohta, mida eurotsentrismi ületavas tulevikus pole võimalik ette kujutada ilma, et ta teeks selgeks oma vahekorra maailma mõiste varasemate tõlgenduste-

[5] Vt eriti Sheldon Pollock, "Philology and Freedom". — *Philological Encounters* 2016, Vol. 1, No. 1–4, pp. 4–30 ja Islam Dayeh, "The Potential of World Philology". — Samas, pp. 396–418; samuti Sheldon Pollock, Benjamin A. Elman, Ku-ming Kevin Chang (Eds.), *World Philology*. Cambridge, MA, 2015.

[6] Pealkirja "Tulevikufiloloogia" kannab Saksa klassikalise filoloogi Ulrich von Wilamowitz-Moellendorffi (1848–1931) 1872. aasta artikkel, milles ta kritiseerib Friedrich Nietzsche teost *Tragöödia sünd muusika vaimust*. *Tlk*.

[7] Nt Berliini Vaba Ülikooli piirkonnaüleste uuringute foorumi piires tegutsev uurimisühendus Zukunftsphilologie ja seal asutatud uus ajakiri *Philological Encounters* (Leiden), www.forum-transregionale-studien.de/programme-und-initiativen/zukunftsphilologie.html.

ga filoloogias. Muidu varitseb oht, et leitakse end äkitselt jälle sõltuvuses olevat sellistest metafooridest nagu "maailmaturg" ja "maailmamajandus". Lühidalt, mida olevikulisem on huvi kõige filoloogilise vastu, seda suurema tähtsuse omandab filoloogia ajalugu. On hädavajalik, et selles ajaloolises uurimistöös loobutaks kitsalt Euroopale suunatud vaatenurgast ning õpitaks tundma ka teiste maailma piirkondade tekstoloogilisi traditsioone, püüdes näiteks selgusele jõuda, kuidas "läänelik" retseptsioon on need traditsioonid tähelepanuta jätnud ja eelistanud neile eranditult üksnes algtekstide lugemist, nagu on oma artiklites rõhutanud Sheldon Pollock. Loobumise käigus tuleks ühtlasi üle vaadata praegu käibivad arusaamad Euroopa tekstoloogiliste püüdluste ajaloost. Ülevaatamine ei tohiks aga piirduda ainult sellega, et järjekordselt tehakse lõpp filoloogia poliitilisele ärakasutamisele natsionalismi, rassismi, antisemitismi ja imperialismi huvides ning seatakse end siis jälle sisse oletatavalt püsikindlal ja kahjustamata jäänud metodoloogilisel aluspõhjal. Pigem tuleks selle aluspõhja enda olemuse käsitus üle vaadata. Seetõttu olekski soovitatav täpsemalt uurida ajaloolisi arusaamu filoloogilisest mõistest "maailm"; ja just siin osutuvad Masingu kirjad kasulikuks allikaks.

II.

Mis puudutab ajaloolist küsimust maailmafiloloogia maailmast, siis pakuvad Auerbachi järgnevad näpunäited tema 1952. aasta juubeliväljaandeartiklist veel ühe, võib-olla isegi sobivaima lähtepunkti selle mõiste tõlgendamiseks:

> Maailmategelikkuse uurimine teaduslike meetoditega täidab ja valitseb meie elu; see on, kui soovite, meie müüt; sest ühtki teist, mis üleüldiselt kehtiks, meie käsutuses ei ole. Maailmategelikkuse piires on ajalugu see, mis meid kõige vahetumalt puudutab [---]. Sest ta on ainus objekt, milles inimesed astuvad meie ette tervikuna. [---] Viimaste aastatuhandete sisemine ajalugu, mida filoloo-

> gia ajaloolise distsipliinina käsitab, on eneseväljenduseni jõudnud inimkonna ajalugu.[8]

Edasi selgitab Auerbach, et inimkonna eneseväljenduse ajaloo uurimine on pärast sõja lõppu eriti soodsas seisus, *kairos*'is,[9] milles ajalooliste haridustraditsioonide ja nüüdisaegsete kogemuste põimumise tõttu leidub "veel" ebatavalisel hulgal "ajaloolisperspektiivset mõtet".[10] Seda ajalookirjutuse *kairos*'i seletatakse järgnevalt tsitaadiga Adalbert Stifteri romaanist *Der Nachsommer* (Vananaistesuvi): "Oleks ülimalt soovitav, kui pärast inimkonna lõppu tohiks mõni vaim kogu inimsoo kunsti selle tekkest kadumiseni kokku võtta ja üle vaadata."[11] Auerbach märgib, et kuigi inimliku olemuse täielikust "lõpust" ei saa ka 1952. aastal rääkida, ollakse siiski "nagu ei kunagi varem" jõudnud teatud "lõpp- ja pöördepunkti" (samas). Maailmakirjanduse filoloogia müütilise laengu tingibki jõudmine sellesse ajaloolisse "punkti" — üleilmse teadvuse vaatekohani — just niisuguse, oma teekonna lõpetanud arengu haripunktis. Hegeli "kunstiperioodi lõpp" tulevat juurde mõelda.[12] Auerbachi osutused "maailma" tähendusele viitavad seega ajaloolisusele ajaloofilosoofilises mõttes: areng, (kunsti) lõpp, terviklikkus. Filoloogiale tuleneb Auerbachi vaatest eesõigus tuua päevavalgele inimkonna "sisemine" ajalugu, August Boeckhi klassikalise vormeli järgi niisiis "tunnetatu tunnetamine". Teise maailmasõja lõpu järgses kuristikus, pärast senise Euroopa kokkuvarisemist sattusid filoloogid olukorda, kus neil oli võimalik vaatluse alla võtta kõikehõlmav humanitaarne raamistik. Neil oli võimalus saada maailmafiloloogideks.

---

[8] Auerbach, "Philologie der Weltliteratur", lk 41.

[9] *Kairos* (καιρός) — õige või sobiv aeg, juhus (vanakreeka k). *Tlk.*

[10] Auerbach, "Philologie der Weltliteratur", lk 41. Selle teema kohta vt Reinhart Koselleck, "Standortbindung und Zeitlichkeit: Ein Beitrag zur historiografischen Erschließung der geschichtlichen Welt". — Reinhart Koselleck, *Vergangene Zukunft: Zur Semantik geschichtlicher Zeiten*. Frankfurt a.M., 1979, S. 176–207.

[11] Tsit. Auerbach, "Philologie der Weltliteratur", lk 42.

[12] Eva Geulen, *Das Ende der Kunst: Lesarten eines Gerüchts nach Hegel*. Frankfurt a.M., 2002.

Praeguses arutelus filoloogia läbitöötamata ajaloo, võib-olla isegi tema tagasipöördumise (või tema juurde naasmise) üle, samuti filoloogia tuleviku üle nähakse Auerbachi leius mõnikord kosmopoliitilise utoopia šifrit, uurimisprotsessi idealiseeringut, milles pagendatus muutub teatud määral üleüldiseks.[13] Sellises üldises pagendatuses kaovad inimkonna "sisemise ajaloo" konkreetsed sidemed ajas ja ruumis. Auerbachi mõttekäigu peenus — mõttekäigu, millega ta määrab kindlaks oma tulevase "maailmafiloloogi" ülesannete ringi — peitub aga veel mujalgi, nimelt oletuses, et tänapäeva teadus (kui üha rohkem mõistust kasutav ühtne süsteem) on sattunud üha süvenevasse müütilisse segadusse. Just see oletus on mainitud lühikeses juubeliväljaandeartiklis vahendajaks ühest küljest pealtnäha raugematult optimistliku teadusekäsituse ja teisest küljest lõpu kujundile suunatud ajaloofilosoofilise laengu vahel. Teaduslik ja tehniline progress tingib nimelt ühtlasi müüdi aina kiirema vohamise. Filoloogia "maailm" jääb tuginema nende üksikute kogemusele, kelle sügav võhiklikkus teadustöös mitte ei kao, vaid ainult muutub.

Kuid ometi ei saa see mõttekäik jätta olevikku minevikust eristamata, kas või juba seepärast, et "praegu" on tulevikule lähemal kui minevik. Nii jääb ka Auerbachi maailmafiloloogia visandis märkamata või mainimata sellise uurimispraktika olemasolu — üldise üleilmse säilinud tekstikorpuse omavahelise seotuse filoloogia — 19. sajandi ja 20. sajandi alguse humanitaarteadustes. Tahes või tahtmata võtab Auerbach ette olemasoleva korpuse ajaloofilosoofilise ülekirjutuse. Seletuse sellele ülekirjutuse aktile võib küllap vähemalt osalt leida kõrvaletõrjumise ja kaanonist väljajätmise traditsioonist, mis filoloogiliste erialade piires puudutas eriti teatud orientalistikaharusid ja arenes välja eeskätt mitmesuguste antiigiseoste suhtes. Auerbachi enda kirjandusajalooline vaateviis, milles püsiva ja võrdlemisi iseseisva, Ateena ja Jeruusalemma topeltpäritolu euroopaliku traditsiooni olemasolu on lausa eeltingimuseks, on ise näide tavapärastest antiigiseose-

[13] Selles võtmes võib lugeda eriti Edward Saidi viiteid Auerbachile, nt artiklis "The Return to Philology". — *Humanism and Democratic Criticism*. New York, 2004, pp. 57–84.

listest argumenteerimisvormidest. Tõsi, nagu on näidanud James Porter, kreeklaste ja heebrealaste konkurentsi puudutava käibetõe tõlgendus on Auerbachil hegemoonivastane, sest see toetab Jeruusalemma, mitte Ateena esimust.[14] Kogu 19. sajandi vältel ja ka tükk aega pärast 20. sajandi algust oli aga teiste kõrval leidunud üks uurimissuund, mis püüdis tõestada Euroopa traditsioonide hargnevaid minevikuseoseid. See uurimisvaldkond heitis kõrvale enesestmõistetavaks peetud vastuolud ja asendas need kultuurisiirde (tolle aja kõnepruugis "laenude") ajalooga Vana Maailma piires, mida mõisteti ühtse ja läbipõimununa. Ühtlasi avardus konkurents, nii et klassikalisuse pitserit kandva oktsidendiga said võistlevasse vahekorda astuda ka näiteks Vana-Egiptus, veedade India, Babüloonia, Pärsia ja Hiina (samal ajal kui heebrea antiik tõrjuti tavaliselt tähtsusetuna kõrvale, eelistades sellele tema Egiptuse ja Babüloonia naabreid). Kõnealust uurimistraditsiooni iseloomustasid vastandlikud suundumused ühest küljest terviklike, konkurentsivõimelise väärtusega "kõrgkultuuride" idee hülgamisele, teisest küljest selle idee kontrollimatule laiendamisele. Kuid selle raamistiku sees oli Euroopa ajaloo ühitamine tema mitteeuroopaliku kultuuriloolise ümbrusega teatud traditsiooni, eriti orientalistika silmapaistev uurimissiht.[15]

Näiteid sellisest vaateviisist võib tuua küllaga ja kategooriad on sõnastatavad suurema vaevata: esiteks uuriti "orientaalse", näiteks Egiptuse, India ja Pärsia antiigi kaugmõju (keskseks tegelaseks võib siin pidada Friedrich Creuzerit juba romantismiajastust), hiljem ka Babüloonia ja Hiina oma; teiseks kultuurisidemete lähimõju Vahemere ruumis ja selle edasiandmist (näiteks kirjatööd Dante oletatavatest islamiallikatest; varjuteatrist, mis 1910. aasta paiku pakkus orientalistidele erilist huvi; või Siiditee tehnoloogiasiirdest); ja kolmandaks euroopalike traditsioonide uusajaeelset siiret Euroopa-välistesse piirkondadesse (näi-

[14] James Porter, "Erich Auerbach and the Judaizing of Philology". — *Critical Inquiry* 2008, Vol. 35, No. 1, pp. 115–147.

[15] Sellele on osutanud iseäranis Suzanne Marchand oma raamatus *German Orientalism in the Age of Empire: Religion, Race, and Scholarship* (Cambridge, 2009).

teks katoliiklike Maarja-legendide kandumine Etioopiasse 15. ja 16. sajandil, mille uurimisele ka Masing tahtis kaasa aidata).[16]

Selle nurga alt vaadates tuleb imeks panna, et Auerbach oli nähtavasti arvamusel, nagu poleks "maailmakirjanduslikult" orienteeritud filoloogiaga isegi veel algust tehtud. Vähem imekspandav on see seik juhul, kui silmas pidada, et juba alates Boeckhi ja Hermanni vaidlusest[17] 1820. aastatel oli muinasteadus kangekaelselt ja ühemõtteliselt eesõiguse andnud oletatavalt terviklikule Kreeka-Rooma tuumikvaldkonnale. See kangekaelne klassitsistlik seisukoht sai kogu filoloogia ülivõimsaks imperatiiviks, sest ka keskaja ja uute keelte uurimisele pühendunud erialad — milles sai oma hariduse näiteks romanist Auerbach — allutasid end tihtipeale sellele nõudele. Ühest küljest andis vana klassikaline filoloogia uusfiloloogilistele erialadele kinnituse muidu alati küsitava Euroopa kirjanduse ühtsuse kohta ning teisest küljest tagatise, et nende endi uurimisobjekt on väärtuslik — otsekui sihtsadam Antiik-Kreeka kirjandustraditsioonidele, mida haridussüsteemis ikka veel normatiivseks peeti. Harjumusele teatud valdkondi eesõigustada vastas samaväärne harjumus teisi tähtsusetuks pidada ja tõrjuda.

Masingu uurimused ja kirjad lasevad filoloogia ajaloost huvitunul pilku heita just säärasele sügavale temaatilisele, geograafilisele ja institutsionaalsele tõrjutusele. Selle sissevaate abil saab esiteks edasi uurida Auerbachi maailmafiloloogia vormeli taga olevaid ideid ja teiseks teha mõistetavamaks maailmafiloloogilisele uurimistööle eriomaseid sisemisi vastasseise: iga maailma-

[16] Selle loetelu kohta vt Andrea Celli, *Dante e l'Oriente: Le fonti islamiche nella storiografia novecentesca*. Roma, 2013, 1. peatükk, mis käsitleb Enrico Cerullit. Cerulli kohta vt ka Karla Mallette, *European Modernity and the Arab Mediterranean: Toward a New Philology and a Counter-Orientalism*. Philadelphia, 2010, 5. ptk.

[17] Philipp August Boeckh (ka Böckh; 1785–1867) ja Johann Gottfried Jakob Hermann (1772–1848) olid Saksa klassikalised filoloogid, kes esindasid vastavalt ajaloolis-antikvaarset ja grammatilis-kriitilist koolkonda. Boeckh pidas klassikalise filoloogi ülesandeks uurida antiiki kogu selle mitmekesisuses, Hermann pooldas keskendumist kreeka- ja ladina filoloogiale. *Tlk.*

mõiste vastandus iga kord teiste uurimissuundade omale — mitte ainult sisulises, vaid ka institutsionaalses, geograafilises ja keelelises mõttes. Dokumendikogumi provintslikkus, nagu see on omane Masingu kirjadele, aitab niisugust vastasseisu nähtavamaks teha, kui see muidu vahest võimalik oleks. Maailmafiloloogia on juba algusest peale olnud hajutatud sellessesamasse ruumi, millele ta väidab end alles ligipääsu otsivat. Pagendatuse probleem on filoloogia ajaloos selle asjaoluga tihedalt seotud, sest ta ise loobki ruumilise hajutatuse ja sunnitud tõrjutuse. Epistemoloogilise olukorrana, mida see tulevikufiloloogilises arusaamas ju olema peab, on pagendatus seotud maailmafiloloogia maailma vastuolulise tõlgendusega ja paremini saab seda maailma uurida servast peale hakates.

III.

Masingu kirjad Littmannile, pärinedes peale esimese, 1933. aastal kirjutatud kirja ajavahemikust 1940–1943, näitavad, kui kõrge oli filoloogia kukkumine maailmas. 1930. aastate algul oli Masing õppinud kõigepealt Tübingenis Littmanni juures ning siis Berliinis mitme teise semitisti ja teoloogi juures. Et ta seejärel püüdis sidet ühe oma õpetajaga — ja vahest veel teistegagi — alal hoida, võis olla tingitud niihästi soovist pääseda ligi raamatutele ja avaldamisvõimalustele, nagu see kirjades korduvalt jutuks tuleb, kui ka tolle aja kirjaretoorikale omasest kombest akadeemilistele juhendajatele austust avaldada. Igatahes langeb põhiosa sellest väikesest kirjavahetusest suurima poliitilise ebakindluse perioodi. Seepärast pole ehk väär oletada, et Saksamaa sissetungi järgsel ajal võis Masing loota võimalusele näidata Littmanniga peetava kirjavahetuse kujul okupatsioonivõimude esindajatele vajaduse korral ette institutsionaalselt kaalukat kontakti Saksamaaga. Littmann ei olnud kusagil erilise natsionaalsotsialistliku riikluse ja teaduse pooldajana silma paistnud ning hoidus poliitilistest seisukohavõttudest.[18] Masing, kes oli olude muutumist 1933. aastal

[18]Eriala ajaloo kohta üldiselt vt Ekkehard Ellinger, *Deutsche Orientalistik zur Zeit des Nationalsozialismus 1933–1945*. Edingen-

lähedalt jälgida saanud, lükkas natsionaalsotsialistliku ideoloogia ja võimu otsustavalt tagasi. Arvatavasti ei pidanud ta Littmanni režiimi toetajaks. Pärast sõja lõppu nende kirjavahetus siiski lakkas, ilmselt eelkõige postiühenduse katkemise tõttu, kuid tõenäoliselt ka seepärast, et kirjad olid kaotanud oma abistava funktsiooni.

Hoolimata Masingu läkituste poliitilis-pragmaatilise tõlgendamise võimalusest väljendub neis ka peenem tundlikkus küsimuse suhtes õpetatuse kohast elus, kui seda teadlaste juures harilikult kohata võib. Teise maailmasõja ajal saab sellest nüüd küsimus teaduse kohast surmas, nagu Masing vihjab, märkides (9. detsember 1941), et teenib elatist raamatute kandmisega kataloogi ülikooli raamatukogus — sest "juudi ja heebrea raamatud jäävad enamasti siinsele ülikoolile", s.t pärast nende seniste omanike tapmist tolle aasta suvel, nagu juhtus näiteks 1933. aastal Leipzigi ülikoolist minemakihutatud ja seejärel Eestisse emigreerunud Lazar Gulkowitschiga, kes oli Masingu instituudikaaslane, ja nagu kirjadest selgub, mõnda aega ka konkurent. Oma Lätist pärit üliõpilasel Isidor Levinil (1919–2018) aitas Masing 1941. aastal sakslaste sissetungi ja massiliste mahalaskmiste ajal peitu pugeda.[19]

Neckarhausen, 2006. Detailseid uurimusi üksikisikute kohta, nagu Littmann, peaaegu ei leidu; suletud ideoloogilisest süsteemist lähtuv tõlgendus, nagu Ellinger ette paneb, on mõnevõrra küsitav, kuigi sellist käsitusviisi iseloomustav kriitiline hoiak on endiselt vajalik. Littmanni, kes pärast 1918. aastat oli meelsuselt saksa rahvuslane, saab vaevalt natsionaalsotsialismi vastaseks pidada, kuigi ta kritiseeris oma kirjutistes näiteks Itaalia etiopistikas pead tõstnud püüdlust Etioopia keeled semi keelte hulgast välja arvata ja sellega nende väärtust antisemiitlik-rassistlikust vaatevinklist suurendada. Erinevalt Esimese maailmasõja ajast ei teinud Littmann pärast 1939. aastat mingeid erilisi jõupingutusi, et lasta oma teadustööd sõjavankri ette rakendada. Midagi ebatavalist pole ka selles, et tema korrapäraste kirjapartnerite hulgast ei leia me ühtki puhtakujulist poliitikategelast.

[19]Levini algatusel on Masingule (1969) ja tema naisele Ehale (1996) austust avaldatud Yad Vashemi memoriaalis, vt db.yadvashem.org/righteous/family.html?language=en&itemId=4043741. 1942. aasta märtsis Levin vahistati, kuid ta elas üle kõik vanglad ja koonduslaag-

Nõukogude Liidu invasioonist Eestisse 1940. aasta suvel Masing oma kirjades üksikasjalikult ei räägi. Kui 1941. aasta juunis marssisid [Nõukogude Liitu] sisse sakslased, läks ta nähtavasti põranda alla (9. detsembri 1941. a kirja järgi), küllap eeskätt selleks, et pääseda värbamisest Punaarmeesse ja võimalikest repressioonidest ülikoolitöötajate vastu, kuid ilmselt ka soovist hoida kõrvale uute okupatsioonivõimude vägivalla eest. Juba enne sakslaste sissetungi oli Masing püüdnud "närvide" rahutust meditsiiniliste vahenditega alla suruda (14. mai 1941). Aastaid kestnud ebakindlusel ülikooli arengu suhtes oli tema vaimse tervise halvenemises tõenäoliselt oma osa, nagu võib-olla ka pruugitud ravimitel. Masing mainib möödaminnes usuteaduskonna sulgemist esimesel nõukogude perioodil, samuti varjatud lahkheli Gulkowitschiga. Mitu korda jutustab ta pikalt kestnud teadmatusest, mis saab tema väitekirja lõpetamisest, täpsemalt selle teisest osast, mis olevat küll valmis trükitud, kuid siis jälle paberimassiks tambitud. Teadustöö disputatsioon jäigi pidamata, kuigi selle rituaali korraldamiseks tehti nähtavasti korduvalt jõupingutusi.

Milleks kõiki neid asjaolusid arvestades üldse veel filoloogia? Ühest küljest võis Masing esialgu loota, et saab hiljem jätkata tööd ülikoolis, kus ta enne esimest Nõukogude invasiooni oli olnud ametis semi filoloogia ja Vana Testamendi teoloogia alal. Sellest lootusest oli arvatavasti kantud ka tema lahkumine taasavatud usuteaduskonnast mõni kuu pärast sakslaste sissetungi. Sest nagu näitab Levinile osutatud abi, ei uskunud Masing ilmselt, et sakslaste režiim püsima jääb. Töötamine Saksa okupatsiooni all olevas ülikoolis poleks talle külge jätnud mitte ainult kollaboratsionismi moraalset häbiplekki, vaid peaaegu kindlasti kaasa toonud ka hilisemad sanktsioonid. Teisest küljest täitis aga teadustegevus sugugi mitte tähtsusetut rõhuva ajastu vastukaalu ülesannet. Masing sidus end filoloogilisi ja teoloogilisi küsimusi käsitleva teadustöö sotsiaal-kultuurilise vormiga, millel oli iseseisva Ees-

---

rid, milles teda kinni hoiti; vt Isidor Levin, "Geistige Brücken zwischen Menschen: Dankrede zur Verleihung des Friedrich-Gundolf-Preises 2004". — *Jahrbuch der Deutschen Akademie für Sprache und Dichtung*, 2004, S. 56–64. [Vt ka Isidor Levin, *Minu elu- ja mõttevarast*. Tartu: I. Levin, 2010.]

ti rasketes majandusoludes ning seejärel ka Nõukogude ja Saksa okupatsioonivõimude institutsionaalse surve all üha vähem kohta. Ta leidis end olukorrast, kus tema eksistents oli muutunud anakronistlikuks ja marginaalseks ning kus üha enam sai ainult töö ise seda alal hoida, sest see oli ilma jäetud kõigist tavalise akadeemilise tööelu institutsionaalsetest ja sotsiaalsetest lisanditest.

Masing, kes oli ära õppinud mitu tosinat keelt, esindab lingvistilise hüpertroofia teadustraditsiooni, mida on filoloogia ajaloos sama palju imetletud kui välja naerdud. Tema ettevõtmiste rohkus ning huvide ülemaailmne haare — peale semi, Aafrika, Austroneesia ja Melaneesia keelte ka Ameerika keeled — olid sellistesse mõõtmetesse paisunud, et tõid endaga nähtavasti kaasa vaimse ülekoormuse sümptomid. Tema uuringute kammitsematus mis tahes piiridest ja vabadus igasugustest ruumilise aheldatuse köidikutest oli teravas kontrastis ta enda liikumistega füüsilises ruumis, kus ta polnud saanud kaugemale Lõuna-Saksamaast.

Selles mõttes oli tema lingvistiline üleilmsus omamoodi ravim ühelt poolt ruumiliste piirangute, teiselt poolt maailmasõja vägivallaähvarduste vastu. Masingu filoloogilised mõtteavaldused 1942. aastast — vaid väike osa rohkem kui neljakümnest lõpetamata kirjatöövisandist — kinnitavad nii kannatusi endid kui ka vastumürgi tõhusust. Nii nagu "broomnaatrium", mida ta ilmselt võttis sisse märkimisväärses koguses ja arstliku järelevalveta, aitas ka filoloogia kaasa sümptomite tekkele, mida ta samal ajal ühtlasi leevendas. Leevendav mõju seisnes selles, et teaduslik väljendus objektiveeris kujutluse; see lõi tegelikkuses tsooni, mis oli vaba ajalooliste olevikusündmuste painavast survest. Filoloogilise tegevuse jätkamine andis tunnistust teadlase seotusest inimkonna parema poolega, mida polnud siiski võimalik täielikult lahutada inimkonna halvemast poolest. Selles mõttes on siin tõepoolest tegu ühega neist õpetatuse "vastumaailmadest", mille tähtsust eriti seoses paguluse probleemiga on sageli rõhutatud.[20]

Seotuse tõttu vastumaailma kui vastumürgi farmatseutilise motiiviga jääb püsima pagenduse kujund, mis toimib intellek-

[20] Vrd nt Kay Schiller, *Gelehrte Gegenwelten: Über humanistische Leitbilder im 20. Jahrhundert*. Frankfurt a.M., 2000.

tuaalse elu metafoorina — mitte lahus ravimisõltuvuse ja tuimastusega harjumise nõiaringi küsimusest. 1942. aastal vajas Masing soovitud efekti saavutamiseks juba neljakümmend projekti. See filoloogia — kirja kui ravimit käsitleva kirjaliku teaduse[21] — ebatõhusus jääb teadustöö mõistmisel endiselt probleemiks. Igal juhul on maailmas ja teaduses toimuvate protsesside vastasseisus tulemus algusest peale selge. Teadus ei ole võimeline vastupanu osutama; tema osaks on kaotus ja meeleheide. Masing ei paljasta kaudselt mitte ainult enda elu haprust, kui ta (juba 5. oktoobril 1940) tahab oma teadustöö tulemused Littmannile edasi anda, et neid autori võimaliku vägivaldse surma puhuks kaitsta. Ta toob nähtavale ka õpetatuse enda nõrkuse ja haavatavuse, selle abitu ja isegi patoloogilise maailmavastasuse, mille farmatseutiline mõju pidevalt väheneb, nõudes seetõttu lisavahendit, nimelt broomnaatriumi, mis ainsana teeb talutavaks killustunud töö piinavalt lõpetamata projektide kallal.

Selle enese ja oma farmatseutiliste hädade kujutuse puhul on ühtlasi tegu vastuseisuga professorkonna minapildi konventsioonidele, õpetatud "persoonidele",[22] kelleks muu hulgas ju ka Littmanni ennast võis pidada. Masingu kirjad annavad ilustamata informatsiooni teadusliku uurimistöö sünnist ühelt poolt uurija elu ja tervist ähvardavate ohtude, teiselt poolt uurimistööd ennast ohustava haavatavuse, või kui soovite, siis surelikkuse väljendusena. Nende omaduste mõistmine ei piirdu mingil juhul ainult võimaluste kalkuleerimise raamistikuga. Pigem ilmutab haavatavus end tegelikus vigastuses, sõna otseses mõttes traumas. Filoloogilise töö praktika niisiis dokumenteerib vigastust ja annab

[21] Vt selle kohta Derrida mõtisklusi kirja kui mälu ja mõistusekasutust kahjustava droogi platonliku kriitika probleemist: "La Pharmacie de Platon" [1968]. — *La Dissémination*. Paris, 1972, p. 77–214. Derrida omistab keskse koha "ravimi" semantilisele liikuvusele arstimi ja mürgi vahel.

[22] Vt selle kohta Lorraine Daston, Otto Sibum, "Introduction: Scientific Personae and their Histories". — *Science in Context* 2003, Vol. 16, No. 1–2, pp. 1–8; Herman Paul, "What Is a Scholarly Persona?: Ten Theses on Virtues, Skills, and Desires". — *History and Theory* 2014, Vol. 53, No. 3, pp. 348–371.

tunnistust sellest, kui napilt on maailmafiloloog hävingust pääsenud. Masingu puhul paistab tõepoolest paika pidavat, et maailmas teiste meelevallas olemine pole mitte ainult filoloogia lähtepunkt, vaid teatud viisil ka eesmärk. Sellega on seotud kõigi tavapäraste uurimistöö *movens*'it[23] puudutavate oletuste enesestmõistetav tagasilükkamine, käigu see siis puhta uudishimu, institutsioonide, ühiskondlike liitude, meetodi või iseloomu kohta. Inimese "lõpp", ülevaade haripunktiperspektiivist ei tule kordagi jutuks. Ettekujutus pagulusest — olgu või sisemisest — kui vahemaa tõttu epistemoloogiliselt eesõigustatud positsioonist on Masingu kirjadele võõras. Tema maailmafiloloogia pole selliseks üleolekužestiks olemuslikult võimeline. Juba seepärast keeldub ta kujutlemast ajaloolist lõppu. See keeldumine ei ole aga samatähenduslik kõigi ajaloofilosoofiliste üle- ja ümberkirjutuste tagasilükkamisega. Vastupidi, Masingu puhul on tegu teistsuguse, isegi vastupidise ajaloofilosoofilise hoiakuga.

IV.

Auerbach pani 1952. aastal aluse maailmafiloloogia maailma ajaloofilosoofilisele tõlgendusele lõpu kujundi abil, allutades selle samas siiski teadusliku remütologiseerimise lisakujundi abil traagilisele irooniale. Masing, kes Auerbachi teoseid tõenäoliselt ei tundnud ja kelle võimalused oma töid avaldada olid äärmiselt napid, kujundas sellest tõlgitsusest tugevalt kõrvalekalduva arusaama. 1960. aastal õnnestus tal Tšehhoslovakkia teoloogiaajakirja *Communio Viatorum* paigutada lühike saksakeelne tekst oma Vana Testamendi käsitusest ning ühtlasi visandada oma ajaloofilosoofilised seisukohad.[24] Vana Testamendi seletamisest oli saanud Masingu teadustöö raskuskese; avaldada ei saanud ta peaaegu

[23] Ajend, liikumapanev jõud (lad k). *Tlk*.

[24] Uku Masing, "Das Evangelium des Alten Testamentes". — *Communio Viatorum* 1960, Bd. 3, Nr. 2, S. 123–132 [eesti k "Vana Testamendi evangeelium". — *Eesti Evangeelne Luterlik Kirik*. [1985]. Tallinn: EELK Konsistoorium, 1985, lk 36–43 ja Uku Masing. *Meil on lootust*. Tartu: Ilmamaa, 1998, lk 217–230]; vt ka tema artiklit "Die Leute von Kumrān und das Alte Testament". — *Communio Viatorum* 1960,

midagi, kuid jättis endast maha aukartustäratavalt mahuka kogu selleteemalisi eestikeelseid publitseerimata käsikirju.[25]

Mainitud visandis kirjeldab Masing kõigepealt oma arusaama ajaloo mõistest. Selle järgi seisvat vastamisi kaks ajaloo mõistmise "meetodit". Üks näeb ajaloos ainult ühe ja sama idee erinevaid "kehastusi". See käsitus keeldub tunnistamast iseenda surelikkust ületavat ajaloomõistet (vastasena seisab siin taustal Heidegger) ning peab oma surma ja aega lõppkokkuvõttes illusiooniks. Niisugune ajalookäsitus pidavat aga ikkagi tunnistama, et ta ei suuda "iial" avastada seda ühte "valemit, mille varal Jumal oma Vaimu kõik koordinaadistikud on kujundanud ja kujundab edaspidigi".[26] Teine käsitus seevastu peab aega tõeliseks ja tunnistab kõikehõlmavat ajaloolist liikumist, seega möödapääsmatult progressiivset arengut, sest "sisutu ja sihitu liikumine on kujuteldamatu, võibolla on see ka loogiliselt võimatu" (samas). Siin pidavat Jumala ilmutus jätkuma ja jõudma lõpule — äratuntavalt hegellik mõttekujund — ajaloolise protsessi käigus. Mõistete "ilmutus" ja "maailm" võimalikest erinevatest tõlgendustest on sündinud terve hulk sellise ajaloomõistmise variante. Kõik need variandid viivad aga vältimatult ühe ja sama antinoomiani: "Aeg ei saa olla piiratud, sest siis peaks ajale järgnema ajatus, mis on mõeldamatu. Aeg ei saa olla piiramatu, sest igavene aeg ei ole enam aeg" (samas). Seepärast olevat teoloogid absurdse mitte-aja tähistamiseks kasutusele võtnud igaviku mõiste; loodusteadused seevastu olevat aja üldistanud ning sellega ta igasugusest sisust ja liikumisest ilma jätnud. Ainult esimene ajalookäsitus, mis peab aega ennast eksituseks, tõlgendavat maailma mõistet eluna; teine käsitus, ükskõik kummal oma sisemise antinoomia poolel ta peaks seisma juhtuma, mõistvat maailma eranditult surmana.

Seepärast pilkab Masing koolikasvatuses tehtavat "ümberjutustamise" viga, mille käigus olemasolevast tekstist sõelutakse

---

Bd. 3, Nr. 3–4, S. 243–246 [eesti k "Qumrāni inimesed ja Vana Testament". — *Uku Masing ja Piibel*. Tartu: Ilmamaa, 2005, lk 385–392.].

[25]Nõmmik, "Uku Masing und das Alte Testament", lk 187.

[26]Masing, "Das Evangelium des Alten Testamentes", lk 124 [eesti k lk 219].

uuesti välja kõik arvatavalt "oluline". See komme olevat aluseks olnud ajaloolisele meetodile, millest võrsusid 19. ja 20. sajandi Vana Testamendi teaduse arenguloolised käsitlused.[27] Et see teadus oli endale ainsaks ülesandeks seadnud kindlaks teha, kuidas juutide "seadusereligioonist" oli dialektilise järjepideva arengu tulemusena saanud ristiusk, olevat ta varjanud vaate Vana Testamendi evangeeliumile. Heebrea pühakirja tõeline sõnum seisnevat seaduserelgiooni tagasilükkamises prohvetite religiooni kasuks, mille allasurumisest — sealhulgas prohvetite tegelikust tapmisest ja "väljajuurimisest" — andvat pühakiri otseselt ja kaudselt tunnistust. Konflikt prohvetluse ja seaduste võimu vahel osutab Masingu arvates ühele tüpoloogilisele põhikonfliktile ajaloos, mis pole mingil juhul "arenev". See põhikonflikt leiab aset kahte tüüpi ühiskonnastunud inimeste vahel, keda Masing nimetab "röövrüütliteks" ja "šamaanideks". Esimesed järgivad "vatsa"-himu diktaati, teised seevastu "Vaimu" käsku. Pole raske taibata, et need kategooriad on projektsioonina üle kantud üsna lihtsasti mõistetud keskaja Eesti ajaloost, mil kristlikud rüütliordud koloniseerisid ja ristiusustasid vägivaldselt paganliku põlisrahva.

Ühevõrra algupärase hea ja kurja printsiibi kõrvutuses võib ära tunda gnostiliste seisukohtade kaja. Formaalselt on küll tegu ilmalikkusega, sest rõhutatakse kõrvutuse puhtmaailmasisest struktuuri. Kuid muidugi on see pigem mäng mõttemallidega, mis olid teoloog Masingule üdini tuttavad. Pealegi on see skeem tervikuna seotud Masingu arusaamaga grammatika intellektuaalsest kujundavast jõust (selges suguluses Sapiri-Whorfi hüpoteesiga).[28] Soome-ugri keeltele pidavat näiteks grammatilise struktuuri järgi omane olema maailmakäsitus, mis põhjapanevalt erineb indoeuroopa omast ja on märksa lähemal aja mõistmisele illusioonina. Masingu keelekasutusele aga — ta räägib korduvalt "väljajuurimisest" ja "verevalamisest" ning rõhutab kõigi tapetavust — avaldasid ilmselt mõju ka mälestused Teisest maailmasõjast. Ka veel 1960. aastal hüpertroofse teoorialoomise taga (vai-

[27] Masing, "Das Evangelium des Alten Testamentes", lk 125 jj.

[28] Vt Nõmmik, "Uku Masing und das Alte Testament".

mulgi on võib-olla kõht) on isiklik maailma kurjuse meelevallas olemise kogemus.

Siinne lühike ja sugugi mitte ammendav kokkuvõte peab eelkõige osutama sellele, et maailmamõiste tõlgendamise küsimus on filoloogia ajaloo mõistmiseks endiselt möödapääsmatu ning et sellele vastamiseks on olnud ja on erinevaid, isegi vastandlikke võimalusi. Vahest polegi laest võetud väide, et ajalooteoloogilised märgisüsteemid tulenesid — olgu kaudselt nagu Auerbachil või otseselt nagu Masingul — vastastikku sõltuva diferentseerumise vahekorrast, pidades end mingisse lahtrisse sisse kirjutades silmas teisi seisukohti ja neile vastandudes. Sest on mõeldav, et ka Auerbachi maailmafiloloogiakäsituse sõnastus kujutab endast juba keeldumist nõustuda hoiakuga, mis on omane masingliku "šamanismi" (kirjades mainitud eneseiroonilises võtmes, 14. mai 1941) radikaalsele maailmapõlgusele.[29] Halb ja kuri mõtlemine ei kuulu nimelt üldse inimkonna sellise eneseväljenduse juurde, millega auerbachlik maailmafiloloog peaks tegemist tegema. Inimkonna "sisemine ajalugu" näib olevat pigem hea, tõese ja ilusa ajalugu. See varjatud normatiivsus, mille taga võib ära tunda nn õhtumaa koondumise gnoosise vastu, tuleb kontrasti kaudu Masinguga seda selgemini esile. Ometi toidab ajalooteoloogiliste märgisüsteemide läbipõimitus filoloogia teooriast ja praktikast kahtlust, et filoloogiline töö oma maises hajutatuses on kõigi ajaloo ja aja üle mõtlemise nüüdisaegsete teoloogiliste tõlgitsuste vältimatu eeltingimus. Ajalooteoloogia pole võimalik ilma filoloogiata, või täpsemalt: ilma maailmafiloloogia maailma(de)ta.

Miks on aga masinglikus ajalooteoloogilises märgisüsteemis filoloogiliste üksikasjade kallal töötamine hädavajalik ja miks tasub seepärast aru saada, kuidas need on läbi töötatud? Pangem tähele: on peaaegu kurioosne, et Auerbachi maailmamõistest arusaamiseks pole sellist selguselejõudmist vaja, ehkki *Mimesis*'e[30] autor on ju eriti tuntud narratiivsete üksikasjade teoreetikuna.

[29]Masing, "Das Evangelium des Alten Testamentes", lk 131 [eesti k lk 229].

[30]*Mimesis: Dargestellte Wirklichkeit in der abendländischen Literatur* (1946) on Auerbachi peateos. Tõlge eesti keelde (*Mimesis: Tege-*

Ometi võib tema puhul filoloogiline üleilmsus ikka veel tulevikku lükatuks jääda. Masingu puhul seevastu peab maailmafiloloogia võimalikkus end minevikus juba tõestanud olema — kas siis sellega, et saab viidata varasematele filoloogilise praktika näidetele, või sellega, et ajaloolises tegelikkuses saab nähtavale tuua struktuuri, milles on juba esitatud tüpoloogilised kordused, mida maailmafiloloogia peab kirjeldama. Viimane on ilmselt Masingu eelistatud tõestusviis. Tööprojektid, millest kirjades Littmannile juttu on, ei vasta mitte ainult kultuurisiirde uurimise mudelile, vaid otsivad pigem sidet varajaste strukturalistlike uuringutega, mis olid Eestis sõdadevahelisest ajast saadik kiiresti hoogu kogunud. Siin ei olnud teemaks enam mitte põhjuslikkus ja areng, vaid pigem vorm ja diferentseerumine. Selle uurimissuuna silmapaistvaim esindaja Eestis oli sõdadevahelisel perioodil Vene pagulane Walter Anderson (1885–1962), kellega Masing oli sõbrunenud ja kelle mõju oli tunda ka veel näiteks Isidor Levini folklooriuuringutes.[31] Kaasani ülikoolis revolutsiooniaja üle elanud ning seejärel Eestisse põgenenud Anderson kasutas 1941. aastal juhust ja asus "rahvussakslasena" ümber Saksamaale.

Väärib märkimist, et Masingu gnostitsismilähedased ajaloofilosoofilised seisukohad olid ühitatavad strukturalistliku uurimissuunaga. Küsimused, millega ta üksikasjalikult tegeles, näiteks päevade tähistamine heade ja halbadena etioopia kalendris, Maarja- ja Miikaeli-legendide levik ning üksikute sõnade ulatuslikud ülekanded, pidid kinnitama ajaloo ühtsust, kuid mitte arengukäiguna, vaid struktuurina, vormiliste muutuste süsteemina. Nii avab pilk hajutatud filoloogiamaastikule ühtlasi vaate viisile ja laadile, kuidas varane strukturalism ja 19. sajandist pä-

likkuse kujutamine õhtumaises kirjanduses) ilmus 2012. aastal (Tartu: Ilmamaa). *Tlk.*

[31] Andersoni teadusprojektide kohta vt Michael Chesnutt, "The Great Crusader of Diffusionism: Walter Anderson and the Geographical-Historical Method". — *Studies in Folklore and Popular Religion* 1996, Vol. 1, pp. 11–26; Elo-Hanna Seljamaa, "Walter Anderson: A Scientist Beyond Historic and Geographic Borders". — Kristin Kuutma, Tiiu Jaago (Eds.), *Studies in Estonian Folkloristics and Ethnology*. Tartu, 2005, pp. 153–168.

rit mäng ajaloomõtlemise teologeemidega[32] tihedalt teineteisega haakuvad.

V.

Uku Masingu kirjad Enno Littmannile (Littmanni pärand, Berliini Riigiraamatukogu, Preisi kultuuripärandi kogu, NL 245, K 20): järgnevalt kronoloogilises järjestuses esitatavates kirjades on muudatusi tegemata säilitatud algne kirjaviis ning arvukatele kõrvalekalletele grammatika- ja ortograafiareeglitest pole üksikasjalikult osutatud; vaid eriti suurte kõrvalekallete korral normist on tekstitruudusele viidatud hüüumärgiga (!).[33] Kõik märkused on minu lisatud.

1.

Väga austatud härra professor!

Te andsite eelmisel aastal mulle loa Teile kirjutada; võib-olla oleksin pidanud seda luba juba varem kasutama, kuid Teil on ju palju huvitavamatki teha, kui minu kirja lugeda, ja seepärast pole ma varem kirjutanud. Ehkki hilinenult, tahan Teid siiski veel kord tänada soovituskirjade eest prof. Bertholet'le ja prof. Meissnerile,[34] sest mind võeti väga sõbralikult vastu.

Olen semi keelte hulgast oma erialaks välja valinud etioopia keele ja mõned käsikirjad endale ümber kirjutanud, sest meil Eestis pole ju midagi; ainult enne Dillmanni[35] ilmunu on peaaegu ter-

[32]Teologeemi on määratletud kui teoloogilise diskursuse üksust, mis võib toimida ka märgina. *Tlk.*

[33]Tõlkes pole vigu järele aimatud ja hüüumärgid on ära jäetud. *Tlk.*

[34]Alfred Bertholet (1868–1951) oli Šveitsi luteri teoloog ja Vana Testamendi uurija, Bernhard Duhmsi õpilane, alates 1928. aastast professor Berliinis; Bruno Meissner (1868–1947) oli alates 1921. aastast assürioloogia ja semitistika professor Berliinis.

[35]August Dillmann (1823–1894) oli Vana Testamendi teoloogia professor Berliinis; teda peetakse Vana-Etioopia filoloogiauuringute taasalgatajaks nii keeleteaduslikus, epigraafilises kui ka tekstifiloloogilises mõttes. Etioopia keelt oli ta Vana Testamendi teoloogia üliõpilase-

venisti olemas ja siis veel *Patrologia Orientalis*.[36] Ühe asja tahaksin ma meelsasti välja anda, nimelt aasta heade ja halbade päevade kalendri (ብሩህ፡ድመና፡);[37] minu teada on olemas veel ainult üks käsikiri Pariisis ja selle olen ma tellinud, kuid kas nad selle ka siia saadavad, seda ma ei tea. Olen võrrelnud kõiki võimalikke seda tüüpi kalendreid (araabia, süüria, egiptuse), kuid midagi sellesarnast pole leidnud. Tegu võiks olla originaalteosega, kuid seal kusagil seisab አቅማር፡[38] tähenduses "kuu". Ometi ei leidnud ma 21 araabia käsikirja seast midagi sellesarnast, sest araabia omad annavad üht-teist ainult kuupäevade kohta või siis tabelid kogu aasta kohta. Kuid etioopia nagu ka egiptuse ja assüüria omades on midagi öeldud iga päeva kohta aastas.

---

na õppinud Heinrich Ewaldi juures Tübingenis. Aastatel 1846–1848 oli ta kataloginud Briti Muuseumi ja Oxfordi Bodley raamatukogu Etioopia kogud: *Catalogus codicum manuscriptorum orientalium qui in Museo Brittannico asservantur, 3: Codices Aethiopicos amplectens*. London: British Museum, 1847; *Catalogus codicorum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae oxoniensis, Pars VII: Codices Aethiopici*. Oxford 1848. Littmann oli veel lühikest aega Dillmanni juures õppinud, nagu ta oma fragmentaarseks jäänud autobiograafilistes ülestähendustes märgib: H. H. Biesterfeldt (Hrsg.), "Leben und Arbeit". — *Oriens* 1986, Bd. 29/30, S. 1–101, siin: 14jj. Etioopia-uuringud arenesid eelkõige Itaalias koloniaalteaduseks. Siiski kujunesid Etioopia-uuringute kui semi keelte filoloogia kõrvalharu traditsioonid välja ka teistes maades, ilma et üht rahvast saanuks uuringute raskuskeskmena teistest tähtsamaks pidada.

[36] 1904. aastast ilmuv idakiriku tekstipärandi väljaanne, mida on toetanud peamiselt Prantsuse usukirjastajad.

[37] Translitereeritult *bəruh dəmäna* (järgin siin Littmanni ajal levinud ümbertähtimissüsteemi). Käsikirja on üles tähendanud ka August Dillmann: *Verzeichniss der abessinischen Handschriften*. Berlin, 1878 (Handschriften-Verzeichnisse der Königlichen Bibliothek zu Berlin, 3), 68, Nr. 75.3 (sisuseletusega "Päevavaliku juhend").

[38] Translitereeritult *äqmar*, mitmus sõnast ቀመር, *qämär* (kuu). Nagu juba August Dillmann on tõestanud (*Lexicon Linguae Aethiopicae, cum indice latino, adiectum est vocabularium tigre dialecti septentrionalis, compilatum a Werner Munzinger*. Leipzig, 1865, S. 419), on tegu araabia laensõnaga. Seepärast on mitmuse vorm Masingu märkuses üllatav.

Tekst ei ole alati tõlgitav, on mõnes kohas väga mitmetähenduslik ja veider ning ühe rea järgi, mille Conti Rossini on Pariisi käsikirjast ära trükkinud,[39] näib võrdlemisi teistsugune olevat.

Kui mulle avaldamiseks luba antakse, siis mõtlesin selle välja anda meie ülikooli sarjas "Acta et Commentationes",[40] kuid neil pole etioopia trükitüüpe. Ja kas Saksa ajakirjades selliseid asju (ja välismaalastelt) vastu võetakse, seda ma ei tea. Tõenäoliselt on kogu vaev asjata nähtud, minuga läheb ikka nii. Keeleliselt ei olegi see tekst nii tähtis, ainult paar uut sõna, mis Dillmannil puuduvad, nagu ወረረ ja ዘመተ,[41] kuid sisu poolest peaks ta siiski avaldamist väärt olema. On aga küsitav, kas mulle avaldamisluba antakse.

Prof. Bulmerincq[42] ja mina tunneme huvi Aksumi ekspeditsiooni väljaannete[43] vastu ning prof. Bulmerincq palus mul Teie

---

[39]Carlo Conti Rossini, *Notice sur les manuscrits éthiopiens de la collection d'Abbadie*. Paris, 1917 (väljavõte ajakirjast *Journal Asiatique* 1912–1915), Nr. 237, tõlkepealkirjaga "Nuage resplendissant" (Särav pilv). Conti Rossini (1872–1949), üks silmapaistvamaid Itaalia etiopiste, tegeles ka veel hiljem selle kalendri probleemidega; vt tema raamatut *Tabelle comparative del calendario etiopico col calendario romano*. Roma, 1948.

[40]Tartu ülikooli väljaandesari, milles hiljem ilmusid Masingu esimesed teadusmonograafiad.

[41]Translitereeritult *wärärä* ja *zämätä*. Mõeldud on Dillmanni *Lexicon*'i, kus need vormid paistavad tõepoolest puuduvat. Nimetatud sõnad on verbid, millest amharakeelse *wärärä* puhul on näidatud, et see tähendab (inglise keeles) *invade* (sisse tungima), *raid* (ründeretke korraldama), *pillage* (rüüstama), *plunder* (riisuma), *swarm over* (parvena katma; sipelgate kohta), *overrun* (vallutama), *storm* (tormi jooksma; sõdurite kohta) (Wolf Leslau *Concise Amharic Dictionary* järgi; Wiesbaden, 1976), ja nii amhara- kui ka geezi-/vanaetioopiakeelse *zämätä* tähenduseks on antud *go on a military expedition* (sõjakäigule minema), *plunder* (Wolf Leslau *Comparative Dictionary of Ge'ez*'i järgi; Wiesbaden, 1987).

[42]Alexander von Bulmerincq (1868–1938) oli teoloog ja orientalist, Tartu ülikooli professor.

[43]Mõeldud on väljaandeid, milles on avaldatud Littmanni juhtimisel 1906. aastal Aksumisse Vana-Etioopia muististe juurde tehtud ekspe-

poole pöörduda palvega, kas Te ei tahaks vahest neid väljaandeid vahetada meie ülikooli sarjas "Acta et Commentationes" ilmunud orientalistikaalaste teoste vastu. Vana Testamenti käsitlevate ja semitistikaalaste raamatute soetamiseks saame ainult umbes 250 riigimarka aastas, mis teeb sellise palve mõistetavaks. Pole ilmselt lootusetumat asja maailmas kui semitistika Eestis, ehkki prof. Bulmerincq seda ei usu, kuid nii see on.

Ja lõpetuseks, kui ma saan Pariisist käsikirja ja avaldamisloa, kas tohin siis Teie poole pöörduda, kui ma mõnikord midagi peale ei oska hakata? Ja võib-olla teate mõnda ajakirja, mis selliseid asju vastu võtab?

Berliin W 15, Fasanenstr. 61
1. VI. 1933

Parimate tervitustega,
Teie ustavaim
+Hugo Masing+[44]

2.

Väga austatud härra professor,

loodan, et saan Teile Teie 65. sünnipäevaks koos tervitustega saata oma doktoritöö.[45] Siiski kulub selle trükkimisele veel

---

ditsiooni uurimistulemused: Enno Littmann, Theodor von Lüpke, Daniel Krencker, *Deutsche Aksum-Expedition*, 4 Bde. hrsg. von der Generalverwaltung der Königlichen Museen, Berlin, 1913. Vt ka Steffen Wenig u.a. (Hrsg.), *In Kaiserlichem Auftrag: Die Deutsche Aksum-Expedition 1906 unter Enno Littmann*, 1: *Die Akteure und die wissenschaftlichen Unternehmungen der DAE in Eritrea*, Aichwald, 2006; 2: *Altertumskundliche Untersuchungen der DAE in Tigray/Äthiopien*, Wiesbaden, 2011.

[44]Masing, kes põlvnes baltisaksa [!] hernhuutlikust perekonnast, oli ristitud nimega "Hugo", kuid kasutas enamasti enda kohta eestindust "Uku".

[45]Littmanni sünnipäev oli 15. septembril. Masingu doktoritööks oli kirjutis prohvet Obadjast; selle esimene osa oli ilmunud sarjas "Acta et Commentationes" 1937. aastal (*Der Prophet Obadja, I: Einleitung in das Buch des Propheten Obadja*. "Acta et Commentationes", B: Humaniora, Bd. 41, Tartu, 1937), kuid teine osa jäigi trükis ilmumata. [I köite 2. osa ilmus 1940. aastal ("Acta et Commentationes", B, Bd. 42, Tar-

nädal, ja kuna pole ühtki õppetooli, mille juures ma seda praegu kaitsta saaksin, ei tulegi sellest mingit doktoritööd. Usuteaduskond ju likvideeriti ja ülikool ei leia minu semitistikateadmistele enam mingit rakendust. See tähendab, et minu uurimus ብሩህ:ድመና:'st[46] jääb ilmumata ja ma ei saa enam edasi töötada. Hetkel lohutan end sellega, et olen Teie juures midagi ikkagi õppinud, nagu loodetavasti peatselt näitavad ka minu märkused Obadja etioopiakeelse tõlke kohta.

Soovin, et saaksite veel palju aastakümneid rahulikult ja viljakalt tööd teha ning avastaksite veel palju uut.

J. Hurda 9–3, Tartu
URSS (Estonie)
13. IX 1940

Lugupidamisega,
Teie
+Uku Masing+

3.

Väga austatud härra professor,

et ma Teie ees nüüd otsekui valetajaks olen jäänud, ei ole minu süü. Mu tööst oli veel ainult umbes kolmkümmend lehekülge trükkida, korrektuur loetud ja kõik muu korras, kui sai teatavaks, et edasi ei trükita. Mu uurimus ei näe küll teoloogiline välja, kuid sellegipoolest olen kirjutanud prohvetist. Näib, et filosoofiateaduskonnas pole mul enam mingit rakendust, küll aga võib-olla prof. L. Gulkowitschil[47] (varem Leipzigis).

---

tu), selle tiraaž hävitati 1941. a juulis, korrektuurpoognad säilivad Tartu Ülikooli raamatukogu käsikirjade ja haruldaste raamatute osakonnas.]

[46] Vt märkus 37.

[47] Lazar Gulkowitsch (sünd. 1898 [Minski kubermangus]) oli nõukogude revolutsiooni eest põgenedes kõigepealt Königsbergi ja seejärel Leipzigisse läinud, kus ta 1925. aastal habiliteerus ja sai õiguse eradotsendina õppetööga tegelda. 1932. aastal nimetati ta filosoofiateaduskonna judaismi dotsendiks, kuid jäeti 1933. aastal töökohast ja *venia*'st ilma ning ta emigreerus Tartusse. 1941. aasta suvel — täpset kuupäeva pole võimalik kindlaks teha — tapsid sakslased tema ja ta perekonna. Gulkowitsch on mõisteajaloolise uurimistöö pioneer, kuid suurel määral

Niisiis palun mulle andestada, et ma ka seekord ei saa oma lubadust täita. Et mu "avastus" kaotsi ei läheks, räägin sellest Teile. Leidsin, et etioopiakeelse piiblitõlke "heebrea retsensiooni"[48] pole olemas; kirjakohad, mis selle kasuks näivad rääkivat, sõltuvad 16. ja 17. sajandi katoliiklikest kommentaaridest. Peale selle leidsin, et (Danieli) käsikirjade rühmitus Löfgrenil[49] vähemalt Obadja puhul ei kehti ja et ka etioopia piiblikommentaarid on üsna tugevate Euroopa mõjudega. Muudest asjadest on vahest oluline veel üks pisiasi, mis Teile ehk huvi pakub. ספרד kirjakohas Ob 1:20,[50] millest on nii palju kirjutatud, on — nagu näitab Teie väljaantud lüüdia raidkiri (Kulmli poja Mane [Mani?] hauasteel) — kindlasti Sardes.[51] Tõenäoliselt tambitakse minu kirjatöö paberimassiks või tarvitatakse ära vanapaberina, nii et kui soovite, võite mu "avastusi" ise kasutada või oma õpilastele edasi anda — kui neil mingit väärtust on. Siin pole igatahes kedagi peale minu, kes suudaks otsustada, kas nad ka mingil moel tähtsad on. Kui Te neist midagi lähemalt kuulda tahate, olen val-

---

unustatud. Vt Siegfried Hoyer, "Lazar Gulkowitsch an den Universitäten Leipzig und Dorpat (Tartu)". — *Judaica Lipsiensia: Zur Geschichte der Juden in Leipzig*, hrsg. von der Ephraim Carlebach Stiftung. Leipzig, 1994; Urmas Nõmmik, "Lazar Gulkowitsch und das Seminar für jüdische Wissenschaft an der Universität Tartu (Dorpat)" (2 Teile). — *Judaica* 2005, Bd. 61, Nr. 4, S. 351–372; 2006, Bd. 62, Nr. 1, S. 1–42.

[48] Sks k *hebräische Rezension*. Saksa *Rezension* tähendab muu hulgas vana teksti parandavat läbivaatust ja algtekstile võimalikult lähedase redaktsiooni loomist. *Tlk*.

[49] Oscar Löfgren, *Die äthiopische Übersetzung des Propheten Daniel: Nach Handschriften in Berlin, Cambridge, Frankfurt am Main, London, Oxford, Paris und Wien, zum ersten Male herausgegeben und mit Einleitung und Kommentaren versehen*. Paris, 1927.

[50] Translitereeritult s-p-r-d; tavapärased tõlked on "Sefarad" (Lutheri piibel), "Sarepta" (Vulgata) ja "Zarephath" (kuningas Jamesi piibel). Sardise lüüdiakeelne nimi oli Sfard.

[51] Jutt käib 1912. aastal Sardisest/Sardesest avastatud lüüdia-aramea kakskeelsest raidkirjast: Enno Littmann, *Sardis: Publications of the American Society for the Excavation of Sardis*. Vol. IV. *Lydian Inscriptions*, Part I. Leiden, 1916, pp. 23–40.

mis kirjutama, kuigi varsti pole mul võib-olla enam raha postmarkide jaoks.

J. Hurda 9–3, Tartu
URSS (Estonie)
5. X 1940

Lugupidamisega,
+Uku Masing+

4.

Väga austatud härra professor,

et ma Teilt jälle kirja sain, valmistab mulle suurt rõõmu, nagu seegi, et minu lihtkiri Tübingeni ikkagi kohale jõudis. Ma ei söandanud seda lootagi. Et selle "töö" juures midagi parandada oleks, seda ma ei tea, küll aga täiendada, sest inimene õpib, kuni elab. Sinna võiks lisada ühe lõigu saagast, mis räägib Nibelungide aardest; see peaks veel *a.c.*[52] üles tõstetama.[53] Võib-olla midagi ka Qini riigist ajavahemikus 240–220 eKr, kuid ma usun, et olen ka selle kohta üht-teist öelnud.

Olge südamest tänatud *1001 öö* kohta käivate andmete eest. Loodan, et saan Teile Bulaqi[54] väljaande[55] ükskord siiski tänuga tagasi saata, või kui mitte mina, siis keegi, kellele ma saan selle ülesandeks teha. Et minu tõlge eesti keelde ei tohi olla ei pikem ega lühem kui venekeelne tõlge, pean vahetevahel ikkagi seda Calcutta väljaandega võrdlema. Paljud lood, nii palju kui ma

[52]Selle lühendi tähendus pole päris selge. *A.c.* võib muu hulgas tähendada *anni currentis* (jooksval aastal). *Tlk.*

[53]Legendi järgi lebab Nibelungide aare Reini jõe põhjas. *Tlk.*

[54]Bulaq on Kairo linnaosa. *Tlk.*

[55]Käsikirjade üle, mis on aluseks *1001 öö* keerulisele tekstiajaloole, on palju arutletud; viimasest ajast vt Paulo Lemos Horta, *Marvellous Thieves: Secret Authors of the Arabian Nights*. Cambridge, MA, 2017. Littmann tugines oma tõlke tegemisel mitme araabia väljaande kõrvutamisele, kuid peaaegu kõik need olid omakorda tekkinud — vajadusest sobituda euroopalikku traditsiooni — Antoine Galland'i jälgedes väga vaba muinasjutukogumi põhjal, millesse oli segatud muud ainest (Sindbad) ja mis pealegi oli tugevalt moonutatud tekstiga. Masing oli töötades Littmanni tõlkest teadlik ja sel ajal seisis tal tõenäoliselt ees Bulaqi (= Kairo) ja Calcutta (Kolkata) väljaande võrdlemine.

näen Teie tõlget Bulaqi väljaandega võrreldes, on sõna-sõnalt samad. Võib-olla oleks huvitav töö kunagi lahknevused süstemaatiliselt läbi võtta. Leningradis on üks Calcutta väljaanne, seda saan ma tõenäoliselt võrrelda, sest niikuinii pean tõlke kolm korda ümber kirjutama. See on ju esimene tõlge araabia keelest eesti keelde ja mul pole mingit vilumust; riimproosat püüan ma küll edasi anda, kuid mõte kannatab selle all märksa rohkem kui saksa keeles, luuletused muidugi ka, sest riime on veelgi vähem ja rütmi on võimatu välja tuua.[56] Vene tõlkes on luuletused ümber pandud rütmis, kuid riimimata. Loomulikult on väljendeid, mida ma sõnaraamatutest ei leia ning kõige suuremat vaeva valmistavad mulle ف'd ja ڤ'd.[57] Ma päris kardan neid. Kuid mul ei ole ka praegu, mil leping kirjastusega on ometi alla kirjutatud, sellesse töösse mingit usku.[58] Ma saan umbes 3900 rubla umbes veerandi teksti tõlkimise eest ja täpsemalt öeldes makstakse iga üleantud osa eest. Võib-olla annan selle kuu lõpul kümnendiku ära. Võib-olla tugevdab see siis ka minu usku töö jätkumisse.

Ma ei tunne ennast selle töö juures kuigi õnnelikult, tõenäoliselt on närvid haiguse tagajärjel üles ütlemas, või on mul mingi pärilik viga — mu sugulaste seas on langetõbiseid. Igal juhul on iga päev minu jaoks rahutum kui eelmine ja ma elan peaasjalikult broomnaatriumist, mis on väga odav (umbes viis kopikat gramm), ja kofeopüriinist.[59] Kui kaua see nii kestab, ei oska ma

[56]Littmanni tõlge annab luuletused edasi värsimõõdus ja riimis: *Die Erzählungen aus den Tausendundein Nächten: Zum ersten Mal nach dem arabischen Urtext der Calcuttaer Ausgabe vom Jahre 1839*, 6 Bde. Leipzig, 1921–1928.

[57]Ilmselt on mõeldud araabia tähestiku tähti *qāf* ja *fā'*, kusjuures teise vormi kohal vokaalimärk puudub, nii et see sarnaneb ڤ ehk *wāw*'iga.

[58]Ilmus pealkirja all *Tuhande ja ühe öö jutte*. Araabia keelest tõlkinud Uku Masing. Tartu, 2007.

[59]Naatriumbromiid, mida tänapäeval enam rahusti ega antidepressandina ei kasutata, võib sümptomeid, millega Masing võidelda tahtis, ka esile kutsuda (seoses bromismiks nimetatava mürgistussündroomiga). "Kofeopüriin" ei näi selle nimetuse all tuvastatav olevat; ilmselt käib jutt atsetüülsalitsüülhappe preparaadist, mis toimet võimendava ainena sisaldab kofeiini (sest nime järgi on tegu antipüreetiku-

aimata. "Natuke ebanormaalseks" on mind ju alati peetud, nüüd oleks selleks ka alust. Ühe kirja ma juba kirjutasin Teile, kuid see oli liiga *Qīnā*[60] moodi. Kas praegune parem on, seda ma ei tea. Kui mul broomnaatriumi poleks, mõtleksin kogu aeg oma "avastustele", ilma et suudaksin ühtki neist korralikult läbi töötada. Umbes nelikümmend tööd peaksin ma lõpule viima, kuid ma ei tea enam, millised neist. Ilma broomnaatriumita mõtlen ma alatasa neile, mida ma parajasti ei näe, broomnaatriumiga pole neid minu jaoks enam olemas. Seepärast tänan Teid südamest härra erumajori, *dr. phil.* G. Friederici aadressi eest.[61] Mõnda tema tööd ma tunnen, paar väiksemat on mul kummalisel kombel isegi olemas, ja ma loodan, et kui mitte tema, siis mõni ta tuttav võiks ehk sellistest asjadest huvituda. — Peale selle on võimalik, et mul tuleb varsti välja kolida, sest minu "usaldusisik" (see, kes peab teatud arvu majade järele valvama ja üürisedeleid välja kirjutama) vajab korterit ning otsib nüüd ettekäänet minust lahti saada.

Minu kallis sõber, prof. dr. L. Gulkowitsch pidavat Leningradis professoriks ja akadeemikuks saama, vähemalt räägib ta ise nii. Kas ta mind rahule jätab, seda ma ei tea. Ta on minu peale pahane, sest üks ta õpilasi tuli minu, selle "pudrupea" juurde üle. Võib-olla on tal ka teisi põhjusi, kord puudutas teda väga ebameeldivalt see muutmatu tõsiasi, et ma Teid tunnen, ta tahaks olla ainus, kes sellisel ääremaal kuulsaid inimesi tunneb; siis hakkas ta, nagu näib, selle peale lootma, et saab professor Bulmerincqi mantlipärijaks.[62] Kutset Jeruusalemma ta vastu ei võtnud,

---

ga ehk palavikku alandava vahendiga). Teoses *Saksa farmatseutilis-te eripreparaatide hinnakiri: Punane nimestik 1939* (Preisverzeichnis deutscher pharmazeutischer Spezialpräparate: Rote Liste 1939. Berlin, 1939, S. 154) on sellise koostisega toodetest ära märgitud "Coffetylin" ja "Coffex (varem Coffeocitrin)".

[60] *Qīnā* — surnuitk, nutulaul (heebrea k).

[61] Georg Friederici (1866–1947) uuris eruohvitserina paljusid Polüneesia ja Põhja-Ameerika kultuuriantropoloogilisi ja lingvistilisi teemasid.

[62] Soovituskirjas Littmannile 8. aprillil 1932, samuti ühes hilisemas kirjas, 18. aprillil 1934 (Littmanni pärand, K 5), lähtus Bulmerincq sel-

sest tema esitatud tingimused (teaduskonna dekaan ja täielik voli ümberkorraldusi teha) lükati tagasi. Kui ta ometi kord juba Leningradi läheks!

Veel kord suur tänu Teile kirja eest. Mõtlen praegu väga tihti üheksa aasta tagusele ajale, mil rõõm ja võimalused tööd teha olid nii head. Tübingenis ja Berliinis õpitu moodustab võib-olla kolm neljandikku sellest, mis ma üldse tean. Toona ei pidanud ma mõtlema millelegi muule kui lugemisele, ei pidanud tegema midagi, mida ma ei tahtnud, ei pidanud mõtlema ametile ega teenistusele. Mõnikord tundub mulle, et aeg, mil ma Teie loenguid kuulasin, on lähemal kui kõik see, mis pärast juhtus. Ja pealegi oli Lõuna-Saksamaa minusugusele põhjamaalasele ja rumalale, esteetiliste kalduvustega noormehele ka ilus maa. Ma lootsin kunagi Markiisaartele minna, nüüd olen väga õnnelik, et olen vähemalt midagi näinud ja olnud kusagil, kus veel oktoobriski on soe. Neil, kes väidavad, et šamanism on arktiline nähtus, on kindlasti õigus, lõputu külm ängistab inimesi ja teeb nad kartlikuks. Kuid ma hakkan jälle *Qīnā*'t laulma, sellest saan ma veel päris hästi aru. Kui see peaks viimane kiri olema, milles ma endiselt enamvähem mõistetav olen, siis pean veel ütlema, et olen Teile väga tänulik, et Te olemas olete. Võib-olla olid magnooliad, sügislilled Österbergil[63] ja Preisi riigiraamatukogu palju tähtsusetumad. Keegi teab seda, mina ei söanda midagi öelda. Eestlase puhul pole võimatu, et ta ka kolmekümneaastaselt nutab, võib-olla mitte nii sageli kui araablased *1001 öös*, vaid pigem sissepoole.

14. V 1941 Mingu Teil kõik kõige paremini,
+Uku Masing+

5.

Väga austatud härra professor,

kasutan esimest võimalust Teile kirjutada, üks daam Berliinist oli nii lahke ja lubas mu kirja Teile kaasa võtta. Mul oleks

---

lest, et Masing on tema "oletatav mantlipärija", sest on saanud vastava stipendiumi.

[63] Österberg on mägi ja linnajagu Tübingenis. *Tlk*.

palju kirjutada, kuid paljutki teate tõenäoliselt ajalehtedest ja sellega ei taha ma Teid koormata. Nagu siin öeldakse, olin ka mina tervelt kuus nädalat "metsas". Igav see otseselt ju polnud, kuid hirm kinnivõtmise või mobiliseerimise ees polnud iseenesest ka kuigi lõbus. Õigupoolest on kummaline, et mina alles jäin, sest kadunud on väga palju inimesi, keda tõenäoliselt või kindlasti ei nähta enam kunagi.

Lahkusin eile usuteaduskonnast ja niisiis pole ma varsti enam professor. Tahtsin seda juba "enne venelasi" teha, kuid siis poleks mu põhjendused piisavad olnud. Kõlbeline loomulaad, mis mul paraku on, ei sobi sellisesse ametisse. Hetkel ei tea ma veel, mis ma tegema hakkan, et elus püsida, kuid mingi töö mu naine või mina ise ikka leiame.

Oma Obadjat käsitlevast doktoritööst suutsin ma ühe eksemplari päästa, ülejäänu töötasid kommunistid vanapaberina ümber. Avalik kaitsmine, mis oleks teoloogiadoktori kraadi omandamiseks hädavajalik olnud, saab vaevalt teoks. Mul ei ole enam oponente, ja see, kes veel siin on, ei taha seda teha.[64] Tõenäoliselt jääb kõik nii, nagu on.

Teie Bulaqi väljaande saadaksin ma meelsasti tagasi, sest pole lootust, et tõlketööd oleks veel võimalik jätkata. Seni pole ma kahjuks leidnud ainsatki võimalust seda teha, kuid kunagi peab see ometi tulema.

Praegu on mul tööd piisavalt, juudi ja heebrea raamatud jäävad enamasti siinsele ülikoolile, ma kannan need kataloogi — omamoodi vastutasuna ülikoolile, mis on seni mu vajaduste eest hoolitsenud. Õieti kuluks võib-olla aasta, et ma sellega valmis saaksin, kuid tundub, et mina seda tööd lõpule ei vii.

Oleksin väga õnnelik, kui Teilt jälle mõne kirja saaksin. Loodetavasti läheb Teil hästi; siit vaadates olen juba harjunud mõtlema, et vaevalt leidub veel inimest, kel hästi läheb. Võib-olla vabanen sest varsti, kuid seni pole ma nii kaugele jõudnud.

---

[64] Siin on mõeldud Vene ülikoolisüsteemis tavalist vanapärast teadusliku väitluse pidamist oponendiga.

Mõnikord mõtlen Venemaal leiduvatele idamaistele käsikirjadele — millised ja kui paljud neist alles jäävad. Varem olen mõelnud "Miikaeli imede" ja "Maarja imede" väljaandmisele;[65] mu naine oli kunagi trükikojas laduja, ta oskab pisut etioopia keelt ja siinsel trükikojal on ka mingeid trükitüüpe, nii et oleksime võinud koos paar raamatut teha. Mingil moel pidi see järelikult kehv unistus olema.

Kui härra von Bulmerincq[66] seal on, siis olge nii lahke ja tervitage teda minu poolt. Teile endale soovib kõike head ja rõõmsaid jõule

J. Hurda 9–3 Teie ustav
9. XII 1941 +Uku Masing+

6.

Väga austatud härra professor,

suur tänu Teile kirja eest, mille ma paari päeva eest kätte sain, ja osavõtliku suhtumise eest minu doktoritöö saatusse. Nüüd loodan, et olete aja jooksul juba kätte saanud ka mu kirja veebruari keskpaigast. Selles kirjutasin, et töö kaitsmisest pole asja saanud, ja praegu on seis täpselt sama. Meil ei lähe halvasti, mu naine teenib umbes 90 marka kuus ja minul on peaaegu kogu päev töötamiseks vaba. Teab mis õnnelik ma seejuures ei ole, aga lõpuks harjub inimene ju kõigega.

---

[65] Mõlemal juhul on tegemist keeruka traditsioonikogumi ja paljude käsikirjadega. Maarja imede kohta vt edaspidi; peaingel Miikaeli imede kohta, mida kirjavahetuses hiljem enam ei mainita, tuleb eeskätt märkida, et neid käsitleva tekstitraditsiooni kujunemine on olnud seotud Etioopia kiriku- ja kuningate ajaloo iseärasustega, eriti alates 15. sajandist.

[66] Siin on mõeldud Alexander von Bulmerincq nooremat (1909–1945) hüüdnimega Axel, 1938. aastal surnud professori poega. Bulmerincq noorem oli nagu Masingki õppinud Littmanni juures ja seejärel Saksamaale jäänud ning tegutses sõja ajal tõlgina, muu hulgas Wehrmachti Aafrika korpuses. Ta hukkus 1945. aasta veebruaris lahingutegevuses Poznańi lähedal.

Töötan praegu *quiché*[67] keele grammatika kallal ja loodan, et see saab selgem ja põhjalikum kui senine. Sinna kõrvale ka pisut etioopia keelt, kuid sellega, mis mul endal on ja mis ma veel kätte saada võin, pole palju peale hakata.

Oleksin Teile väga tänulik, kui sooviksite härra von Bulmerincqile minu poolt palju edu tema töös.

Loodetavasti läheb Teil ikka hästi. Ka meil on kevad juba käes, see nii kaua oodatu. Üle kuue kuu kestis ju seekord talv.

J. Hurda 9–3
16. IV 1942

Parimate tervituste ja soovidega
Teie ustav
+Uku Masing+

7.

Väga austatud härra professor,

suur tänu Teile kirja ja julguse eest, mida Te sellega minusse sisendasite. Kahjuks pole mul veel miski valmis ja abessiinia kuunimetused ei saagi võib-olla kunagi. Siin on väga vähe afrikanistikaalast kirjandust, ja ma peaksin vähemalt enamikku abessiinlaste naaberrahvaste kalendreid tundma, et pisutki selgemat pilti saada. Ent ma tean liiga vähe. "Maarja imedega" läheb veidi paremini, kuid ma oskan ainult küsimusi sõnastada, olen võib-olla ka palju tarbetut tööd teinud.[68] Minu eesmärk oli kõigepealt kataloogida kõik etioopia käsikirjades sisalduvad legendid, kuid mul õnnestus saada ainult Zotenberg,[69] Conti Rossini, Rhodokana-

[67] S.o *quechua*. [Masing räägib siin (eestindatult) kitše keelest, Trüper ketšua keelest. Kitše keelt mainib Masing veel oma 8. siin avaldatavas kirjas. *Tlk*.]

[68] Tõepoolest, Itaalia etiopist Enrico Cerulli hakkas just välja andma selle tekstitraditsiooni teemalist uurimust: *Il Libro etiopico dei miracoli di Maria e le sue fonti nelle letterature del Medio Evo latino*. Roma, 1943.

[69] Hermann Zotenberg, *Catalogue des manuscrits éthiopiens (Gheez et Amharique) de la Bibliothèque Nationale*. Paris, 1877.

kis[70] ja Grohmann;[71] Wrightil[72] pole ju mingit sisukorda ja Berliinis olevatest käsikirjadest tunnen ma ainult ühte. Ma tean, et on veel katalooge, mis siin olemas on (Zettersteen, Turajev),[73] kuid minu liikumisvõimalused on väga piiratud. Siis olen ette võtnud Mussafiase teose "Uurimusi keskaegsete Maarja-legendide kohta",[74] kuid pole sellega veel ühele poole saanud, seejärel võtan läbi ka Poncelet' uurimuse *Analecta Bollandiana*'s[75] ja loodan, et mul õnnestub leida allikas, milles leiduvad need 33 legendi, mida Conti Rossini peab lähtematerjaliks. Õieti pole ma kindel, kas tal on ikka päris õigus, sest Wright LXXVI olevat ju kirjutatud ajavahemikus 1434–1468, kuid sisaldab juba 51 legendi. Kas on mõeldav, et nii lühikese ajaga pärast tõlkimist, kõige rohkem kahekümne aastaga oli kogu peaaegu kahekordistunud? Ehk oli tõlkeid ikkagi mitu, sest leidub ju ka käsikirju, mis sisaldavad neist 33-st ainult mõnda ja neidki hajutatult. Peale selle ei saa ma lahti ühest tundest: kas aluseks ei olnud mitte kogumik, mis

[70] Nikolaus Rhodokanakis, *Die äthiopischen Handschriften der K. K. Hofbibliothek zu Wien*. Wien, 1906.

[71] Adolf Grohmann, *Äthiopische Marienhymnen*. Leipzig, 1919.

[72] William Wright, *Catalogue of the Ethiopic Manuscripts in the British Museum, Acquired since the Year 1847*. London, 1877. Tegu on täiendusega Dillmanni 1847. aasta kataloogile, sest pärast Briti sõjakäiku keiser Tewodros II vastu aastatel 1867–1868 oli kogusse lisandunud hulga riisutud käsikirju. Tegelikult oli Tewodros ise, nagu Wright sissejuhatavalt märgib (lk iii–iv), korraldanud ülemaalise käsikirjade kogumise; neid hoiti tema Meḳdelā kindluses, mille vallutamise järel langesid need inglaste kätte. Vt selle kohta Volker Matthies, *Unternehmen Magdala: Strafexpedition in Äthiopien*. Berlin, 2010.

[73] Karl Vilhelm Zetterstéen, *Die arabischen, persischen und türkischen Handschriften der Universitätsbibliothek zu Uppsala*, 2 Bde. Uppsala, 1930–1935; ja ilmselt Boris Turaev, *Monumenta Aethiopiae Hagiologica*, 3 Bde. Leipzig, 1902–1905.

[74] Adolf Mussafia, *Studien zu den mittelalterlichen Marienlegenden*, 5 Bde. Wien, 1887–1898. See tekstikriitiline arutelu keskaegsete ladinakeelsete käsikirjakogude omavaheliste seoste üle pani aluse hilisematele aineajaloolistele uuringutele.

[75] Ilmselt Albert Poncelet, "Miraculorum B. V. Mariae quae saec. VI–XV latine conscripta sunt: Index". — *Analecta Bollandiana* 1902, vol. 21, p. 241–360.

koostati Jeruusalemma kuninga jaoks? Eeskuju oli kindlasti ladinakeelne, sest juudipoiss ጢሮስ's[76] peab olema seesama kes *civitate Bituricensi*'s,[77] arabiseeritult vahest بطروس.[78] Kui Budge'il[79] on õigus, et Wright LXXVII on vanemgi kui LXXVI,[80] muutub olukord veel segasemaks, sest see sisaldab ju 160 legendi, ja kuivõrd nad on olemas tõlkes, on igaühel neist euroopalik paralleel. Igal juhul hakkan ma usku lähtematerjali kaotama. Kui aga need 22 "kanoniseeriti" alles Abessiinias, siis on võib-olla võimatu leida käsikirja, mis oleks allikale lähim. Loodetavasti saan ma veel pisut targemaks, kuid Wrighti käsikirjad on nagu hulk kive ja känd teel.

Mul on üsna palju aega tööd teha, kuid tervis ei ole kõige parem ja puudu on raamatutest, veel rohkem ajakirjadest. Mõned

---

[76]Etioopia kirjast translitereeritult *T'iros*.

[77]S.t Bourges'i linnas; mõeldud on ladina legendi, mida käsitleb Eugen Wolter oma raamatus *Der Judenknabe: 5 griechische, 14 lateinische, und 8 französische Texte* (Halle, 1879). See räägib juudipoisist, kes oli koos oma kristlastest mängukaaslastega armulaual käinud ja kelle isa oli selle eest ahju visanud, kust neitsi Maarja oli ta päästnud. Alates 12. sajandist on tegevus paigutatud Bourges'i, kuid legendi juured ulatuvad ladina kirjanduses Gregoriuseni Tours'ist (538–594) ja sel on veelgi vanemaid kreeka eelkäijaid. Maarja-legendide aines on tihtilugu juudivastane, ja nagu Mussafia (märkus 62) veelgi selgemalt näitab, sisaldub legend juudipoisist ahjus peaaegu kõigis selleteemalistes kogumikes, sealhulgas etioopia omades, nagu juba Woltergi (märkus 65) oli viitega Zotenbergi kataloogile tõdenud.

[78]Translitereeritult *b-ṭrūs*.

[79]Mõeldud on egüptoloogi ja orientalisti Sir Ernest Alfred Thompson Wallis Budge'i (1857–1934), kes on mitu korda kirjutanud ka etioopia Maarja-legendidest; vt *Legends of Our Lady Mary the Perpetual Virgin and her Mother Ḥannâ, translated from the Ethiopic manuscripts collected by King Theodore at Makdalá and now in the British Museum*. London, 1922; *One Hundred and Ten Miracles of our Lady Mary, translated from Ethiopic manuscripts*. London, 1933.

[80]Nende mõlema käsikirja puhul on tegu Maarja-legendide kogumikuga; nr LXXVI sisaldab märkust, mille järgi legendid kirjutati üles keiser Zar'a Ya'qobi (keisriametis 1434–1468) korraldusel. Nr LXXVII-s seesuguseid andmeid pole, kuid Wright dateerib ka selle 15. sajandisse.

sõbrad hangivad mulle raamatuid ülikooli raamatukogust, kuid uuemaid teoseid pole seal peaaegu üldse. Ma loodan, et Teil ei ole väga igav, kui räägin Teile veel ühest asjast, mille ma nüüd võibolla lahendanud olen. Nimelt on mordva läänemeresoome ja saami keeltes sõna **makou* "hind jne". Olen juba ammu arvanud, et see sõna tuleb akadi *miksu*'st "lõiv", heebrea מֶכֶס, süüria ܡܟܣܐ, araabia مكس,[81] kuid ei suutnud seni laenamise aega leida, sest kuna sõna on olemas ka mordva keeles,[82] peab laen olema araabia keele eelne (sest araabia نقد kui *naqạt* on Venemaal levinud vaid hajusalt).[83] Nüüd lõpuks sain teada, et Anatooliast on leitud Kobani kultuuri[84] kuuluv kuninga haud. Kobani kultuuril on aga omakorda olnud sidemeid Kesk-Vene Fatjanovo kultuuriga[85]

[81]Heebrea *mekes* "lõiv", süüria *maksā* "lõiv" (siin translitereeritud heebrea tähtedega, m-ks-'), araabia *maks* "lõiv, hind". Vrd ka Uku Masing, "Akkadisches miksu in Osteuropa". — János Harmatta, György Komoróczy (Hrsg.), *Wirtschaft und Gesellschaft im alten Vorderasien. Acta Antiqua Academiae Scientarum Hungaricae*, 1974/1976, Tomus 22, Fasc. 1–4, S. 521–526.

[82]Praegu räägitakse (mitmuses) mordva keeltest (ersa ja mokša), nagu Masing isegi eelmises lauses. *Tlk*.

[83]Araabia *naqd — criticism, critical remark* (kriitika, kriitiline märkus), kuid ka *ready money, cash* (vaba raha, sularaha) Hans Wehri araabia-inglise sõnaraamatu 4. trüki järgi (1979).

[84]Nimetus "Kobani kultuur" oli tavaline juba 19. sajandil; tegu oli hilispronksi- ja rauaaegse kultuuriga eeskätt Kaukasuse põhjaküljel. Esimesena leidis, kogus ja kirjeldas selle säilmeid Ernest Chantre 1881. aastal (*Recherches anthropologiques dans la Caucase, 2,1–2 : Période protohistorique*. Paris, 1886) ning need äratasid kiiresti rahvusvahelist huvi; vt nt Rudolf Virchow, *Das Gräberfeld von Koban im Lande der Osseten, Kaukasus: Eine vergleichend-archäologische Studie*. Berlin, 1883. Paraku pole teada, milline kirjakoht nimetatud kuninglikule hauale osutab.

[85]See seos tundub vähem usutav, sest Fatjanovo kultuuri peetakse neoliitikumiaegseks ja seega Kobani kultuurist märksa vanemaks; vt James Patrick Mallory artiklit "Fatyanovo-Balanovo Culture". — *Encyclopaedia of Indo-European Culture*. London, 1997, pp. 196 jj.

ning Assüüria kaupmehed Kültepest[86] jõudsid ju vähemalt tekstide järgi peaaegu Musta mereni, miks ei võinud siis see sõna kas otsesel või kaudsel viisil veel kaugemale levida? Kuid ma arvan, et mind ei usu keegi, ehkki Babüloonial ja Põhja-Euroopa idaosal on teisigi ühisjooni.

Sellise ringivaatamise käigus olen ma nii palju imelikke asju leidnud, et vahel sooviksin endale kõige selle läbitöötamiseks kahekümne inimese jõudu. Kindlasti leian ma mõnikord midagi juba leitut, kuid olen nii väsinud, et ka suurimad "avastused" ei paku mulle enam mingit rõõmu. Indiaanlasi ja polüneeslasi pole ma samuti unustanud ning mulle tundub, et suudaksin välja töötada parema skeemi kui Graebneri-Schmidti "kultuuriringide teooria".[87] Kuid kas ma selle kunagi ka teoks teen, seda ma ei tea ja seda ma ei usu. See oleks liiga suur töö.

Võib-olla saan Teile nüüd ka *1001 ööd* tagasi saata. Olen kuulnud, et see on võimalik, ehkki ma seda veel ei usu.

Ja lõpetuseks, olen Teile väga tänulik lubaduse eest leida mu võimalikele etiopistikaalastele töödele ulualune, võib-olla hakkan Teid varsti sellega tüütama. Ja veel rohkem Teie huvi eest minu saatuse vastu, sest väga vähe on järele jäänud neid, kes selle peale mõtlevad.

J. Hurda 9–3, Tartu, Eesti (Ostland)
1. VI 1942

Parimate tervitustega
minult ja mu naiselt,
Teie ustav
+Uku Masing+

[86]Kültepe (varem Kaneš) — vanaaja linn Väike-Aasias, nüüdses Kesk-Türgis, UNESCO maailmapärandisse kuuluv Kültepe-Kaneši arheoloogiline leiupaik. *Tlk*.

[87]Siin on mõeldud Fritz Graebneri visandatud kultuuriringide teooriat (*Methode der Ethnologie*. Heidelberg, 1911; tegu on Leo Frobeniuse ideede edasiarendusega) ning selle ülevõtmist keeleteadlase ja etnoloogi P. Wilhelm Schmidti poolt (nt raamatus *Die Sprachfamilien und Sprachkreise der Erde*. Heidelberg, 1926).

8.

Väga austatud härra professor,

suur tänu Teile kirja ja lahkuse eest minu vastu. Kui asi ükskord jälle niikaugel on, palun Teilt kindlasti soovitust, kuid lähemal ajal pole seda ilmselt vaja. Mingil moel läheb meil üsna hästi, õnneks ei tarvitse praegusel ajal ka kuigi palju soovida. Ja postikulu on juba unustatud — pidin küll ükskord raamatud postkontorist tagasi tooma, sest nad olid kõik kokku pakitud ja nii Saksamaale saatmiseks liiga rasked. Aeg-ajalt on mul pisut ka tasustatavat tööd, jälle üks ajalugu keskkoolidele, saan ümbersõnastuse eest pool marka trükilehekülje kohta.

Oleksin Teile Teie kirjatööde eest väga tänulik. Mis raamatutesse puutub, siis pole mul aimugi, mis pärast 1939. aasta keskpaika ilmunud on. Kui saaksin aga mõneks ajaks kataloogi etioopia kogude kohta (peale Wrighti, Zotenbergi, Conti Rossini (Abbadie),[88] Rhodokanakise ja Teie enda oma[89]), oleksin Teile väga tänulik. Kahjuks pole mul Teile midagi enda oma saata. Mu doktoritöö on olemas kolmes eksemplaris, kui Te seda tähtsaks peate, saadan Teile ühe. Kuid ainult ülikooli raamatukogul on täielik trükitud eksemplar, kaks minu oma on masinakirjaliste täiendustega ja osalt veel olemasolevatest korrektuuripoognatest kokku pandud. Seepärast ei näe nad kuigi ilusad välja. Kas neil ka mingit muud väärtust peale harulduse on, seda ma ei tea. Ma ei usu, et seda tööd veel kunagi uuesti trükitakse, ja olen tast ise juba ära väsinud. Nii pole mul Teile Teie tööde eest peaaegu midagi vastu pakkuda. Mul on vaid mõned tähtsusetud heebrea käsikirjad, mille ma enne sõda Daugavpilsist tõin, ja üks üsna vana "Zoha-

[88]Taas on mõeldud Conti Rossini eespool mainitud kirjutist (vt märkus 39); see kataloog valmis ümbertöötatud ja laiendatud versioonina varasema kataloogi põhjal (*Catalogue raisonné des manuscrits éthiopiens, appartenant à Antoine d'Abbadie*. Paris, 1859), milles d'Abbadie kirjeldab iseenda aastatepikkuse (1837–1848) uurimistegevuse käigus Etioopias koostatud kogu.

[89]Murad Kamil, *Die abessinischen Handschriften der Sammlung Littmann in Tübingen*. Leipzig, 1936 (Abhandlungen für die Kunde des Morgenlandes, Bd. 21, Nr. 8).

ri" väljaanne (Sulzbach).[90] Siin on üpris võimatu semi keeltega tegelda.

Seni olen ma sedeldanud umbes kolmsada Euroopa ja umbes kakssada etioopia Maarja-legendi. Sellise töö juures on vaevalt midagi avastada, sest andmed ladina legendide kohta annavad (enamasti) ainult alguse ja etioopia omade kohta on mul ainult Budge'i väljaande koopia, ühe Berliini käsikirja ümberkirjutus ja Budge'i tõlked. Kuid näib, et vähemalt mõnel etioopia tekstil on olemas peaaegu sõna-sõnalt kattuv Euroopa vaste; näiteks Budge'i tekstile "One hundred and ten Miracles" nr LXVII vastab Pariisi ladina käsikirja 18134 nr 49, mille kohta Mussafia annab pisut enamat kui ainult alguse.[91] Igal juhul on see ladina legend etioopia tekstidele lähemal kui kaheksa muud Poncelet' ülesloetud varianti. Ma loodan jõulude paiku Mussafiaga ühele poole saada. Alles siis aga algab õige töö.

Peale selle tegelen ma Ameerika keeltega ("Dorpat" on siinmail kuulus ülikool olnud ja seepärast on peamised vanemad teosed olemas), olen kirjutanud bribri keele grammatika visandi (võib-olla on Lehmann[92] juba palju parema valmis teinud, kuid seda ma kahjuks ei tunne) ja töötan praegu Leonhard Schultze

---

[90]Christian Knorr von Rosenroth (Hrsg.), *Sefer ha-Zohar*. Sulzbach, 1684. Vrd Boaz Huss, "Text und Context des Sulzbacher Zohar". — *Morgen-Glantz: Zeitschrift der Christian Knorr von Rosenroth-Gesellschaft*, 2006, Bd. 16, S. 135–159.

[91]Mussafia (märkus 74), Bd. I, Wien, 1887 (= Aus dem Jahrgange 1886 der Sitzungsberichte der phil.-hist. Classe der kais. Akademie der Wissenschaften, CXIII Bd., II Heft, S. 917–994), siin: S. 72 (986). See legend kuulub tüüpi "Maarja peig, sõrmus sõrmes" ja vastab põhiosas Pariisi ladina käsikirja 12593 nr-le 29, kuid on teistsuguse algusega, mille Masing arvas end olevat Budge'i kogus taasavastanud. Nooruk torkab Maarja kujule sõrme oma armsama sõrmuse, et kaitsta end pallimängu ajal vigastuste eest; hiljem saab temast munk. Pariisi ladinakeelse versiooni 18134 teistsugune algus teatab, et Maarja kuju olevat almuste kogumiseks püstitatud kokkuvarisenud kiriku ette.

[92]Mõeldud on Walter Lehmanni teost *Zentral-Amerika: Teil 1: Die Sprachen Zentral-Amerikas in ihren Beziehungen zueinander sowie zu Süd-Amerika und Mexico* (Berlin, 1920).

uute kitšekeelsete tekstide kallal.[93] Võib-olla muutub mulle seeläbi ükskord ka semi verb läbinähtavamaks, kui olen tundma õppinud suuremat hulka eneseväljendusvõimalusi. Ja lõõgastuseks proovime, mina ja mu naine, lugeda tiibeti keelt, unustada, mis me õppinud oleme, ja uuesti otsast alata. Mul on nõrkus budistliku filosoofia vastu ja mu naisel Alexandra David-Néeli vastu.[94]

Ma olin väga rõõmus, kui Teilt kirja sain, ja loodan, et ma liiga palju lobisenud pole. Loodetavasti läheb Teil igati hästi, meil muudkui sajab ja sajab, nii et meel hakkab juba kurvaks minema.

J. Hurda 9–3, Tartu
Eesti (Ostland)
26. VII 1942

Parimate tervitustega mu naiselt ja minult,
Teie ustav
+Uku Masing+

9.

Väga austatud härra professor,

palju tänu Teile kirja ja heade soovide eest. Ma üldse ei lootnudki, et Te mulle veel kord vastate, ja seepärast on mu rõõm suur. Muus mõttes ei lähe mul sugugi nii hästi, nagu praegustes oludes võimalik oleks. On raske öelda, millega ma rohkem harjunud olen, kas palavikuga või palaviku puudumisega; need vahelduvad sel määral, et ma enam ei tea, kumb seisund võiks normaalne olla.

Maarja-legendide kataloogimisega olen ma nüüd nii kaugele jõudnud, kui see siinmail võimalik on. Üht-teist on mul veel kavas, kuid ma ei tea, kas sel tööl ka mingit mõtet on. Semi nimisõnad eesliitega *m-* on mulle alati veidi meelehärmi valmistanud, sest seletus, nagu moodustuksid need vormid kõrvallausetest, alati ei klapi. Vahest võiks oletada, et *m-* oli algselt suhteasesõna [*Re-*

[93] Ilmselt on mõeldud Leonhard Schultze-Jena teost *Indiana I: Leben, Glaube und Sprache der Quiché von Guatemala* (Jena, 1933).

[94] Alexandra David-Néel (1868–1969) oli Prantsuse Aasia-rändur, teosoofiaseltsi liige, Tiibeti nunn ja Tiibeti budismi populaarteaduslik vahendaja Euroopas; eriti levinud olid tema *Mystiques et Magiciens du Thibet* (Paris, 1929) ja reisikirjeldus *Voyage d'une Parisienne à Lhassa, à pied et en mendiant de la Chine à l'Inde à travers le Thibet* (Paris, 1927).

lationspronomen] tähenduses umbes *das des*... Selline väljendusviis on olemas indoneesia keeltes ja oleks ehk võimalik ka semi keeltes. Ma ei tea aga veel, kas selline teooria on põhjendatav, sest keeleajaloo hilisemas järgus tuleb kindlasti arvestada analoogiakeelenditega. Vahest oleksite nii kena ja ütleksite mulle, mis Teie sellest arvate.

Need, kes on olnud huvitatud minu doktoritöö kaitsmisest, näivad olevat selle huvi kaotanud, neil on küllalt muidki muresid. Seepärast ei taha ma ka Tübingeni filosoofiateaduskonna dekanaati järelepärimisega tüüdata, kuid teen seda niipea, kui keegi selle vastu jälle huvi üles näitab. Teile olen aga väga tänulik info eest ja veel rohkem selle eest, et ma Teie juures teretulnud olen. Ilm on siin soojemaks läinud, ja ma ei tea miks, aga kui ma praegu päikest näen, tärkab minus kõigile inimestele ja iseendale mõeldes jälle pisut rohkem lootust, kuigi see viimane ei näi muidu sugugi tähtis olevat.

1. II 1943 Parimate tervitustega minult ja mu naiselt,
J. Hurda 9–3, Tartu Teie ustav
Eesti-Ostland +Uku Masing+

Märkuste ja filoloogilise abi eest tänan Kaj Öhrnbergi, Mario Wimmerit ja Ilkka Lindstedti. *Henning Trüper.*

HENNING TRÜPER (1977) on õppinud kesk- ja uusaja ajalugu ning germaani filoloogiat Göttingenis, Berkeley's ja Gentis, filosoofiadoktor 2008 (Euroopa Ülikooli Instituut Firenzes), Leibniz-Zentrum für Literatur- und Kulturforschungi teadur Berliinis.

SIRJE PETERSEN. Suhtelisus (2012)

AUTISMI AVARAM FENOTÜÜP

Michael Fitzgerald

Tõlkinud Amar Annus

SISSEJUHATUS

Autismi kliinilised avaldumisvormid on väga avarad ja palju mitmekesisemad, kui spetsialistid aru saavad. Ameerika Psühhiaatrite Ühenduse diagnostilise ja statistilise käsiraamatu 5. väljaanne (edaspidi DSM V; DSM... 2013) annab kitsama ja kokkusurutuma kirjelduse sellest, milline oli autism 20. sajandil. DSM V keskendub probleemidele sotsiaalsetes ja emotsionaalsetes suhetes ning mitteverbaalses kommunikatsioonis, keerulistele isikutevahelistele suhetele, piiratud ja korduvatele käitumismustritele, varasele algusele ning funktsionaalsele puudulikkusele. Kõigepealt tuleb aga välja joonistada autismispektri häire avaldumisvormid, nagu need paistavad kogenud kliinilistele töötajatele. Tegu on vastupidise lähenemisviisiga diagnoosimisele võrreldes "linnukeste tegemisega kastidesse", mis on tänapäeval nii tavaline. See tähendab keskendumist nähtustele, kliinilistele avaldumisvormidele, nagu seda tehti 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses — lähenemisviis, mis on 20. sajandi lõpul ja 21. sajandi alguses tagaplaanile jäänud (Andreason 2007). Praegu, 21. sajandil on oluline, et me võtaksime uuesti käsile fenomenoloogilised

The broader autism phenotype: Expanding the clinical gestalt of autism and broadening DSM V criteria of autism spectrum disorder. — ***Journal of Psychology and Clinical Psychiatry*****, 2018, Vol. 9, Issue 3, pp. 316–324.**

Avaldame autori loal.

küsimused ja psühhiaatriliste seisundite kui närviarengu häirete kliinilised avaldumisvormid, millel on omavahel palju kattuvusi ja fenomenoloogilisi sarnasusi (Fitzgerald 2017a).

AUTISMI AVARAM FENOTÜÜP: DIAGNOOS

Autismi mõiste on alates Leo Kanneri 1943. aastal ilmunud artiklist läbi teinud märkimisväärse arengu. Liikumine on toimunud Kanneri väga kitsalt autismikäsituselt tänapäeva palju avarama vaateni, mille visandas juba Hans Asperger (Asperger 1938, 1944). Siinne artikkel kirjeldab autismi avarama fenotüübi tunnuseid, nii nagu autor on neid vaadelnud rohkem kui 40-aastase kliinilise praktika käigus, olles diagnoosinud üle nelja tuhande autismihäirega isiku. Nancy Andreason (2007) on meid hoiatanud fenomenoloogiahuvi kahanemise negatiivsete tagajärgede eest. Mis on see "fenomenoloogia surm", mida ta oma artiklis mainib? 19. sajandil ja 20. sajandi alul mõeldi psühhopatoloogiast kliiniliste avaldumisvormide kategooriates. Hiljem, 20. sajandi edenedes tõusid paraku esile "menüü" tüüpi kriteeriumid, "kastidesse linnukeste tegemise" psühhiaatria ja psühholoogia, mis on meie päevil valdav. Kõige kogenumad kliinilised spetsialistid on siiski oma väga pika karjääri jooksul ka tänapäeval alal hoidnud ja edasi arendanud kliinilisel avaldumisvormil põhinevat lähenemisviisi. See on diagnoosi "kullaproov" veel praegugi. Kuid üldiselt, kui need väga kogenud praktikud kõrvale jätta, kasutatakse diagnoosimisel enamasti "linnukeste" stiili. Psühhiaatrias on meil psühhopatoloogiate spektrid pigem avarad, näiteks "autism", mitte kitsad kategooriad nagu Kanneri 1943. aasta autism. Kahjuks ahvatleb paljusid arste ikka veel selline kitsastest kategooriatest lähtuv diagnoosimine, kuigi selle kasulikkus on juba ammu end ammendanud ja pole õigupoolest kunagi andnud õiget iseloomustust ei autismi ega enamiku teiste psühhiaatriliste seisundite kliinilistele avaldumisvormidele üldises rahvastikus (Fitzgerald 2017a).

Chad Cook (2009) on väljendanud mõtet, et kliiniline avaldumisvorm on muster, mis põhineb äratundmisel, s.t "heuristilisel lähenemisel otsuse tegemisele" ja mõtlemissuunal üldiselt üksikule. Pole sugugi üllatav, et kliinilise avaldumisvormi tunneb ära

ja "kullaprooviga diagnoosi" paneb väga kogenud arst. Suurbritannia NICE instituut hoiatab "linnukeste" stiilis lähenemisviisi eest ja manitseb mitte tuginema esmase diagnoosi panemisel autismituvastuse tööriistadele (NICE 2011: 128). Ta näeb neid tööriistu õigesti kui abivahendeid autismi diagnoosimisel. Paraku kasutavad paljud, eriti just kogenematud arstid, neid tööriistu oma praktikas esmase autismidiagnoosi panemisel (Fitzgerald 2017b). Need tööriistad on põhjendatud teadustöös, kui on vaja uurida rahvastikurühmi teatud kokkulepitud kriteeriumide alusel, mis on autismispektri puhul tõesti olulised. Need asjad on põhjendatud, kui uurijad tahavad suhelda teiste uurijatega üle maailma. Kuid hoopis teistsugune on olukord kliinilises praktikas, kui arst tahab panna patsiendile parimat diagnoosi, mis võimaldaks määrata talle tema seisundit arvestades parima ravi. Küsimus on selles, kas uurimistöö ja kliiniline praktika, kus eesmärgid on väga erinevad, peaksid selles punktis kumbki oma teed minema.

Olen varem rõhutanud, et autismispektri häire mõiste on nüüdseks peaaegu kõikjal omaks võetud (Fitzgerald 2017a). Siinne artikkel annab ülevaate autismi avaramast fenotüübist. Kahjuks usutakse laialdaselt, et on olemas üks kuldne standardtööriist autismi tuvastamiseks, ning see põhjustab paljude autistlike laste jäämise diagnoositа, mis tekitab palju stressi lastele endile, nende vanematele ja koolidele, kus nad käivad. Need tööriistad ei lase neil autistidele mõeldud teenustele ligi pääseda ning kahjuks juhtub seda paljudes maailma osades. Suur hulk autismi tuvastamise tööriistu võib olla kasulik informatsiooni kogumiseks, eriti uute vaimse tervise spetsialistide jaoks. Kuid need ei anna DSMi diagnoosi, nagu on öeldud ka NICE suunistes. Üks kliinilises töös laialdaselt kasutatud tööriistu, mis sobib pigem teadusliku uurimistöö tegemiseks, on ADI-Ri diagnostiline intervjuu (Lord jt 1994). Seda on palju kritiseerinud kõige kogenumad ja teenekamad professionaalid. Näiteks Cambridge'i ülikooli arenguneuropsühholoogia professor Dorothy Bishop leiab, et peamine probleem ADI-Ri tööriistaga

> ei ole mitte ainult hind (kuigi see on kindlasti paljude jaoks takistuseks), vaid ka ajaline maksumus: aeg väljaõpetamisele, intervjuude korraldamisele, punktide arvutamisele ja konsensuse

> kujundamisele [---]. Kui saaks näidata, et selle pikaldase protseduuri kasutamine tõepoolest suurendab diagnoosi täpsust, siis ma ütleksin heameelega: tore, see on parim tee edasi, peame ainult leidma võimaluse seda teha. Kuid selle tööriista väljamõtlejad pole kunagi näidanud, et nii pikka protsessi on tegelikult tarvis; neile on see tegelikult pigem usuküsimus. [---] Osalt on probleem selles, et autismi kriteeriumid endiselt muutuvad ja piiride kindlaksmääramine on täiesti meelevaldne. Mina isiklikult arvan, et meil oleks parem kasutada pigem mõõtme- kui kategooriapõhist autismimääratlust, see tähendab mõõdikut, mis annaks eri mõõtmetes autismi sümptomite taseme kvantitatiivse indeksi (vt Feinstein 2010: 7. ptk).

Professor Bishop rõhutab, et on "palju lapsi, kes vastavad kriteeriumidele ainult ühe mõõdiku järgi, ning ei tundu olevat ühtegi mõistlikku teejuhti, kuidas sellisel juhul edasi minna teisiti kui kliinilise eksperdi arvamust taotledes". Lõppkokkuvõttes, nagu ta on öelnud Adam Feinsteinile, on asi selles, et "autismi diagnostiliste tööriistade väljatöötajad peaksid tegema uuringuid, et näha, milline on minimaalne küsimuste hulk, mis võimaldab saavutada mõistlikku diagnoositäpsust" (vt Feinstein 2010). Ma kahtlen, kas meil on vaja kolmetunnist intervjuud iga juhtumi puhuks. Rahvusvahelise autismiuurimise konverents peeti 2008. aastal Londonis, "kus paljud kõige kogenumad ja teenekamad autismiuurijad üle maailma tugevalt kritiseerisid seda vahendit, sest see jätab paljud autismijuhtumid diagnoosimata" (Fitzgerald 2017b). See on niimoodi eriti maades, kus pannakse liigset rõhku ADI-Ri sobimatule kliinilisele kasutamisele, ja eriti seal, kus autismi esineb märksa sagedamini kui minevikus (Baird jt 2006; Baron-Cohen jt 2009). USA Haiguste Ennetamise ja Tõrje Keskuse hinnangul on autismi esinemise sagedus koolieaeliste laste seas 1/68, sealhulgas poiste seas 1/42 ja tüdrukute seas 1/189 (Centers... 2016). Kliinilisest vaatenurgast ongi autismi kõige tõsisem probleem see, et paljudel juhtudel jääb diagnoos panemata. Lorna Wing (1993) hakkas paarkümmend aastat tagasi kasutama autismispektri häire ehk avarama autistliku fenotüübi mõistet. Praeguseks on arstid selle omaks võtnud suuremas osas maailmas ja see moodustab autismi mõiste sisu DSM V käsiraamatus ning Maailma Terviseorganisatsiooni avaldatud rahvusvahelise haiguste klassi-

fikatsiooni praegu kehtivas 10. versioonis. Siinne artikkel avardab DSM V autismi kliinilise avaldumisvormi kirjeldust, lähtudes selles mainitud põhitunnustest. See avardatud kirjeldus lubab arstidel panna põhjalikuma, täpsema ja üldisemalt põhjendatud diagnoosi. Paljud sellised tunnused, mida DSM V pole peamiste kriteeriumidena kirjeldanud, on kogenud arstile selgeks signaaliks autismi äratundmisel. On oluline, et teave nende kohta tehtaks laiemalt kättesaadavaks. Paljusid selliseid tunnuseid oleks kasulik kunagi hiljem empiiriliselt uurida, et jõuda põhjalikuma arusaamiseni autismi avaldumisvormidest. Nüüdseks on omaks võetud, et autism on üks närviarengu häireid ja et neil häiretel on omavahel palju kattuvusi (Fitzgerald 2017a). Nende hulka kuuluvad autism, skisofreenia, bipolaarne häire, vaimne puue ning aktiivsus- ja tähelepanuhäire. Ka autismi põhilisel avaldumisvormil on suuremaid ja väiksemaid kattuvusi muude närviarengu häiretega (Fitzgerald 2012). Selline on põhimõtteliselt meie uus arusaamine arengulisest psühhopatoloogiast (Hill, Owen 2015). Võimalik, et autism on varieeruvuse mõttes üks kõige mitmetahulisemaid spektreid, mida võib psühhiaatriast ja psühholoogiast leida. See on ühtaegu spekter ja kontiinum. Kõik kliinilised tunnused esinevad selles oma lõputus varieeruvuses, kuid samuti raskusastme kontiinumis. Ei leidu ühtegi "linnukeste" laadis tööriista ega küsimustikku, mis suudaks hõlmata kogu seda varieeruvust. Tõepoolest, kõik tööriistad kipuvad autismi lihtsustama ja taandama seda väga kitsaks, ebatõepäraseks kliiniliseks diagnoosiks, mis erineb väga tugevalt autismist üldises rahvastikus (Fitzgerald 2017a; Ventola jt 2006).

UUS, LAIENDATUD AUTISMISPEKTRI HÄIRE AVALDUMISVORM

Võrreldes DSM V autismispektri häirega toome siin eriti esile sotsiaalse ja emotsionaalse suhtluse raskused. Selle keskse kriteeriumi tunnuseid laiendades paneme tähele järgmist: klammerdumine ühe vanema külge, mis muutub intensiivsemaks, kui ruumi siseneb võõras inimene; kui autistliku lapse käest midagi küsitakse, jookseb ta oma vanema selja taha ja peidab end sinna; tavali-

selt ei vasta sellised lapsed küsimustele või vastavad kõigi pärimiste peale "ma ei tea"; enamasti annavad nad küsimustele vastates minimaalset infot, öeldes näiteks "jah" või "ei", kui uurida, "kas sa oled rõõmus?". Kui neilt küsida, kas neile meeldib koos teiste lastega olla, kirjeldavad nad ennast niihästi omaette hoidjana kui ka hea seltsilisena; nad ei suuda kuidagi otsustada, kumb variant valida, ja üldiselt vastavad nad lõpuks, et ei tea.

KOOLIEELNE IGA

Sageli ei tee nad veel pooleteise aasta vanuselt soovi väljendavat nn protoimperatiivset žesti, tähelepanu juhtivat protodeklaratiivset žesti ega harrasta fantaasial põhinevat teesklusmängu (Baron-Cohen jt 1992). Nad on väga sageli tundlikud kriitika suhtes ja puhkevad vihaselt nutma ning pekslevad käte ja jalgadega, kui lapsevanem või keegi teine neid kergelt kritiseerib või ka ainult sobival viisil juhtnööre annab. Nad võivad olla kergelt, mõõdukalt või äärmiselt agressiivsed oma eakaaslaste suhtes, lüües või hammustades neid kas kodus või lasteaias. See on väga tavaline ja kindlasti üks signaale autismi äratundmisel. Agressiivsus teiste suhtes on laialt levinud isegi enne lasteaeda ning hammustamine ja löömine on ka hiljem väga tavaline ning selle kohta tuleb alati küsida. Neil tuleb sageli ette tõsiseid vihapurskeid ning nagu ema ja isa ütlevad, emotsionaalseid kokkuvarisemisi, mis võivad kesta terve tunni või kauem. Nendega käib kaasas kõige kurvem, lohutamatum ja hingepõhjast tulev nutmine, mida on võimalik ette kujutada. Seda võib nimetada autistlikuks nutuks ja korra kuulduna ei unustata seda kunagi.

ALGKOOL JA VARANE PÕHIKOOL

Veel üks paradoksaalne ja veidi vastuoluline autismi tunnus on oma mõtete ja tunnete ülemäärane ja sobimatu jagamine koolis ja mujal. See võib põhjustada suuremaid sotsiaalse suhtlemise raskusi ja pahandada vanemaid, kui isiklikke ja perekondlikke asju sobimatul viisil välja räägitakse. Mõned autistlikud lapsed toovad klassis kuuldavale suvalisi pähe tulevaid mõtteid või tahavad

vastata kõikidele küsimustele, mida õpetaja klassilt küsib. Nad võivad õpetaja rängalt proovile panna, kui arvavad, et see on mõne vea teinud. Teine strateegia, mida nad näivad nautivat, on olla "klassi kloun"; see roll pakub neile erilist lõbu ja kindlustab tähelepanu, mida nad ihkavad. Mõned lapsed, kel on väga kõrge IQ, suudavad oma autismi maskeerida ja leida alternatiivi tüüpilistele strateegiatele, mida kasutavad need, kel autismi pole, et koolisituatsioonis hakkama saada. Paljudele õpetajatele väga intelligentsed lapsed mõistagi meeldivad ja sellepärast annavad nad neile rohkem vabadust. Vanemates, õpetajates ja arstides tekitab siiski hämmingut, et laps võib kulutada tohutul hulgal energiat hoidmaks end tundide ajal vaos, et siis koolist koju minnes "plahvatada" ja püsida agressiivne kogu ülejäänud õhtu. See ei ole üllatav.

Teisest küljest on paljudel autistidel sotsiaalse käitumise raskused märksa vähem nähtavad kodus kui koolis või tööl. Kodu on nende mugavustsoon, kus nad on koos inimestega, keda nad on kogu elu tundnud. Arstid, kes seda ei tea, võivad koguni teha koduvisiidi, näha, et laps käitub korralikult, ja järeldada selle vaatluse põhjal, et lapsel autismi ei ole. Levinum on vastupidine olukord: autistlik laps koolis "kangestub" ja muutub varjatud hirmu seisundis emotsionaalselt jäigaks, nii käitumisprobleeme ei teki. Arstid külastavad kooli ja vaatlevad neid lapsi ega näe mingeid käitumisraskusi ning hakkavad uskuma, et autismi neil pole. Paljud arstid usuvad vääralt, et kui lapsel pole psühholoogilisi probleeme koolis, siis pole neil selliseid probleeme üldse. See ei pruugi tõsi olla, sest psühholoogilised probleemid võivad olla spetsiifilised: avalduda ühes kohas, kuid mitte teises. Mõned autistlikud lapsed võivad oma vendadele ja õdedele, eriti nooremate, kodus väga ohtlikud olla, koguni sel määral, et lapsehoidjad keelduvad nende järele vaatamast ja vanemad kardavad neid jätta teiste laste seltsi. Nad võivad hakata väga ohtlikult käituma, näiteks kägistama, andmata endale aru, mida see võib kaasa tuua. Vanemaks saades muutuvad nad väga kahtlustavaks ja tunnevad, et kõik teised on nende vastu ning tahavad neile halba teha. Neil kujuneb välja paranoiline hoiak. Koolis võib esineda ka selektiivset mutismi ehk vaikimist ning selle aluseks olev autism jääb

kliinilises olukorras sageli leidmata. Tihti võib autistlik laps öelda, et kõik tema klassis, kus on kakskümmend õpilast, on tema sõbrad, mis põhimõtteliselt tähendab, et ta ei saa aru isikliku sõpruse mõistest. Mõnikord kirjeldatakse autistlikke lapsi kui "väikseid professoreid"; seda väljendit kasutatakse eelkõige väikese rühma andekate, nn autistliku savantismiga laste kohta (Asperger 1944). Väiksemad anded on loomulikult üsna tavalised. Sellistel lastel on kombeks arutleda õpetaja või mõne teise täiskasvanuga täiskasvanulikul tasemel ja nende keelt kasutades niisuguste asjade üle nagu mustad augud, päikesesüsteem jm. Neil võivad olla äärmiselt spetsiifilised matemaatika- või teadushuvid (Fitzgerald, James 2007). Sageli kritiseerivad nad sobimatul viisil õpetajat, kui see on mõne vea teinud. Nad määravad kindlaks ja kehtestavad omaenda "sotsiaalsed reeglid", mis sisuliselt tähendab, et teised peavad tegema täpselt seda, mida nemad tahavad, sealhulgas jagama nendega kõike, mida nad soovivad, ilma et nad tunneksid mingit vajadust midagi vastu anda. Nad tahavad olla liidrid, kes jagavad teistele korraldusi, ning püüavad kõike oma kontrolli all hoida, minnes väga närvi, kui nende tahe peale ei jää. Nad on väga kehvad kaotajad ja allajäämise korral esineb neil ränki vihahooge. Kui neile öeldakse midagi, mis neile ei sobi, võivad nad ka täiskasvanutele kallale minna. Nad võivad olla ohtlikud nii teistele kui iseendale. Enamasti ei tunne nad mingit kahetsust; see ei ole siiski absoluutne, sest mõned hiljem küll kahetsevad, kuid käituvad järgmisel päeval jälle täpselt samamoodi. Just autismispektri vastuolulised avaldumisvormid põhjustavadki nii palju diagnostilisi raskusi ja segadust.

LAPSEVANEMAD JA ABIELU

Kui lapsevanematelt küsida, kas nad on seltsivad inimesed või mitte, kirjeldavad nad enda juures neidsamu vastuolulisi hoiakuid, kuigi kõrvaltvaataja saab selgesti aru, et nad on pigem eraklikud. Asja teeb keerulisemaks tõsiasi, et töö juures saavad nad sageli hästi hakkama, kuid väljaspool seda piiratud keskkonda on neil sotsiaalsetes suhetes tohutuid raskusi ja nad tõmbuvad endasse. Sageli ütlevad nad, et hindavad üksi olemist ja on sel ajal

õnnelikud, kuid samas kirjeldavad end ka seltsiva inimesena, just nii, nagu äsja öeldud. Ambivalentsus ja võimetus emotsionaalsetes asjades midagi kindlalt otsustada on eriti tavaline ning annab kogenematule vaatlejale sageli vastuolulisi signaale. Sotsiaalne ja emotsionaalne sfäär on nende jaoks keerulised valdkonnad.

Paljudel autistlikel meestel on töö juures läbisaamine kolleegidega problemaatiline, nad ei oska neisse kuidagi suhtuda ja sageli tundub neile — seejuures põhjendatult —, et neid kiusatakse. Kõige selle tõttu jäävad nad meelsasti koju ja on õnnelikud, kui saavad elada "koduperemeestena" või koguni töötuna. Töötus on autistide puhul omamoodi norm. See võib ühes mõttes abieluga isegi sobida: naine saab tööl käia ja seal suure osa oma suhtlusvajadusest rahuldada. Töötaja ja tööandja sõnelused on väga sagedased. Veel üks raskus seisneb selles, et autist võib tööandja tehtavat järelevalvet ekslikult pidada kiusamiseks. Autistlik töötaja ja tööandja võivad sageli olla peaaegu meeleheitel ja ilma autismidiagnoosita teineteise käitumist täiesti valesti tõlgendada.

Kahjuks tuleb üsna sageli ette, et autistlikud mehed abielluvad väga emotsionaalsete naistega, kes ei hoia oma tundeid vaka all. See paneb autistliku mehe hirmu tundma, kangestuma ja endasse tõmbuma, mis ajab naise veel rohkem vihale. Mees tunneb, et hakkab naise tundetulvas uppuma, ning peab kas lahku minema või põgenema, et oma elu või iseennast säästa. Naisele seevastu tundub, et mees hoiab oma tunded meelega endale, ning ta silmad avanevad alles siis, kui ta saab teada, et mehel on autism. Naise jaoks võib see mingis mõttes muuta kõike, kuigi mees jääb loomulikult sellekssamaks inimeseks, mis tähendab, et midagi pole muutunud. Ometi on see uus arusaamine oluline, sest teeb võimalikuks empaatia, vaimulugemise oskuste jms treenimise, mis võib abielu päästa. Paljude selliste kooselude puhul on kasutatud sobimatuid abieluteraapia vorme, mis on aastate vältel olukorda ainult raskendanud. Mõned paarid on käinud pikka aega psühhoanalüüsis, teadmata, et põhjuseks on autism. Freud oleks neid ebaõnnestumisi psühhoanalüütiliselt põhjendanud negatiivse terapeutilise reaktsiooniga (Freud 1964: 265). See ei pea loomulikult üldse paika, kuid diagnoosimata autism ongi rohkem kui saja aasta jooksul olnud väga sagedane põhjus, miks psühho-

analüüs ja psühholoogiline abi pole tulemusi andnud. Tegelikult ajab psühhoanalüüs need patsiendid veel suuremasse segadusse ja halvendab nende vaimset seisundit, sest see meetod on neile sobimatu ja sel pole nende jaoks mingit tähendust. Neil on vaja ravi, mis keskenduks vaimulugemise oskustele (Fitzgerald 2004).

HIRM, ÄREVUS, DEPRESSIOON JA SUITSIIDNE KÄITUMINE

Veel üks levinud vastuolu sotsiaalses käitumises seisneb selles, et paljud autistid on võõraste juuresolekul äärmiselt ärevil ja näiteks lapsed peidavad end ema selja taha või klammerduvad tema külge, samal ajal kui teine rühm autiste ei karda võõraid ega satu ärevusse. Lapseeas alguse saavad mitmesugused ärevushäire vormid, sealhulgas lahusolekuärevus ja ka üldine ärevus, võivad autistidel kesta terve elu. Pole sugugi ebatavaline, kui täiskasvanud autist on sulgunud oma majja või korterisse ega suhtle mitte kellegagi või keeldub näiteks väljumast magamistoast oma vanematekodus. Kui võetakse vastu otsus võimaldada autistile pikema aja vältel koduõpet, tuleb seda võimalust kasutada väga ettevaatlikult ja lühiajaliselt, sest see võib hiljem viia lihtsalt selleni, et ta ei lähe enam kooli ega taha kodust väljuda. Lahusolekuärevus võib koguni nii tugev olla, et selle aluseks olevat autismi ei panda tähele. On selge, et need kaks seisundit käivad sageli koos ja neil on palju kattuvusi. Autistliku lapse klammerdumine ühe vanema külge on selle lahusolekuärevuse ilming. Elamine autistlikus vaimumaailmas kipub endaga kaasa tooma tohutul hulgal ärevust. Veel üks vastuolu on muidugi selles, et leidub ka autiste, kes ei tunne mingit ärevust ega depressiooni. Need sõnad ei tähenda neile midagi ja nad küsivad diagnostilise intervjuu tegijalt, mida depressiooni all mõeldakse. Nad on sageli ülitundlikud tugevalt väljendatud emotsioonide suhtes; need tekitavad neis ärevust, depressiooni ja suitsiidseid mõtteid ning võivad viia isegi enesetapuni (Fitzgerald 2017a). Vastamine depressiivse häire kriteeriumidele on äärmiselt tavaline (DSM… 2013). Autistid kardavad väga tulevikku ja surma ning tunnevad suurt ärevust oma vanemate võimaliku surma pärast, mistõttu nende mõtted võivad

pidevalt surma ümber keerelda. Neil on sageli suur hirm selle ees, mida päev veel tuua võib, ja nad küsivad pidevalt oma vanematelt, mis edasi juhtuma hakkab.

AUTISTI KÄITUMINE ARSTIKABINETIS

Kui lapsevanem autistliku lapsega siseneb arstikabinetti, istub laps toolile, mida tavaliselt peetakse ema tooliks ja mis on arstile kõige lähemal. Enamasti suunab ema selles olukorras ta edasi sobivale istmele, mis on pisut eemal, nii-öelda tavalise lapse toolile. Vanemas vanuserühmas noorukid ja täiskasvanud istuvad minu kogemuse järgi toolile, mis asub ruumis arstist kõige kaugemal — väga ebasobival kaugusel —, ehkki ruumis ei viibi ühtki teist inimest. Need on väikesed detailid, mida panevad tähele ainult kogenud arstid. Esimene asi, mida autistlik verbaalne laps vaimse tervise asjatundja kabinetti astudes ütleb, on tihti midagi väga kohatut, näiteks "sul on vapustav lips" vms. Teinekord võivad nad tugevasti ema pead kinni hoida, et see vaataks otse nende poole. Vestluse ajal suunavad nad sageli pilgu arstist mööda, vältides silmsidet nii konsultatsiooni ajal kui ka muudes suhtlusolukordades (Fitzgerald 2017a). Mõned teised seevastu tungivad otsekohe arsti isiklikku ruumi ise sellest aru saamata. Nad kipuvad igale poole ronima ja hüperaktiivselt käituma. Toolide alla pugemine on äärmiselt tavaline ja autistlikule lapsele väga tüüpiline.

TROTS JA AUTISM

Veel üks väga sagedane autistidel esinev hälve on tõrges-trotslik käitumishäire (DSM… 2013). See on kõige sagedasem laste autismiga kaasnev nähtus. Ma oletan, et oma osa etendab siin puudulik empaatia ja vaimukäsitus. Sellised lapsed on tõrksad ja trotslikud, sest tõlgendavad valesti või ei mõista inimeste sotsiaalset käitumist või seda, mida neile öeldakse, ja see viib tohutu frustratsiooni ja ärevuseni, suurte vihahoogude ja tõrksa trotsini, mis muutubki nende autistlike laste püsivaks olekuks. Õigupoolest võib trotslikkus olla peamine probleem, mille pärast lapsevanemad üldse oma lapse arsti juurde toovad, või see võibki olla

peamine autistliku lapse probleem. Mõnikord on tõrges-trotsliku käitumishäire diagnoos õigesti pandud, kuid sellega seotud autismi pole märgatud. Üks selle häire sümptomeid, mis on väga omane ka autistidele, on kiuslikkus ja kättemaksuhimu, ning kui see omadus on märgatav esimesel konsultatsioonil, peaks see olema signaal, mis sunnib oletama autismi. Lapsevanemad räägivad sageli oma autistliku lapse kohta, et ta kaotab tihti enesevalitsemise, vaidleb täiskasvanutega, hakkab neile vastu, ärritab meelega inimesi, süüdistab teisi iseenda vigades, tujutseb ja ärritub kergesti, on vihane ja kibestunud, kiuslik ja kättemaksuhimuline. Sõnapaar "kiuslik ja kättemaksuhimuline" on autistide iseloomustamisel väga sagedane. Kui vanemate käest küsida trotslikkuse kohta ja on teada, et lapsel ei ole autismi, siis nad kiuslikkust ega kättemaksuhimu enamasti ei maini.

SPORT JA AUTISM

Autistidele valmistab tohutuid raskusi arusaamine võistkondlike spordialade kirjutamata reeglitest. Nad saavad väga vihaseks ja kõnnivad palliga väljakult minema, kui reegleid täpselt ei järgita. Võistkonnamängu mõistmisel on võtmetähtsusega asjaolu, et seda mängitakse vea piiril või koguni reegleid rikkudes, kuni kohtunik sekkub. Autistid ei suuda sellest kaksikmoraalist aru saada. Nad nõuavad tähttähelist kinnipidamist reeglitest ning see põhjustab suuri konflikte teiste mängijatega. Nad loobuvad või keelduvad mängimast kooliväljakul, sest teised lapsed ei pea reeglitest kinni, või sellepärast, et nad ei saa aru kirjutamata mängureeglitest, mille järgi tavaliselt kooliõuel mängitakse. Tihti tuleb ette, et nad löövad teisi lapsi käte või jalgadega. Neil on suuri raskusi palli äraandmisega, sealhulgas söötmisega. On üsna tavaline, et nad arvatakse võistkonnast välja, ja veel sagedamini loobuvad nad ise spordist täielikult. Mõnikord võivad nad siiski edukalt tegutseda väravavahina. Autismi ja Aspergeri sündroomi puhul on võistkondlike spordialadega tegelemine haruldane.

AUTISM JA KIUSAMINE

Pole sugugi üllatav, et autistlike laste kiusamine nii koolis kui ka mujal, kus lapsed on rühmana koos, on väga levinud. See võib olla üks tegureid, mis viib loobumiseni koolis käimisest. Kool tähendab neile paika, kus neid julmalt kiusatakse. Kui paluda autistlikul lapsel öelda, kes teda kiusab, kirjeldab ja nimetab ta sageli last, kelle kohta ema ütleb otsekohe, et see on tema sõber. Väga sageli kehastab kiusajat ja sõpra üks ja sama inimene. Paljud arstid, kes on alles äsja autismiga tegelema hakanud, peavad sellist olukorda äärmiselt hämmastavaks ja vastuoluliseks ning see tekitab neis suurt segadust. Kuid autismispekter ongi erakordselt lai. Autistlikke lapsi kiusatakse väga sageli ja loomulikult süvendab see nende kahtlustavat ja paranoilist hoiakut. See omakorda viib mõnikord selleni, et kiusamine muutub veelgi ägedamaks. Haruldane pole ka enesetapp (Fitzgerald 2007). Nii leiavad need lapsed end nõiaringist. Tagajärjeks võib olla koolist eemalejäämine ja hilisemas elus sulgumine koduseinte vahele ning võimetus tööl käia.

KOPEERIMINE JA JÄLJENDAMINE

Veel üks strateegia, mida eriti kasutavad tüdrukud ja naised, kuid mingil määral ka poisid ja mehed, on teiste inimeste käitumise kopeerimine sekund hiljem samas olukorras. Nõnda võib seda väga lihtsalt pidada tavapäraseks sotsiaalseks käitumiseks. Selle strateegia kasutamine lükkab edasi autismi diagnoosimist. Eriti märgatav on kopeerimine murdeealiste tüdrukute juures. Teine selle strateegia avaldumisvorm seisneb võõra aktsendi omaksvõtmises, näiteks televisioonist. Loomulikult tuleb meeles pidada, et jäljendamine ei ole täpne kopeerimine. Lydia M. Hopper (2010) väidab, et kui laps jäljendab, arendab ta "traditsioone, lõppkokkuvõttes meie kultuuri. See võimaldab informatsiooni (käitumise, tavade) ülekannet inimeste vahel ja selle edasiandmist järgmistele põlvkondadele geneetilise pärilikkuse vajaduseta." Mina ütleksin, et autistile ei valmista raskusi mitte kopeerimine, vaid niisugune jäljendamine, mis viiks suutlikkuseni omaks võtta kultuuri, milles

ta elab ja millesse suudavad jäljendamise abil sulanduda tavalised inimesed. Suured autistlikud koomikud tegelevadki kopeerimise, mitte jäljendamisega (Lyons, Fitzgerald 2004; Fitzgerald 2015). Nad teevad seda absoluutselt täpselt, mis on ka põhjus, miks nad võivad olla maailma parimad koomikud. Oma tohutult kaugele arenenud kopeerimisvõimes vaatlevad nad väga põhjalikult teiste inimeste kommunikatsiooni pealispinda, keelt ja aktsenti, kuid samal ajal on nad peaaegu võimetud ära tundma kopeeritava käitumise taga olevaid tundeid ja kavatsusi. Donald Winnicott (1965) tõlgendas seda valesti kui võltsmina (teise inimese mina kopeerimist), mida põhjustab patoloogiline suhe lapse ja vanema vahel. Tegelikult on see probleem autismi puhul suurel määral geneetiline. Autistidel kujuneb kopeeriva käitumise tõttu — nagu Helene Deutsch (1942) on seda nimetanud — "justnagu-isiksus" või kameeleonlik isiksus. Kuid ka Deutsch ei saanud autismist aru ja arvas, et põhjus on ema kasvatusviisis. Esimene Hans Aspergeri kirjeldus ilmus alles 1938. ja Leo Kanneri oma 1943. aastal.

ENESETAJU HAJUSUS: HAJUS SOOLINE IDENTITEET

Peale muude probleemide isikliku identiteediga on autistidel ebamäärane või kõikuv ka sootaju. Neil võidakse vääriti diagnoosida nn isiksuse mitmesuse häire, kuigi õige diagnoos oleks autism. Olenevalt ajast ja kohast avaldub autismi puhul palju enesetaju vastuolulisi aspekte. See on lihtsalt autistide enesetaju hajususe ja selge isikliku identiteedi puudumise ilming. Diagnoosimisel võib selle segi ajada dissotsiatiivsete seisundite ja piiripealse isiksuse häirega (Fitzgerald 2005). Identiteedi hajusust süvendavad tugevalt pinged suhetes teiste inimestega; need võivad edasise dekompensatsiooni korral viia depressioonini ja isegi paranoiliste seisunditeni, sealhulgas psühhoosini. Pole üllatav, et tagajärjeks võib olla väljalangemine ülikoolist või ilmajäämine töökohast. Sellistel autistidel on kehv arusaamine iseendast ja sama kehv arusaamine teistest inimestest. Lapsepõlvest peale hakkavad nad tajuma teisi tagakiusajatena, sest neil on raskusi nende mõistmisega. Autismiga on tavaliselt seotud enesetaju hajusus üldises tähendu-

ses, samuti hajus sooline identiteet. Autistlikud lapsed võivad olla androgüünsed ja tahta mängida ainult vastassugupoolega ning põlata oma sookaaslasi. Kuid siin peitub veel üks vastuolu: leidub ka autiste, kes ei taha vastassugupoolega mingit tegemist teha.

On väga tavaline, et esimest korda autisti kohates jõutakse eksiarvamusele selles suhtes, kas ta on mees või naine. Põhjuseks võib olla tema riietus, soeng vms. Autistidel võib olla uskumatult lai identiteedispekter ja seetõttu on sooline identiteet eriti segane ja varieeruv, võides hõlmata transseksuaalsust jms. Sellised tänapäeval kasutatavad mõisted nagu "sootu", "kahesooline", "transsooline" ja "kõikuvsooline" sobivad hästi kokku autistide hajusa sooidentiteediga. Oleks viga rääkida autistide hajusast enesetajust ainult noorukite puhul. Autistlikel meestel võivad olla väga pehmed naiselikud jooned ja naistel tugevalt mehelikud näojooned. Paradoks on selles, et autistlikud naised võivad teistesse naistesse läbinisti põlastavalt suhtuda. Pole üllatav, et nad tajuvad ümbritsevat sotsiaalset maailma ja iseennast selles ebatõelisena. Autiste, kes kirjeldavad end kui "sootuid", ei tuleks võtta sõna-sõnalt, sest ma olen kohanud selliseid, kes on hiljem harrastanud väga loomuvastaseid ja ohtlikke seksuaalseid tegevusi. Autismil on tugev mõju sooidentiteedile ja seksuaalsele käitumisele. Oma osa on ka mitmesugustel ajuühenduste aspektidel (Casanova jt 2007). Autistid kirjeldavad ja kogevad end väga vastuolulistel viisidel. Pole üllatav, et neil on väga hajus enesetaju. Emotsionaalsetes asjades on neil palju kahevahelolekut ja segadust.

SENSOORSED ISEÄRASUSED

DSM V autismikirjelduses on mainitud ka sensoorseid iseärasusi ja nende lisamine kriteeriumide hulka oli hea otsus. Sensoorsed ehk tajuprobleemid on peaaegu alati olemas, kuid siiski mitte sajaprotsendiliselt. Leidub väike hulk autiste, kel on diagnoosi tegemise ajal võimatu leida mingeid sensoorseid probleeme; mõnikord on neil esinenud neid varases lapsepõlves, kuid hiljem on need kadunud. Eripärased maitse-eelistused ja valikuline söömine on autismi puhul äärmiselt tavalised nähtused ja minu arvates on neil sensoorne alus. Koolis on sensoorsed probleemid sageli

tohutult suured ja seepärast vajavad autislikud lapsed puhkepause. Trotslikkus ja vihahood tunni ajal võivad sageli olla tingitud sensoorsest ülekoormusest. Paradoks on selles, et lapsed võivad olla ülitundlikud heli suhtes, mida tekitavad teised, kuid taluvad ise tekitatult sedasama heli ilma igasuguste raskusteta. See nõuab edasist uurimist, sest seletust sellele pole leitud, kuid tegu on ühega neist väga sagedastest vastuoludest ja paradoksidest, mis autismi kliinilises avaldumisvormis ette tuleb. Levinuim sensoorne probleem on lärm, mida tekitavad tolmuimejad, föönid, rahvahulgad jms. Olen siiski kohanud ka last, kes paradoksaalsel kombel jumaldas tolmuimeja häält ja tahtis seda kuulata päev otsa. Ebatavalised pole puuteprobleemid, näiteks rõivalipikud vastu nahka, juuste lõikamine jms. Veel üks vastuoluline ja paradoksaalne leid on, et paljud lapsed hoopis otsivad sensoorseid kogemusi, närivad riideid ja plasti, topivad kõike suhu ja söövad ebatavalisi asju, sealhulgas oma väljaheiteid. Autismi kliinilisest avaldumisvormist pole võimalik aru saada, kui ei mõisteta sensoorsete iseärasuste laia skaalat ülitundlikkusest tundlikkuse puudumiseni. Ühe rühma moodustavad need, kes söövad liiga palju, tajumata, et kõht on täis. See vajab edasist uurimist, kuid minu hüpotees on, et sensoorsed kõrvalekalded on soolestikus, mis ei anna ajule edasi küllastumistunnet. Teise võimalusena on probleem ajus. Autismi raskendab tõsiasi, et paljudes kehasüsteemides esineb kõrvalekaldeid. Veel üks vasturääkivusi seisneb selles, et paljusid autiste ärritab valgus, tekitades neis sensoorset ülekoormust, samal ajal kui teine osa jumaldab tulede vaatamist ja otsib sellest sensoorset kogemust. Mõned jälgivad lummatult pesumasina trumli või muude objektide pöörlemist. Neile meeldib selles sisalduv kordus, muutumatu ühetaolisus; nii võivad nad näiteks põrandal lebada ja silmanurgast objektide pöörlemist vaadata. Tundub, et asjade jälgimine silmanurgast pakub neile rahuldust või vähendab sensoorset sisendit ja teeb selle tegevuse talutavamaks. Valu suhtes võivad nad olla niihästi üle- kui ka alatundlikud — veel üks vastuoksus.

KITSAD HUVID

Kitsaste huvide olemasolu iseloomustab silmatorkava tunnusena nii autistlikke lapsi kui ka täiskasvanuid. Väiksematele lastele meeldivad sageli dinosaurused, legod ja rongid, mida nad paigutavad sirgetesse ridadesse. Nad on väga varajasest noorusest peale vaimustatud iPhone'idest ja arvutitest, omandavad varakult oskused selles vallas ning võivad lõputult mängida ühte ja sama videomängu, samuti vaadata sama telesaadet või sama videot. Neile meeldib väiksena raamatulehekülgi pöörata ja pilte vaadata ning kui nad lugema õpivad, saavad raamatud neile kinnisideeks ning mingis mõttes nende sõbraks. Raamatud, mida nad loevad, tekitavad neis vaimustust, näiteks *Harry Potter*. Nad on sageli huvitatud loodusest, matkamisest ja aiandusest, samuti koertest, kassidest, putukatest, mesilastest, haidest, dinosaurustest, Teise maailmasõja ajaloost jne. Ebatavalised teemad on paleontoloogia, egüptoloogia, matemaatika, loodusteadus, ulme, ajalugu, entsüklopeediad ja teatmeteosed, millest nad tahavad kõigile pidevalt rääkida. Vaimustuse objektid võivad olla ka õudusfilmid, sarimõrvarid, surm, püssid, sõda ja tapmine. Väikest rühma autiste iseloomustab seisund, mida ma olen nimetanud "kriminaalseks autistlikuks psühhopaatiaks" ja mis viib väga raskete kuritegudeni (Fitzgerald 2010). Muusika ja matemaatika on omavahel seotud ning pole haruldane leida autiste, kes on neist eriti huvitatud (Fitzgerald, James 2007). Mõnel autistil on kinnisideeks aeg, näiteks Albert Einsteinil (Fitzgerald 2000). Mõnikord põhineb nende huvi võimel keskenduda jäägitult üksikasjadele. Fantaasiamänguvõime tekib tavapärasest hiljem ja lapsena on nad sageli huvitatud pigem majapidamisesemetest kui mänguasjadest. Sellegipoolest võib neil olla tohutu teaduslik, matemaatiline vms kujutlusvõime. Probleeme valmistab neile just sotsiaalne, inimestevahelist suhtlust puudutav kujutlusvõime.

LEMMIKESEMED: AUTISTLIKUD OBJEKTID

Autistlikel lastel on lemmikesemed ja kaisukarud väga tavalised ning neid kasutavad ka autistlikud teismelised. Donald Win-

nicott (1958) on lemmikesemete kohta välja töötanud erakordselt põhjaliku teooria. Ta nimetab neid siirdeobjektideks ja peab neid lapse arengus erakordselt tähtsaks. Siirderuum on Winnicotti sõnul "vahepealne arenguruum psüühilise ja välise reaalsuse vahel [---]. Subjektiivne kõikvõimsus". Teaduslik alus Winnicotti fantaasialennulisel ja meelekujutluslikul teoorial puudub. Psühhoanalüütilisel kujutlusvõimel pole kunagi mingeid piire olnud. Winnicotti teoretiseerimine, sealhulgas tema psühhoanalüütiline siirdeobjektide teooria, on meelevaldne ja põhineb vabadel assotsiatsioonidel, sobides meetodina kirjandusse, kuid mitte psühholoogiateadusse.

Autistlik objekt on muutumatu ese — autismi puhul nimetatakse seda muutumatust ühetaolisuse säilitamiseks —, mille juures on ka väga tugev sensoorne komponent. Sellel on oma osa autistidele iseloomulikus meeleaistingute otsimises. Siin peitub üks järjekordseid paradokse või vastuolusid autistide profiilis: mõnda neist võib kergesti tabada sensoorne ülekoormus, näiteks liigse lärmi puhul, samal ajal kui ta lemmikesemest otsib just lisaaistinguid. Autistlikel objektidel on tõeline, lihtne roll, nagu äsja kirjeldatud, ning seda ei tohi segamini ajada Winnicotti segase ja keeruka looga. Lemmikesemed, kaisukarud jne on lihtsalt turvatunnet sisendavad objektid, mis jäävad alati samaks, mille autistlik ülesanne on ühetaolisuse säilitamine ja millel on ka rahustav toime. Nad ei ole sümboolsed. Nad kaitsevad ärevuse eest maailmas, mis autistliku lapse jaoks on täiesti ennustamatu. Meeleheide, mida autistlik laps kogeb, kui ta oma lemmikesemest lahutatakse, kutsub esile kõige ägedama nutu, mida on võimalik ette kujutada.

Winnicott oli pediaater, kel polnud psühhiaatriaalast kooliharidust ja keda psühhiaatrilised diagnoosid eriti ei huvitanud. Ta ei teinud vahet tavalistel ja autistlikel lastel.

KÕNE JA KEEL

Kõne ja keele areng on autistidel minu arvates alati ebanormaalne, isegi kui tegu on ainult kerge pragmaatilise raskusega, mida võib ette tulla kõrgeimale tasemele jõudnud autistidel kõige täius-

likuma, nii-öelda Oxbridge'i vms tüüpi kõneldava keele puhul. Sellised inimesed võivad keelt kasutada väga uuenduslikult, nagu on näha Ludwig Wittgensteini kirjutistest (Fitzgerald 2000). See on osa autistlikust uue otsimise vajadusest, mis on omane väga loomingulistele autistidele (Fitzgerald 2008). Küsimuste üle juurdlemine võtab neil sageli äärmiselt kaua aega; kõige tõenäolisemalt on see tingitud ajuühenduste probleemidest autismi puhul (Casanova jt 2007). Teine põhjus, miks vastused viibivad, on soov anda küsimustele väga täpne ja täiuslik vastus, nagu on näha Wittgensteini vastamisest suulistele küsimustele, millest ta on palju kirjutanud. Autistid tegelevad palju aktsentide ja fraaside kopeerimisega, mida nad üha uuesti kordavad. Mõned kõige arenenuma keeletajuga autistid loovad väljendusrikast verbaalset huumorit (Lyons, Fitzgerald 2004).

Vanemad kirjeldavad oma laste hääletooni sageli kui titalikku või ebaküpset, seda isegi teismeeas. Probleemid kõne prosoodiaga on väga tavalised, hõlmates intonatsiooni, tooni, rõhu ja rütmi eripärasid. Lapsevanemad ütlevad tihti, et lapsel on kõrge hääl või väga monotoonne hääl või väga vali hääl. Kuid paradoksaalsel kombel olen ma täheldanud ka autistlikke lapsi, kel on äärmiselt vaikne, peaaegu kuuldamatu hääl või kes räägivad hoopis täiskasvanu hääletooniga. Mõnel neist on kombeks peaaegu hääletult kõnelda või laulda. Autistid on vaimustuses kõigist keele aspektidest. Neile endile tundub keel eespool kirjeldatud põhjustel väga problemaatiline. Sageli küsivad nad asju korduvalt üle, üritades arusaamiseni jõuda, ning soovivad, et vastus antaks iga kord ühtemoodi. See on osa nende soovist säilitada ühetaolisus, mis tugevasti vähendab nende ärevust ja kartust muutuste ees maailmas. Neil on kombeks iseendaga rääkida nii lapse- kui ka täiskasvanueas. Et nad elavad oma isiklikus autistlikus maailmas, on see lihtsalt veel üks nende autismi iseärasusi, mille abil nad üritavad kognitiivselt ja keeleliselt korrastada oma segadusse ajavat isiklikku ja isikutevahelist autistlikku maailma. Püüdes keerulise keelelise maailmaga toime tulla, hääldavad nad iga sõna tohutu täpsusega.

Üks valdkondi, milles autistlik seisund avaldub, on autistlik narratiiv — kontekstita faktidest koosnev jutustus (Fitzgerald

2004). Autistide autobiograafiad koosnevad sageli faktide nimekirjast, kuid neis pole tunda autori kohalolu. Autistid vaatavad oma elu kui faktide loendit või konkreetset nimekirja reisidest või sündmustest, mis on nendega elu jooksul juhtunud. See on ajalugu või autobiograafia, milles me eluloo peategelast ei kohta. Nüüdseks moodustavad autistide kodukootud elulood terve eraldiseisva žanri. Need teosed võivad olla täis statistikat ja nimekirju. Nad võivad olla väga paljusõnalised, ütlemata midagi autori kohta. Seal võib olla lauseid, mille tähendusest on väga raske aru saada. Nii ongi tekkinud omaette autistlik autobiograafia ja biograafia stiil. Keele kadumine[1] esimese kahe eluaasta jooksul ei ole haruldane ning see toimub vähemalt 15% juhtudel (Ozonoff jt 2008). Minu kogemuse järgi võib keele taandumist ette tulla esimese kolme või enamagi aasta jooksul, kuid kõige sagedamini juhtub seda vanusevahemikus 16.–20. kuuni (Fombonne, Chakrabarti 2001).

Autistid ajavad sageli segamini tõsiasja ja väljamõeldise, mis toimib suurepäraselt ilukirjanduses ja eriti ulmes, kuid on väga ohtlik tegelikus elus ja teaduses. Samal ajal on nad tihti jõhkralt ausad, rääkides näiteks mõne kuulaja ninast või muust kehalisest aspektist, ning põhjustavad sellega tohutut haavumist ja solvumist. Siin on meil jälle üks paradoks ja vasturääkivus, kuid autismi kliiniline avaldumisvorm ongi täis vastuolusid, mis ajab segadusse algaja, kes on alles hakanud autistidega töötama. Nad mõtlevad välja fantastilisi lugusid ja mõned neist on ulmekirjanduse loomise koguni oma elualaks valinud. Tõsisemaks läheb asi siis, kui nad räägivad väljamõeldud jutte oma vanemate või õpetajate kohta — kuidas need on näiteks mingeid kuritegusid sooritanud —, millel pole tegelikkusega mingit pistmist, ja annavad neist teada ka politseile või muudele asjasse puutuvatele asutustele, kus kellelgi pole vähimatki vilumust hinnata selliseid närviarengu häirega inimeste esitatud süüdistusi. Nende teadete väär hindamine võib viia süütute inimeste vahistamiseni; sama on juhtunud ka valemälestuse sündroomi puhul. Pole olemas lihtsat

[1] Jutt käib nähtusest, kus laps on hakanud juba sõnu ütlema, kuid siis lõpetab rääkimise. *Toim.*

autismi mõistmise viisi. See on seisund, mille pädev hindamine nõuab aastakümnetepikkust kogemust. Inimesi, kes asuvad selles valdkonnas tööle, tuleb kuni kümne aasta jooksul üksikasjalikult juhendada, enne kui nad saavad selle ala asjatundjaks. Vestlused autistidega tunduvad tihti olevat seosetud ja arusaamatud ning kui nendega kohtub täiskasvanute psühholoog või psühhiaater, kes töötab ainult skisofreenikutega, võib neid kergesti segamini ajada inimestega, kel on mõtlemishäired. Nii võidakse neile panna väär skisofreenia diagnoos ja alustada ravi. Lapsepõlves või ka hiljem võivad autistid välja mõelda uudissõnadega rikastatud oma keele ja kui lapsevanem sellest arstile räägib, võib see samuti viia väära skisofreeniadiagnoosini. Varem usuti ekslikult, et skisofreenia ja autism ei esine kunagi koos (Kolvin 1971; Rutter 1972). See oli suur eksitus, sest nad võivad esineda ja esinevadki koos, eriti vanemas eas (Fitzgerald 2012). Loomulikult on nii autism kui ka skisofreenia mõlemad närviarengu häired (Craddock, Owen 2010; Craddock, Myors-Wallis 2014). Autistidel võib olla väga raske mõista sõna "depressioon" tähendust ja nad võivad küsida, mida see tähendab, isegi kui neil muidu on väga head kognitiivsed võimed.

MOTOORSED ISEÄRASUSED

DSM V käsiraamatus tehti viga, kui ei tähtsustatud autismikriteeriumide seas piisavalt motoorseid raskusi, märkides need lihtsalt kaasnevateks tunnusteks, ehkki autismi puhul on need väga levinud. Õigupoolest on motoorsed iseärasused sageli esimene asi, mida autismi arengus võib märgata. Lapsevanemad eiravad neid enamasti või peavad neid naljakaks ega omista neile suuremat tähtsust. Märksa rohkem tähelepanu pööratakse keele hilistumisele ja just see on asjaolu, mis ajendab tavaliselt vanemaid diagnoosi otsima. Keel, mida lapsevanemad kasutavad, ütleb motoorsete iseärasuste kohta väga palju, kui seda kuulab kogenud asjatundja. Väljendite hulka, mille abil lapse liikumist kirjeldatakse, kuuluvad sageli järgmised: kikivarvul käimine; enda istukil edasi lükkamine; nagu lahingus roomamine; krabikõnd; põlvede peal kõndimine; üks jalg eemal, teine enda all; roomamine

kõht vastu maad; jäik kõnnak; käsi liikumatult külje peal ja keha kange; veider või kohmakas kõnnak; külg ees ustest sisenemine; konna moodi roomamine; ahvi moodi kõndimine; tagurpidi roomamine; jalad ristis üles-alla hüppamine. Vahel pole laps kunagi roomanudki, vaid on lihtsalt püsti tõusnud ja kõndima hakanud. Kliinilise avaldumisvormi seisukohast on niisugune lastevanemate keelepruuk motoorsete iseärasuste kirjeldamisel väga võimas ja tähenduslik. Kogenud arst kuuleb seda ikka ja jälle ning see on diagnoosi panemisel märksa kõnekam kui kitsas erialakeel. Veel üks autistide iseloomulik joon on asümmeetriline keha liigutamine. Autistliku lapse vanemad ütlevad, et "ta on äärmiselt hoolikas kõndija".

MITTEVERBAALNE KÄITUMINE

Vähene mitteverbaalne eneseväljendus on äärmiselt levinud, samuti emotsioonide vähesus, mille kogenematu või skisofreeniale spetsialiseerunud arst võib segi ajada skisofreeniaga. Autistid võivad olla väga head jämekoomikud ning suurepärased teiste inimeste kõne ja käitumise kopeerijad (Lyons, Fitzgerald 2004). Seda on minevikus alati nimetatud ahvimiseks. Ahvimine ja kopeerimine on põhiliselt samad asjad. Veel on iseloomulikeks tunnusteks pearaputamine, tahkete asjade närimine, enese õõtsutamine, kohatult ema näost haaramine ja selle hoidmine nii, et ema pilk oleks lapsel, teise inimese jõllitamine väga pikka aega. Autistid võtavad tavaliselt sisse täpselt sama kehaasendi kui inimene, kellega nad vestlevad. Identiteedi hajususe tõttu võib autistide riietus sageli olla selline, mida sobiks kanda pigem vastassugupoole esindajal. Tihti kannavad nad iga päev samu riideid ning keelduvad neid pesemast ja vahetamast. Ema peab seda mõnikord tegema hilja õhtul ja lootma, et laps ei saa aru, kui riideid on pestud. Neile meeldib riietuda lapsikutesse kostüümidesse, mida kõlbaks kanda palju noorematel lastel. Nad näitavad selgesti välja emotsionaalset ja käitumuslikku ebaküpsust. Tänapäeval kasutavad autistlikud lapsed väga sagedasti kõrvaklappe, et vältida sensoorset ülekoormust. Loomulikult kasutavad neid ka teised lapsed, kuid muudel põhjustel ja mitte kunagi nii püsivalt.

Autistlikele lastele meeldib asju vaadata erinevate nurkade alt, näiteks maas lamades, kui nad silmitsevad mingit eset enda kõrval. See võib viia loomingulisuseni (Fitzgerald 2004). Vastuolulised näoilmed — erinevad emotsioonid näo eri osades — pole samuti ebatavalised, kaasa arvatud naermine ja nutmine samal ajal. Seda laadi vasturääkivused on autismis kesksel kohal. Autistlikku last võib tihti näha üles-alla hüppamas, kätega vehkimas, ennast keerutamas, sirgelt edasi-tagasi või ringiratast jooksmas, oma sõrmi silmade ees liigutamas. Mõnikord võivad nad olla ebatavaliselt pikka kasvu, nii et selle võib segamini ajada Marfani sündroomiga.[2] Veel üks vastuolusid või paradokse on selles, et kui enamik autistlikke lapsi väldib silmsidet, siis väike rühm käitub täpselt vastupidi ja põrnitseb teist inimest ainiti, üritades ilmselt tema näoilmest aru saada.

KORDUV KÄITUMINE

Korduv käitumine on autismidiagnoosi panemisel väga oluline ja seda võib täheldada paljude autismi tunnusjoonte juures, nagu juba eespool kirjeldatud. Autistidele meeldib tulesid sisse ja välja lülitada, asju karpidesse panna ja sealt jälle välja võtta. Neile meeldib arvutada, mis mõistagi seostub eeskätt autistliku savantismiga. Neile meeldib korduvalt ühte ja sama küsimust esitada ning kuupäevi ja fakte meelde jätta.

KOHTUPSÜHHIAATRILISED ASPEKTID

Mõned autistid võivad koguda solvumistunnet palju aastaid ning siis reageerida metsiku agressiivsuspuhanguga, mis võib olla ohtlik. Nad võivad oma solvumist pikalt endas kanda, mis võib viia selleni, et nad demonstreerivad seda avalikult väga veidral viisil, käies näiteks plakatiga mõne avaliku hoone ees meelt avaldamas

[2]Marfani sündroom on sidekoe geneetiline häire, mis avaldub muu hulgas pikas ja kõhnas kehaehituses ning pikkades jäsemetes, sõrmedes ja varvastes. *Toim.*

ja jätkates seda tegevust aastakümneid. Sellised kinnisideed, samuti sundmõtted ja sundkäitumine, on autistide puhul muidugi väga levinud. Nad on sageli androgüünsed. Väga tihti tegelevad nad karmide mängudega, mis paistab neile andvat sensoorset naudingut ja võimutunnet, mis on neile äärmiselt tähtis. Empaatia ja vaimukäsituse puudulikkuse tõttu pole nad teadlikud oma tegude tagajärgedest. Neil erakordselt harvadel juhtudel, kui mõnest autistist saab sarimõrvar (vt Fitzgerald 2010), tunnistavad nad pärast kinnivõtmist üles iga üksikasja ning viivad politsei kõigisse kuriteopaikadesse.

Vahel on kategooriliselt väidetud, et autismispektri häiret saab psühhopaatiast eristada selle järgi, et psühhopaatidel on vaimuteooria[3] oskused heal tasemel, samal ajal kui autistidel on sellega tohutuid raskusi. Kliinilises praktikas see nii ei ole, sest see, mida leitakse igapäevases arstitöös, erineb sellest, mida leitakse laboratooriumis või väikeses uuritavate isikute rühmas, kes ei esinda kõiki selle seisundiga inimesi maailmas. Sama probleem tuli esile vaimuteooria uurimisel, mis nüüdseks on näidanud, et autistid võivad vaimuteooria testi edukalt läbida (Blair 2005).

AUTISM JA SKISOFREENIA

Täiskasvanud autistide puhul ei ole haruldane kaasuva seisundi arenemine, milleks võib eelkõige olla paranoiline psühhoos või harvematel juhtudel komorbiidne[4] skisofreenia (Fitzgerald 2012). Juba Eugen Bleuler (1911) määratles skisofreenia piires avalduvat autismi kui "nõrka võimet astuda teistega kontakti, tagasitõmbumist ja/või kättesaamatust, negativistlikke kalduvusi, jäiku hoiakuid ja käitumist, isikupärast väärtuste ja eesmärkide hierar-

[3]Mõistega "vaimuteooria" (vahel kasutatakse selle sünonüümina mõistet "empaatia") tähistatakse võimet omistada enesele ja teistele mitmesuguseid vaimuseisundeid, nagu uskumused, kavatsuses, soovid, tunded, teadmised jne. Seda peetakse normaalse inimestevahelise suhtluse hädavajalikuks eelduseks. *Toim.*

[4]Komorbiidsuseks nimetatakse ühe või mitme haiguse koosesinemist põhihaigusega. *Toim.*

hiat, sobimatut käitumist, ebatavalist mõtlemist". Loomulikult on kõiki neid tunnuseid tavaliselt näha ka autismispektri häirete juures (DSM... 2013). Autistid on äärmiselt tundlikud tugevasti väljendatud emotsioonide suhtes, minu kogemuse järgi isegi rohkem kui skisofreenikud.

ÜHETAOLISUSE SÄILITAMINE

Jäikus ja soov hoida asju muutumatuna on väga iseloomulik. Autistid tahavad, et päev mööduks rangelt plaani järgi. Kui päevakava on tehtud, tuleb seda järgida täpselt, nii nagu kokku lepitud. Teekond kooli või mõnda muusse paika peab iga päev kulgema täpselt sama rada. Nad tahavad kõike kontrollida ja ohje enda käes hoida ning muutused põhjustavad neis suurt ärevust ja vastuhakku. Nad nõuavad iga päev sama sööki ja kannavad samu riideid.

KOKKUVÕTE

Autismi kliinilised avaldumisvormid võivad algajas suurt segadust ja arusaamatust tekitada. Just sellepärast võetakse nii varmalt appi nõndanimetatud linnukeste tegemine kastidesse. Suurbritannia NICE instituut seda esmase diagnostilise vahendina ei soovita (NICE 2011). Usaldusväärse diagnoosi saab panna kogenud arst, kes on teadlik kõigist autismispektri vastuoludest ja nendega harjunud (Kanner, Eisenberg 1956; Frith 1991; Fitzgerald jt 1996).

Kirjandus

A n d r e a s o n, Nancy C. 2007. DSM and the death of phenomenology in America: An example of unintended consequences. — *Schizophrenia Bulletin*, Vol. 33, No. 1, pp. 108–112

A s p e r g e r, Hans 1938. Das psychisch abnorme Kind. — *Wiener Klinische Wochenschrift*, Nr. 49, S. 1314–1317

A s p e r g e r, Hans 1944. Die "autistischen Psychopathen" im Kindesalter. — *Archiv für Psychiatrie und Nervenkrankheiten*, Bd. 17, Nr. 1, S. 76–136. [Eesti k: Hans Asperger. "Autistlikud psühhopaadid" lapseeas. Tlk Katrin Laiapea. — *Akadeemia*, 2020, nr 1, lk 3–52; nr 2, lk 274–311]

B a i r d, Gillian, Emily S i m o n o f f, Andrew P i c k l e s, Susie C h a n d l e r, Tom L o u c a s, David M e l d r u m, Tony C h a r m a n 2006. Prevalence of disorders of the autism spectrum in a population cohort of children in South Thames: The Special Needs and Autism Project (SNAP). — *The Lancet*, Vol. 368, No. 9531, pp. 210–215

B a r o n - C o h e n, Simon, Jane A l l e n, Christopher G i l l b e r g 1992. Can autism be detected at 18 months? The needle, the haystack, and the CHAT. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 161, No. 6, pp. 839–843

B a r o n - C o h e n, Simon, Fiona J. S c o t t, Carrie A l l i s o n, Joanna W i l l i a m s, Patrick B o l t o n, Fiona E. M a t t h e w s, Carol B r a y n e 2009. Prevalence of autism-spectrum conditions: UK school-based population study. — *The British Journal of Psychiatry*, Vol. 194, No. 6, pp. 500–509

B l a i r, Robert James R. 2005. Responding to the emotions of others: Dissociating forms of empathy through the study of typical and psychiatric populations. — *Consciousness and Cognition*, Vol. 14, No. 4, pp. 698–718

B l e u l e r, Eugen 1911. *Dementia Praecox, oder Gruppe der Schizophrenien*. Leipzig: Deuticke

C a s a n o v a, Manuel F., Andrew E. S w i t a l a, Juan T r i p p e, Michael F i t z g e r a l d 2007. Comparative minicolumnar morphometry of three distinguished scientists. — *Autism: International Journal of Research and Practice*, Vol. 11, No. 6, pp. 557–569

C e n t e r s for Disease Control and Prevention. 2016. *One in Sixty Eight School Children had Autism*. US: Department of Health & Human Resources

C o o k, Chad 2009. Is clinical Gestalt good enough. — *The Journal of Manual and Manipulative Therapy*, Vol. 17, No. 1, pp. 6–7

C r a d d o c k, Nick, Laurence M y o r s - W a l l i s 2014. Psychiatric diagnosis: Impersonal, imperfect and important. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 204, No. 2, pp. 93–95

C r a d d o c k, Nick, Michael J. O w e n 2010. The Kraepelinian dichotomy — Going, going… but still not gone. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 196, No. 2, pp. 92–95

D e u t s c h, Helene 1942. Some Forms of Emotional Disturbance and their relationship to Schizophrenia. — *The Psychoanalytic Quarterly*, 11: 311–321

D S M V. 2013. Washington DC: American Psychiatric Association

F e i n s t e i n, Adam 2010. *A History of Autism: Conversations with the Pioneers*. Chichester: Wiley—Blackwell

F i t z g e r a l d, Michael 2000. Einstein: Brain and Behaviour. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 30, No. 6, pp. 620–621

F i t z g e r a l d, Michael 2004. *Autism and Creativity: Is There a Link between Autism in Men and Exceptional Ability?* New York: Routledge

F i t z g e r a l d, Michael 2005. Borderline personality disorder and Asperger syndrome. — *Autism*. Vol. 9, No. 4, p. 452

F i t z g e r a l d, Michael 2007. Suicide and Asperger's syndrome. — *Crisis: Journal of Crisis Intervention and Suicide Prevention*, Vol. 28, No. 1, pp. 1–3

F i t z g e r a l d, Michael 2008. *Attention Deficit Hyperactivity Disorder: Creativity, Novelty Seeking and Risk*. New York: Nova Science

F i t z g e r a l d, Michael 2010. *Young, Violent, and Dangerous to Know*. New York: Nova Science

F i t z g e r a l d, Michael 2012. Schizophrenia and autism: Overlap and difference. — *Clinical Neuropsychiatry*, Vol. 9, No. 4, pp. 171–176

F i t z g e r a l d, Michael 2015. *The Mind of the Artist: Attention Deficit Hyperactivity Disorder, Autism, Asperger Syndrome and Depression. (Lives and Times of Distinguished Artists.)* New York: Nova Science Publisher's, Inc.

F i t z g e r a l d, Michael 2017a. Neurodevelopmental disorders: The future of psychiatry. — *Hospital Doctor of Ireland*, Vol. 23, No. 2, pp. 20–21

F i t z g e r a l d, Michael 2017b. The clinical utility of the ADI-R and ADOS in diagnosing autism. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 211, No. 2, e117; doi: 10.1192/bjp.211.2.117

F i t z g e r a l d, Michael, Ioan J a m e s 2007. *The Mind of the Mathematician*. Baltimore: Johns Hopkins University Press

F i t z g e r a l d, Michael, Pat M a t t h e w s, Gail B i r b e c k, John O ' C o n n o r (eds.) 1996. *Irish Families under Stress. Planning for the Future of Autistic Persons*. Volume 6. *A Prevalence and Psychosocial Study in the Eastern Health Board Area of Dublin*. Dublin: Eastern Health Board

F o m b o n n e, Eric, Suniti C h a k r a b a r t i 2001. No evidence for a new variant of measles-mumps-rubella-induced autism. — *Pediatrics*, Vol. 108, No. 4, e58; https://doi.org/10.1542/peds.108.4.e58

F r e u d, Sigmund 1964. Constructions in Analysis. (Negative Therapeutic Reaction.) — James Strachey (ed.). *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud.* London: Hogarth Press, Vol. 23, pp. 257–269

F r i t h, Uta (ed.) 1991. *Autism and Asperger Syndrome*. Cambridge: Cambridge University Press

H a l l, Jeremy, Michael J. O w e n 2015. Psychiatric classification — a developmental perspective. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 207, No. 4, pp. 281–282

H o p p e r, Lydia M. 2010. Deferred imitation in children and apes. — *Psychologist*, Vol. 23, No. 4, pp. 294–297

K a n n e r, Leo 1943. Autistic disturbances of affective contact. — *Nervous Child*, Vol. 2, pp. 217–250

K a n n e r, Leo, Leon E i s e n b e r g 1956. Early infantile autism. — *American Journal of Orthopsychiatry*, Vol. 26, No. 3, pp. 556–566

K o l v i n, Israel 1971. Studies in the childhood psychoses. I. Diagnostic criteria and classification. — *British Journal of Psychiatry*, Vol. 118, No. 545, pp. 381–384

L o r d, Catherine, Michael R u t t e r, Ann L e C o u t e u r 1994. Autism diagnostic interview-revised: A revised version of a diagnostic interview for caregivers of individuals with possible pervasive developmental disorders. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 24, No. 5, pp. 659–685

L y o n s, V. Everett, Michael F i t z g e r a l d 2004. Humor in autism and Asperger syndrome. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 31, No. 5, pp. 521–531

N I C E 2011. *Autism Recognition, Referral and Diagnosis of Children and Young People with Autism Spectrum Disorders. Clinical Guidelines*. London: RCOG Press

O z o n o f f, Sally, Kelly H e u n g, Robert S. B y r d, Robin L. H a n s e n, Irva H e r t z - P i c c i o t t o 2008. The onset of autism: Patterns of symptom emergence in the first years of life. — *Autism Research*, Vol. 1, No. 6, pp. 320–328

R u t t e r, Michael 1972. Childhood schizophrenia reconsidered. — *Journal of Autism and Childhood Schizophrenia*, Vol. 2, No. 3, pp. 315–337

V e n t o l a, Pamela E., Jamie K l e i n m a n, Juhi P a n d e y, Marianne B a r t o n, Sarah A l l e n, James G r e e n, Diana R o b i n s,

Deborah F e i n 2006. Agreement among four diagnostic instruments for autism spectrum disorders in toddlers. — *Journal of Autism and Developmental Disorders*, Vol. 36, No. 7, pp. 839–847

W i n g, Lorna, 1993. The definition and prevalence of autism: A review. — *European Child & Adolescent Psychiatry*, Vol. 2, No. 1, pp. 61–74

W i n n i c o t t, Donald W. 1958. *Through Paediatrics to Psychoanalysis: Collected Papers*. London: Tavistock

W i n n i c o t t, Donald W. 1965. Ego distortion in terms of true and false self. — Donald W. Winnicott. *The Maturational Process and the Facilitating Environment: Studies in the Theory of Emotional Development*. New York: International University Press, pp. 140–152

MICHAEL FITZGERALD (1946) on lõpetanud Iirimaa Galway Riikliku Ülikooli arstiteaduskonna (1970) ja olnud Dublini Ülikooli Trinity kolledži psühhiaatriaprofessor (emeriteerus 2011), autismiuuringutega tegelnud 1973. aastast, kliiniliselt diagnoosinud u 4000 autismispektri häirega isikut. Tema teine kitsam eriala on aktiivsus- ja tähelepanuhäire uurimine. Ta on kirjutanud ja toimetanud kokku 25 erialateost, millest mitu on tõlgitud teistesse keeltesse. Palju tähelepanu on äratanud tema retrospektiivsed diagnoosid tuntud ajaloolistele isikutele. Ta on pälvinud erilist tunnustust autismi ja loomingulisuse seoste uurimisega. *Akadeemias* on temalt varem ilmunud artikkel “Loomingulisus, psühhoos, autism ja sotsiaalne aju” (2017, nr 4, lk 620–639, tlk Amar Annus).

SIRJE PETERSEN. Puude (2009)

MÕTTEID KABALAST, UGALAST JA ÕITSVAST SUBJEKTIVISMIST PSÜHHOANALÜÜSI KÄSITLEVATES KIRJUTISTES

Paul E. Adamson

Üle hulga aja Maarjamaal käies avastasin, et olin Uku Masingu juubelisünnipäeva (110) ära unustanud... Veebiavarustes end kultuurieluga kurssi viies leidsin *Akadeemiast* Ants Parktali ja Jane Meimer-Parktali pretensioonika pealkirjaga artikli "Psühhoanalüüs Eestis" (Parktal, Meimer-Parktal 2018), samuti pisut vanema väitluse "Teadvusenähtusi tähistavad mõisted ja psühhoanalüüs Eesti moodi" (Bachmann 2016).

Alustaksin sellest, et psühhoanalüüsi kui rakenduse viis juba Sigmund Freud ise oma kuulsa diivani juurest tunduvalt kaugemale. Laiemas plaanis on tegu mõtteviisiga, mis aitab mõista nii kunsti, filosoofiat kui ka muutusi ühiskonnas: näeme ju tänapäeval, kuidas psühhoanalüüs on olnud oluline töövahend ühiskondlike muudatuste kavandamisel ja rahvusvaheliste suhete kujundamisel. Kitsamas plaanis on tegu muidugi ravivõttega või ühe osaga mitmesugustest kompleksteraapiatest. Ta on kasutust leidnud niihästi taotlusliku väljendusvahendina sotsiaalmeedias kui ka abivahendina turunduses, reklaamis jm.

Kirjutis "Psühhoanalüüs Eestis" toob välja nii mõnedki nostalgilised episoodid lähi- ja kaugemast minevikust, kuid pakub

---

Pealkirjas mainitud Ugala all on mõeldud teatrit ja teatritegemist üldiselt.

minimaalselt (kui üldse) infot toetavatest distsipliinidest ning esmatähtsatest uurimissuundadest või nende rakendustest (vt nt Freud 1957). Samuti ei leia sealt oluliste aspektide analüüsi ega hinnangut neile, nii nagu seda tegi näiteks Freud ise, käsitledes psühhoanalüüsi uusi trende ja arengusuundi peaaegu sada aastat tagasi Ameerikas peetud loengute ajal (Freud 1964). Seesuguseid kokkuvõtteid on tehtud ka hiljem ja märksa arvukamate kolleegiumide poolt (nt Reppen jt 2004).

Käesolev kirjutis on paberile jõudnud soovist pakkuda mõtteainet mõningate viimase aja pisut tendentslike käsitluste tekitatud lünkade täitmiseks.

VÄIKE SISSEJUHATUS MASINGULT

Kas peaksime poeedist filosoofi vihjet järgides...

Sigmund Freud (2000: 156)

Uku Masing oli avatud hingega poeet[1] ja usundiloolasest filosoof, kes aga hoolimata muljet avaldavast lingvistilisest talendist ja suurest lugemusest polnud eraldi õppinud ei psühhoanalüüsi ega ka näiteks psühhiaatria vms keele eripära. Selle tarbeks on soovitatav teada pisut rohkem spetsiifikat, kui usuteaduste fakulteedis peetakse vajalikuks jagada või elukogemusega kaasa tuleb.

Kultuuriloolasele ja antropoloogile teeks aga Uku Masingu tunnetuse sügavus igati au. Mida ta omal ajal soome-ugri rahva omanäolisusena määratleda üritas, seda võime ajaloo katseklaasis meie eneste silmade all toimununa tõestatuks pidada — nimelt seeläbi, et *erinevate* kultuuride kokkupõrkel vabanev ergastav energia on väga märkimisväärne. Kui vaadelda Eestist 1944. aastal lahkunud sõjapõgenikke, siis neist umbes 70 000 elu-

[1]Uku Masingu avatud hingest räägib muide ka tõsiasi, et natsliku okupatsiooni ajal riskis ta väga otseselt oma elu ja tervisega hädasolija käekäigu nimel, pälvides koos oma abikaasaga *ainsa* Eesti perena selle, et Iisraelis Yad Vashemi alleel istutati neile mälestuspuu. Sügav kummardus talle siinkohal kõigi Freudi rahvuskaaslaste nimel.

ga pääsenust, kes teistsuguse kultuuri- ja tunnetusruumiga kokku puutusid, sirgus raskuste kiuste (või tänu neile) hämmastav hulk maailmanimega humanitaarteadlasi, kes ühel või teisel moel Masingu aimusega kooskõlas oma tunnetuse multidistsiplinaarse analüüsi teel akadeemilisse keelde ümber panid. Poeet ei pea tingimata olema rakendusteadlane. *Quod erat demonstrandum.*

Nende võõrsil elanud või kasvanud Maarjamaa tammiste meeste juurde tuleme peagi tagasi. Ette rutates ütlen, et nende väljajätmine Eesti psühhoanalüüsi ajalugu käsitlevatest kirjutistest ei ole kuidagi põhjendatav.

JUURTEST

On räägitud sünergia tekkest kultuuride ühtesulamise tingimustes — maailmas on selliseid olukordi ette tulnud. Varasemad teadaolevad neist ulatuvad tuhandete aastate tagusesse aega. Üks hilisemaid meeldejäänutest on aga seotud juudi rahvaga, kellele Austria-Ungari keiser 19. sajandi lõpul andis samad kodanikuõigused mis kõigile teistele keisririigi kodanikele. Reformid olid järkjärgulised — juudid said ligipääsu riigiteenistusele, propageeriti segaabielusid jne — ning päädisid sellega, et pärast keisririigisiseste reisipiirangute sisulist tühistamist kasvas juutide arv Viinis lühikese aja jooksul üle kahe korra. Tulemuseks oli Viini koolkond kunstis ja teaduses ning mõlema plahvatuslik areng paralleelselt kadestama paneva[2] õitsenguga majanduses. Pole vist paremat selle ajastu kirjeldust kui see, mille on andnud Eric Kandel (2012).

Nobelist Kandelit (2000, füsioloogia ja meditsiin) peetakse neuropsühhoanalüüsi ristiisaks. Tegu on teadusega, mis tugineb nüüdisaegse tipptehnoloogia võimalustele radioloogia valdkonnas ja aastakümnetepikkustele võrdlevatele uuringutele. Et ka Sigmund Freud alustas neuroloogiast, on tema töö kasutatav selle

[2]Just kadeduse mõjul, mis oli tingitud raskuskeskmete muutumisest geopoliitilisel maastikul, jõudis ka püstol Sarajevos Gavrilo Principi kätte...

valdkonna vundamendina — mitte nende kahe mehe rahvusliku kuuluvuse tõttu.

Kuid sajandivahetuse Viini ülikool oli teatavasti *alma mater* ka Sigmund Freudile. Freudi uurimistöö histoloogia, neurobioloogia ja neuroloogia valdkonnas oli tolle aja kohta silmapaistev ja mõnes aspektis dokumenteeritult oma ajast pool sajandit ees. Mõningaid neist uurimustest teame laiemalt ja nimepidi, teised on leitud visanditena tema pärandi hulgast. Huvilistele soovitaksin näiteks Lynn Gamwelli ja Mark Solmsi raamatut *Neuroloogiast psühhoanalüüsini* (2006). Au tahaksin siinkohal anda Mark Solmsile, kes lõpetas hiljuti Freudi kogutud teoste uue ingliskeelse väljaande ettevalmistamise (*Revised Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud* — 24 köidet, ja *The Complete Neuroscientific Works of Sigmund Freud* — neli köidet).

Arvan, et Ants Parktali ja Jane Meimer-Parktali artiklis (tsitaadina?) toodud väide — "psühhoanalüüsi varasemad juured pärinevad keskaegsest juudi müstika voolust kabalast" (Parktal, Meimer-Parktal 2018: 1377) — on pehmelt öeldes liialdav. Kitsamas plaanis on psühhoanalüüsi juured siiski neurootilise seisundi etiopatogeneesis. Ka laiemas või üldisemas vaates on teaduse juured alati tema objekti loomuses. Ükskõik missugused varasemad, rohkem või vähem müstilised sama aine käsitlused mitte ei kujunda teaduse objekti, vaid ainult üritavad kirjeldada sellest kas mõnda subjektiivset tunnetuslikku aspekti või siis moonutada peegeldust mingis soovitavas suunas.

Tõsiusklikust vaimust kantud katseid siduda psühhoanalüüsi mitmesuguste kultusõpetuste ja moeteooriate külge on terve hulk. Ühe värvikama näitena võib nimetada Friedrich Nietzsche sisekaemusi inimhingest, mis tol ajastul lõid laineid ja teenisid kujukaid epiteete. Nietzsche väidetavad mõjutused on siin-seal kirjanduses teinekord ka tajutavad, kuid Freudi akadeemilist läve nad siiski ei ületanud. Veel enam, Freud ise on ühes episoodilises märkuses tunnistanud tahtlikku hoidumist oma kaasaegse mõtleja Nietzsche loomingu lugemisest, et mitte lasta end tema ideedest mõjutada (Freud 1957: 15–16).

Osasaamiseks Nietzsche ainulaadsest pärandist (sõna "ainulaadne" pole siin väärtushinnang) tuleb tema teoseid lugeda paralleelselt teiste teabeallikatega. Omaaegse maailma noorima professori ja vaieldamatult väga intelligentse õpetlase mõistmiseks "toorelt" oleks olnud eeldusi tolleaegseil ja vähemalt sama intelligentseil lugejail. Tänapäeval teeb selle keeruliseks mitmetahuline ajaline moonutus — nii ajastu olustiku mõistmise keerukus kui ka ühele või teisele vahepealsele perioodile iseloomuliku ideoloogilise töötluse pitser koos sellest tuleneva emotsionaalsusega. Esimese soovitatava abivahendina Nietzsche lugemisel võiks ära märkida tema suuresti autobiograafilise teose *Ecce Homo*, mille tema vaimse kokkuvarisemise järel kogusid kokku ta vähesed järelejäänud sõbrad. Vastupidi hobifilosoofide hulgas populaarsele väitele, et sel raamatul pole tolleks hetkeks autori üle võimust võtnud haiguse tõttu praktilist väärtust, on siiski tegu eelnenud perioodi kirjeldava päevikuga, mida autor pidas vahetus vormis, s.t allutades süžee vähem kui oma muudes teostes üliintelligentse psüühilise aparaadi selekteerivale, suunavale ja redigeerivale mõjule. Teiseks ja möödapääsmatuks abivahendiks on mõni hea 1950.–1960. aastatest pärit psühhiaatriaõpik, sest juba tol ajal kirjutati (nt Giljarovski 1954), et tegu oli väga värvika isiksusega (märkimisväärselt suur positiivsete sümptomite osakaal orgaanilise taustaga psühhoosi kohta), keda "kahjuks" pole enam leida isegi üliõpilastele näitamiseks.

Ilmselgelt oli Freudil targematki teha — erinevalt Jungist, kellele Nietszche suuresti imponeeris. Jungi perioodilised ülevoolavad kiindumused muide häirisid tema lähikondlasi ja viisid teatavasti lõpuks tema tee Freudi omast lahku.[3]

Samas on Freud näiteks Johann Wolfgang von Goethet tsiteerinud austusega paljudes seostes ja mitmesajal korral. Seejuures on Freud pidanud Goethet üheks oluliseks inspiratsiooniallikaks,

[3]"Neli ja pool aastat tagasi oli dr Jung minu arst, sai siis mu sõbraks ja lõpuks "poeediks", s.t armastatuks. Viimaks tuli ta minu juurde ja asjad läksid nii, nagu nad "poeesia" puhul ikka lähevad. Ta jutlustas polügaamiat, tema naisel polevat selle vastu midagi jne jne." Sabina Spielreini kirjast Freudile 11. juunil 1909 (tsit. Carotenuto 1982: 93).

miks ta omal ajal üldse meditsiini valis. Kuid on selge, et Goethe kuvand on müstilise pookekultuse tekkeks osutunud liiga ratsionaalseks.

Kabala ja psühhoanalüüsi suhet on samuti üritatud spekulatiivses, liialdavas ja müstilises võtmes "olemasolevaks rääkida", kuid siinkohal ei saa ei üle ega ümber tõsiasjast, et Freud mainib oma teostes isegi toorat ühelainsal korral — analüüsides usundite ajalugu oma raamatus *Mees nimega Mooses ja monoteistlik religioon* (Freud 1939).

Võrreldes teiste Melanie Kleini traditsioonist esile kerkinud teoreetikutega, nagu Otto F. Kernberg, Thomas Ogden, Donald Winnicott, Hanna Segal jt (vt nt Johnson 2019; Charles 2018; Bateman, Holmes 1995), on Eestis ebaproportsionaalselt palju kuulsust kogunud Wilfred Bion, keda täpselt nagu kõiki teisigi eelnimetatuid on nende isiklikud jüngerkonnad tituleerinud üheks olulisimaks mõtlejaks pärast Freudi. Bion olevat muuseas kunagi kabala kohta eravestluses öelnud: "Ka mina ei tunne seda tegelikult" (tsit. Eigen 2012: 65). Siinkohal tahaksin ära märkida stiililt uusundi promobrošüüriga sarnaneva üllitise autori Michael Eigeni värvikuse: kas materjalipuudusest või edevusest tsiteerib ta raamatu sissejuhatuses lausa iseennast, soovitades seejuures lugejal toorast rebitud tükke süüa. Maitsest pidavat aru saama, et on hea kraam (Eigen 2012: vi).

Freudi hinnatakse teadlasena, mitte küsitavate kulinaarsete hookuspookuste järgi. Tema juudi päritolu võis loomulikult avaldada mõju teatud formaalsetele aspektidele, kuid neil pole enamat kui sekundaarne iseloom — kui sedagi.

Teisisõnu: teaduse objektiks ja seetõttu ühtlasi juurteks on ka psühhoanalüüsi puhul objektiivne reaalsus (laskumata siinkohal metafüüsikasse) ning üheks selle kollektiivse reaalsuse (teadlikkus/mitteteadlikkus) tuletiseks peetakse kirjandust, sh toorat, testamente, koraani jt.

Puud tuntakse viljast, s.t ainus teaduse mõõdupuu on tema pakutava vundamendi sobivus nendele uutele teooriatele, mis aja jooksul kinnitust leiavad. Freudi platvorm pakub võimalust edasiarendusteks ja niisamuti saab perspektiive märkimisväärselt

avardavaks pidada Melanie Kleini jt teadustööd. Pisut vähem andekatele annavad nad võimaluse tõlgendusteks, mida loomulikult enne unustusehõlma vajumist püütakse samuti esitleda edasiarendustena.

Müstikat teaduses võib lühidalt põhjendada tuntud maksiimiga *publish or perish*: avalda või põru.

KEELEKASUTUSEST JA -MÕJUTUSTEST LÄBI KASUTAJATE FILOSOOFILISE TAUSTA

> *Kui keegi arvab, et ta võib filosoofia välistada ja kasutuna kõrvale jätta, saab ta sellelt lõpuks ühel või teisel varjatud viisil lüüa.*
>
> Karl Jaspers (1997: 770)

Iga filosoofia tarbijad valivad mitmest võimalikust mõistest ühte kasutades leeri, kuid mitte ainult: nad valivad ka taustsüsteemi ja sellega seotud kandva loogika. Mida rohkem kasutada etteantud tegelikkust eelkammitsevaid mõisteid, seda vähem on meil sellest nõiaringist pääsu.

Valiksin siinkohal filosoofia tarbimise näiteks Carl Gustav Jungi arhetüübid. Jung ise ütleb nende kohta nii:

> Freud [nimetas] neid elemente arhailisteks jäänukiteks. Selle all pidas ta silmas vaimseid kujutisi, mille olemasolu pole võimalik seostada inimese enda eluga ja mis tunduvad olevat ürgsed, kaasasündinud ning pärilikud inimpsüühika väljendusvormid (Jung 2005: 71).

Tundub, et Jungi hiliseim, siitilmast lahkumise ajal valminud kogumik *Inimene ja tema sümbolid* on kantud läbinisti ausast ja omakasupüüdmatust vaimust, andes muuseas hulganisti au algallikale ja inspiratsioonilättele endale. Siinkohal tekib küsimus: kas Jungi mõistekasutus langes Freudi maailmapildiga kokku või oli sellest erinev?

Teame, et arhetüüpidel põhinevaid teooriaid oli kasutatud juba Darwini-eelsetes evolutsioonikäsitlustes (Goethe, Georges de Buffon, Carl Gustav Carus, Immanuel Kant jt) ning seejuures tun-

duvalt laiemas kontekstis, kui seda tegi Jung — nimelt bioloogilistele liikidele laienevas fülogeneetilises tähenduses. Freud ise rõhutab enamasti just evolutsioonilise tausta tähtsust, nähes selle vähest mõistmist olulise kitsaskohana: "Õppekava analüütikule tuleb alles luua; see peab hõlmama nii humanitaarteaduslikku ainest [---] kui ka anatoomiat, bioloogiat ja arengulugu" (Freud 2015: 78).

Kui Freudi, kes räägib inimloomusest evolutsioonilises võtmes ja oma kujunemisloos saadud mõjutustega, võib siinkohal võrrelda filosoofiga, kelle sulest pärineb Johannese evangeeliumi algus — kelle "sõna" (Jh 1:1) on evangeeliumis defineeritud kui kujunemislugu, seadust või tõde —, siis Jungi arhetüübikäsitus meenutab pigem musklites oligarh-jumalate haldusaladeks jagunenud universumit. See maailm on loogiline osa "Goethe enese sugulasest" — nii olevat Jung oma nooruses enda kohta väitnud — ja kahtlemata kütkestavalt üliintelligentse vaimse vallaslapse kestma jäänud isaotsingutest, olles samas mõjutatud hilisema nobelistist sõbra Wolfgang Pauli arendatud kvantteooriast ja selle rakendamise võimalikest väljavaadetest psüühika vallas (Jung 2005). Jung ütleb: "Samal ajal avalduvad tungid ka fantaasiates ja sageli vaid sümboolsetes kujutistes. Taolisi ilminguid ma nimetangi arhetüüpideks. Nende päritolu ei ole teada" (samas: 72). Ja sealsamas: "[A]rhetüüpidest [saavad] alguse müüdid, religioonid ja filosoofiad, mis mõjutavad ja iseloomustavad terveid rahvaid ning ajalooperioode" (samas: 82).

Korduvaid motiive võib loomulikult süstematiseerida ja Jung on teinud selles valdkonnas praeguseni ületamatut tööd. Kuid need motiivid ei ole muud kui algse põhjuse ilming ning kaotavad vajaduse vahendajate järele. Triksterite, pajatsite jt mainimisel nimepidi valitakse ainult otstarbekaim, lähtudes subjekti soovist kas rõhutada üht või teist oma maailmanägemise aspekti või isegi alateadlikust soovist nihutada näiteks mõnd häirivat tunnet kellegi teise sobiva "haldusalasse".

Jung oma mõttesügavuse ja kompleksse lähenemisviisiga on loomulikult vaieldamatu suurus. Samas ei ole tema lugemine ei kiire ega kuigi lihtne tegevus, sest ka tema enese hirmud, pidu-

rid ja ülekanded on omaette intrigeeriv teema, kuid nende lähem vaatlemine läheks siinkohal pikale.

Sabina Spielreini kirjad Freudile, mis kindlasti lasevad aimata diskreetseid tagamaid suhteliselt keerulistel aegadel, leiti pool sajandit pärast seda, kui oli tekkinud ja kanoniseerunud müüt, et nende kahe mehe teede lahknemise põhjuseks olid akadeemilised erimeelsused. Konflikt oli tunduvalt sügavam ja eelkõige filosoofilis-eetilise taustaga, mida Freud ka selgelt ütles, samas tõdedes: "Ma olen palju kordi tänulikult tunnistanud Zürichi psühhiaatriakoolkonna, eriti Bleuleri ja Jungi suuri teeneid psühhoanalüüsi levitamisel ega kõhkle praegu, mil olud on nii palju muutunud, seda uuesti tegemast" (Freud 1924: 24).

KALDUMINE MÜSTIKASSE

> *Me ei õpeta enam psühhoanalüüsi, ainsuses. Nüüdsel ajal õpetame psühhoanalüüse, mitmuses. Meil on praegu suur hulk eripalgelisi psühhoanalüütilisi koolkondi ja vaatenurki, millest igaühel on oma mõisted, traditsioonid, põhimõtted ja neist tulenevad võtted.*
>
> Lewis Aron (tsit. Charles 2018: sisekaanel)

Arusaam, et teadus on surnud, selle juured on tooras ja polegi muud teha kui murumütsike pähe tõmmata ning "salateadmisi" seletades püüda otsi kokku viia, on müstitsismile üsnagi omane.

Müstikute taotletav ainukordsus ja enda positsioneerimine väljapoole loogilist maailmapilti või loogikat ei aita palju kaasa integratsioonile, vaid loob vaikimisi uued eeldused konfliktide ja ülekande või ülekandeneuroosi tekkeks.[4]

Kui kerge on end diskrediteerida ka küllap turunduslikke eeliseid taotlevate hüüdlausetega (*à la* "rahvuslik-mugandatud posimine massidesse") — jõudes, võimalik, millessegi sellises-

[4]Ülekandeks nimetatakse psühhoanalüüsis inimesele oluliste isikute, eelkõige vanemate suhtes valitsenud hoiakute, tunnete jms ülekandmist terapeudile. *Toim.*

se, mida Talis Bachmann nimetab tabavalt "mittepsühhoanalüüsiks" (Bachmann 2016: 529)!

Need ohud on täiesti reaalsed. Äärmusliku näitena võiks nimetada hiljutist kampaaniat Hispaanias (kuid neid on olnud mujalgi), kus tervishoiuministeerium koostöös haridusministeeriumiga koostas plaani (vt El Ministerio… 2018), et võidelda libateraapia vormidega, lülitades programmi ka kohalikud "posijad/psühhoanalüütikud".

Kuivõrd siinkohal võidakse välja tulla spekulatsiooniga taustal olevatest katoliiklike traditsioonide inkvisitsioonimaigulistest mõjutustest *versus* demokraatia — ajades sõnavabaduse tahtlikult segi piiramatu turundusvabadusega ja pannes vastutuse kliendi "vabale ja teadlikule" valikule —, siis tahaksin tuua vastukaaluks teise näite väärisuurimusest, mis sobib kenasti kokku katoliku mentaliteediga ja mille avaldas Cezary Żechowski Varssavi kardinal Stefan Wyszyński ülikooli kristliku filosoofia teaduskonnast: "Tungide ja tunnete teooria — Sigmund Freudist Jaak Panksepani" (Żechowski 2017).

Just nimelt.

Jaak Panksepp on nii väga eesti nimi, kui üldse olla saab, ja tuntud üle terve ilma. Eestist lapsena lahkuma sunnitud, ingliskeelses maailmas töötanud, elanud ja kirjutanud ning kahjuks meie hulgast vara lahkunud Panksepp oli juhtumisi üks meie võõrsil kasvanud Maarjamaa tammedest, kellest edaspidi veel juttu tuleb.

Mis aga aitaks seletada müstitsismi kui nähtuse vastupidavust ajas, kui arvestada, et sellel põhineva raviga kaasnevad ju "vabatahtlikult" makstavad summad ja teatud kogus saadud rahuldust? Juba Sigmund Freudi kaasaegne, nobelist Ivan Pavlov kirjutas eeskätt teise signaalsüsteemi vajakajäämistest neurootiliste seisundite etioloogias (Pavlov 1932), mis sisuliselt tähendab, et igasugune keeleline tugi pakub järelikult sellistel puhkudel kas lühema- või pikemaajalist leevendust. Mis ei tähenda loomulikult, et terapeut oleks vabastatud kohustusest järgida eetikakoodeksit parimal võimalikul viisil.

POSTMODERNISTLIKUD TENDENTSID

Näiteks sisulise asendumine formaalsega: "sõnavara" *versus* "ideed". Väidetavalt ütles Claude Monet: "Selleks et näha, peame unustama asja nime, mida me vaatame" (Stuart Ad 2019). Ja Laozi: "Kulgetav kulg on püsitu kulg / nimetatav nimi on püsitu nimi" (Lao-zi 1979: 13).

Kas ja *milliseid* mõisteid on vaja tõlkida? On ju kõigil mõistetel kontekstipõhised, etümoloogilised ja muud assotsiatiivsed varjundid ning pole vist eriti põhjust loota, et kõik need aspektid saaksid adekvaatselt, erapooletult ja üheselt mõistetavalt ühes või teises "uusestorantos" kajastatud. Peale selle on iga üksik tõlkevaste olemuselt ikkagi subjektiivne ning väljaspool algset konteksti iseloomustab teda paratamatult teatud seosetus ja tähenduslik vajakajäämine. Siin võib tõmmata paralleeli teadvuse tekke ja olemusega, mis on teemana arutluse all olnud sajandeid, ehkki mõnes keeles ja kultuuris on see arutelu lihtsalt märksa hoogsam olnud kui teistes.

Kas näiteks topograafilises, energeetilises või assotsiatiivses mõttes on *alateadlik* ikka viletsam või vähem väärt kui *mitteteadvuslik*? *Alateadlik* langeb kokku nii Freudi enese kujutluspildi kui ka paljude teiste isiksusestruktuuri illustreerivate graafiliste kujutistega, kus *id* moodustab jäämäe veealuse osa.

Filosoofilisest seisukohast lähtudes ja eelkõige kvantteooriat silmas pidades (vt nt Busemeyer, Bruza 2012) sisaldab alateadvus eneses piiramatut hulka üheaegseid võimalusi, mis avalduvad käitumisena. Kuid meie alateadvuses on ka eelnevatelt liikidelt päritud materjal ja evolutsiooni kujutatakse graafiliselt tihti puuna, mille juured on suunatud allapoole. *Põhjustaja* ja *põhi* pärinevad samast sõnatüvest ning tavaliselt viidatakse ilmselgelt allapoole suunatud vertikaalsusele.

KULTUSED JA ÄÄRMUSLUS

Viljakus psühhoanalüüsi kui meetodi rakendamisel 19. ja 20. sajandi vahetusest alates ja tõsiasi, et moodsad aju-uuringud said tuule tiibadesse alles 20. sajandi lõpu poole, sünnitas teatud ühe-

külgsuse vaimsete häirete ja psüühilise aparaadi uurimises, mis kulmineerus sajandi keskpaigas ja mida irooniliselt, kuid samas üsna tabavalt kutsutakse mõnikord "ajuvabaks (*brainless*) perioodiks".

Moevooluna, kuid ühtlasi peaaegu ainsa vooluna, mis pakkus pikki aastakümneid mingisugustki arvestatavat võimalust orienteeruda psüühikamaailmas toimuvas, oli psühhoanalüüs kasvulavaks nii teadusele kui ka lihtsalt originaalitsevatele teoreetikutele, kes nägid eelnevate teooriate vähest mõõdetavust ja üritasid neid üle trumbates kasvatada omaenese kuulsust ning materiaalset heaolu.

Kontrollimatu "ajuvabaduse" selgroo murdumine toimus paralleelselt farmakoloogilise ravi tõhususe kasvuga sajandi keskpaigas. Uus aeg hakkas soosima tõsisemat tööd, sealhulgas ettevalmistust koostööks paralleelsete distsipliinide vahel. Eelnenud ajastu lõpu psühhoanalüüsi korüfeed jäidki väljapaistvalt silmapiirile terendama oma "ületamatus julguses ja kõrgelennulisuses" — nagu loodud kummardamiseks.

Vahest kõige kaugemale postmodernistliku küünilisusena *näivas* subjektivismis läks Jacques Lacan, kes jäädvustas end ajalukku muu hulgas väitega *l'inconscient est structuré comme un langage* — alateadvus on struktureeritud nagu keel (Lacan 2001), välistades sisuliselt keele tekkele eelneva perioodi sisu ja mõjutused alateadvuses.

Külma sõja aegse marksisti Lacani teooria, mis on osaliselt teiste marksistide, näiteks Henri Walloni pealt maha kirjutatud, sobib hobifilosoofidele, keda kasutatakse endiselt tootearenduses ja propagandas ning kosutatakse ettemakstud meediahuvi ja teinekord ka õppetoolidega. Mõningaid eredamaid neist seostatakse kunagiste sotsialistlike riikide salateenistustega, näiteks Julia Kristeva ja Slavoj Žižek, kellest Kristeva[5] on süüdistused tagasi lükanud — erinevalt Žižekist, kelle jaoks pole palju hoida kodus seinal massimõrvar Stalini portreesid.[6] Psühhoanalüütikute Kris-

[5] Vt nt Wikipedia artiklit tema kohta ja seal toodud allikaviiteid.

[6] Vt nt https://academeme.fandom.com/wiki/Slavoj_Zizek.

teva ja Žižeki omaaegset, Balkani sõjale eelnenud tegevust on kirjeldanud Dušan Bjelić (2011).

Teadvust hägustada suutva infomüra olemus põhineb hälbivast loogikast kantud verbaalsetel konstruktsioonidel. Tahtlikeks manipulatsioonideks kasutatav arsenal on loomulikult suurem.

VOCABULAIRE DE LA PSYCHANALYSE

Jean Laplanche ja Jean-Bertrand Pontalis — esimene neist muide teaduslik juhendaja Freudi tööde tõlkimisel prantsuse keelde — kirjutasid Freudi psühhoanalüütilist õpetust süstematiseerides valmis monumentaalse teose *Psühhoanalüüsi sõnastik* (1967), end ühtlasi distantseerides tol ajal Prantsusmaal tekkinud konfliktse marksisti Jacques Lacani kultusest — hoolimata varasemast lävimisest temaga.

Laplanche ja Pontalis olid Rahvusvahelise Psühhoanalüütilise Assotsiatsiooni (IPA) liikmed ajal, mil prantsuskeelne organisatsioon Société française de psychanalyse (SFP) taotles enda vastuvõtmist IPA liikmeks. IPA oli seisukohal, et SFP peab valima IPA liikmelisuse ja enda hingekirjas oleva asutajaliikme Lacani vahel. Lacan heideti seepeale SFP ridadest välja ja SFP võeti IPA liikmeks. Toetajad Lacani ei hüljanud ja kuivõrd nendel kümnenditel oli päevakorral marksistliku filosoofia ning revolutsiooni suuremahuline eksportimine Lõuna-Ameerikasse, siis — võimalik, et uue ebamugava olukorra vältimiseks IPAga — asutati lõpuks Buenos Aireses mingi oma versioon ülemaailmsusele pretendeerivast assotsiatsioonist: World Association of Psychoanalysis.

Ausa tööga raha teenimine võib teinekord osutuda vähem ladusaks. Laplanche'i ja Pontalisi ressursid *Sõnastiku* kirjutamisel olid piiratud, mistõttu tuli teha kompromisse ka rõhuasetustes, eriti nende teemade puhul, mis ei olnud teose kirjutamise ajal prioriteetide nimekirja tipus, sest nagu eespool mainitud — geeniused kipuvad oma ajast aastakümneid ees olema. *Sõnastiku* mahuks tuli alla 500 lehekülje.

Avalikult deklareeris Lacan vajadust naasta Freudi õpetuse juurde ja oma pühendumust sellele üritusele, mistõttu nüüd pea-

vad ka praegused Lacani tõlgenduse jüngrid, kes end lacanlikeks analüütikuteks tituleerivad, Laplanche'i ja Pontalisi *Sõnastikku* vägagi au sees. *O tempora, o mores*! Kuidas nii?

Üks märkimisväärne teema, mida *Sõnastik* puudulikult käsitleb, on evolutsiooniline aspekt laiemas darvinlikus vaates, mis oli ka Freudi küpsemates töödes väga olulisel kohal (vt nt Marcaggi, Guénolé 2018) ja on tänapäeval aktuaalsem kui kunagi varem; pean silmas selliseid teoseid nagu Panksepp 1998 ja Panksepp, Biven 2012. Müstikud enamasti ei talu oma kitsama valdkonna käsitlemist evolutsioonilises võtmes, eelistades sellele kindlasti üleaegsust või vähemalt samaaegsust. *Sõnastik* võimaldab neile seega tänuväärselt ohutut ja mugavat äraolemist.

Näiteks: 1967. aasta võimalused ja rõhuasetused olid teistsugused. Juba *Sõnastiku* sissejuhatuses märgitakse, et Freud ei ütle kusagil täpselt, mille poolest erinevad teineteisest *Trieb* ja *Instinkt* — kaks mõistet, mis on psühhoanalüütilise teooria mõistmiseks nii eluliselt tähtsad. Nii toobki *Sõnastik* märksõnana ära ainult "instinkti", mis on tänapäeva seisukohalt ilmselgelt ebapiisav. Jaak Panksepp kasutab muuseas vahel terminit *e-motions*, mis äraseletatult tähendab *evolutionary motions*.

2002. aastal ilmunud *Dictionnaire international de la psychanalyse* (Rahvusvaheline psühhoanalüüsi sõnaraamat; ingliskeelsena *International Dictionary of Psychoanalysis*; Mijolla 2005) sisaldab aga eraldi märksõnadena — räägin siin ingliskeelsest väljaandest — juba nii *instinct*'i kui ka *drive/instinct*'i. Tõsi on ka see, et suurem autorite kollektiiv võimaldas töö suuremalt ette võtta: teos ilmus kolmeköitelisena ja oli lehekülgede arvult üle nelja korra eelmisest mahukam.

Kõrvalepõikena: saksa verb *treiben*, mille algne tähendus oli kõnealuse sõnaraamatu järgi "loomi karjatama", ja inglise *drive* (nagu väljendis *to drive cattle*) pärinevad samast algtüvest. Veelgi üllatavam on aga vahest tõsiasi, et nimisõna *drive* sanskritikeelne vaste on *ajam* — kasutusel meil (ja pisut muutunult meie sugulasrahvastel) tänapäevani (Anttila 2000). Eesti keel on tibatilluke ja eemal suurematest sulatuskateldest. Suure energiaga arhaisme leidub meil teisigi.

Tänu geneetika ja eriti paleogeneetika arengule on võimalikuks osutunud arheoloogiliste leidude parem tõlgendamine ja täpsem dateerimine. Nostraatiliste keelte hüpotees,[7] mille taanlane Holger Pedersen sõnastas juba 1903. aastal, on nüüdseks saanud ohtralt juurde empiirilist kinnitust ja spetsialistide seas (nt Bomhard 2018; Kloekhorst, Pronk 2019 jt) ei käi arutelu enam mitte selle üle, "kas", vaid "millal, kus täpselt ja kuidas". Mõtlemisainet annab see ka meid praegu huvitavasse valdkonda omajagu: kuidas näiteks tõlkida Freudi raamatu *Jenseits des Lustprinzips* (Freud 2000) pealkirja? Huvilistel on võimalus otsida, millist rõõmsat üllatust peidab endas sõna *Lust* sanskritikeelne vaste. Neile, kes eelistavad kiirtoitu, ütlen ära, et sanskriti tüve *ram* hääldatakse nagu väljasurnud liivi keeleski lühikese õ-ga. Meie pikk *rõõm* on aga samuti selgelt äratuntav koos hõimlaste *riemu*'ga. Laensõnana ei oleks teda võtta olnud ei balti hõimudelt ega teistelt praegustelt või endistelt naabritelt.

Freudi parafraseerides: eks me kõik otsi samasugust olukorda nagu see, mis meile kunagi rõõmu valmistas.

JAAK PANKSEPP

Nagu eespool mainitud, lõpetas hiljuti Freudi kogutud teoste värske tõlke inglise keelde Mark Solms. Praegu on ta neuropsühholoogia professor Lõuna-Aafrika vabariigi Kaplinna ülikoolis, psühholoogia ja neuroloogia osakonna juhataja Groote Schuuri haiglas ning Rahvusvahelise Psühhoanalüütilise Assotsiatsiooni arendusdirektor. Nii mõnelgi konverentsil Jaak Panksepa eelkõnelejaks olnud, tutvustas Mark Solms teda ikka kui oma "head sõpra ja tõelist geeniust".

Kadunud Jaak Panksepa sulest on õnneks ilmunud piisavalt palju raamatuid. Muu hulgas peetakse teda üheks afektiivse neuroteaduse rajajaks. Tema käsitlused on soovi korral kättesaadavad ja siinkohal ümberjutustamist ei vaja. Kuid uutele huvilistele

[7] Nostraatilised keeled on hüpoteetiline makrokeelkond, millesse arvatakse indoeuroopa keeled, Uurali keeled, Altai keeled, kartveli keeled, draviidi keeled ja Afroaasia keeled. *Toim.*

soovitaksin veel kord tema toimetatud bioloogilise psühhiaatria õpikut (*Textbook of Biological Psychiatry*), mis võib hõlbustada maailmapiltide integratsiooni.[8]

ENDEL TULVING

Tema geenius on vähemalt sama väljapaistev kui meie eelmisel kangelasel, kes Tulvingust alati soojalt rääkis kui oma heast sõbrast Kanadas. Endel Tulving, olles 17-aastaselt sõja jalgu jäänud ja esialgu Saksamaale lahkunud, räägib endast alati kui eestlasest, kes elab Kanadas.

Akadeemiliste teoste kirjastaja Routledge andis 2004. aastal välja raamatu *Viiskümmend tähtsamat mõtlejat psühholoogias* (Sheehy 2004), kus ta paigutas Tulvingu selle igati auväärse seltskonna liikmeks kõrvuti Freudi, Jungi, Lorenzi, Pavlovi, Luria, Piaget' ja teistega. Kuidas iganes nende hinnangute subjektiivsusega ka pole, tema mälu-uuringud on olnud revolutsioonilised ja inspireerivad tervetele põlvkondadele noortele teadlastele. Jällegi — Endel Tulvingu raamatud ja artiklid on kättesaadavad ning üritada nende sisu ümber jutustada pole sügavat mõtet.[9]

Tahaksin siinkohal hoopis ära mainida Oxfordi ülikooli pikaajalised ja kõrgtasemel mälu-uuringud ning 2000. aastal avaldatud neljaköitelise akadeemilise teatmiku *Oxford Handbook of Memory*, mille kaasautoriteks on üle poolesaja tippteadlase väga paljudest ülikoolidest kõikjalt maailmast ning vastutavaks toimetajaks Endel Tulving.

Episoodiline mälu ja tema pakutav vaimne reisimisvõimalus ajas on eneseteadvuse nurgakivi. Jällegi pole tegu lineaarse võrrandiga ning kättesaadavad, tõelistena tunduvad mälestused läbivad tavaliselt hulga metamorfoose nii omandamise, salvestamise, hoidmise kui ka kättesaamise käigus. Seepärast ei pruugi neil mälestuste reprodel esmapilgul kuigi palju pistmist olla ei

[8] Vt ka Jaak Panksepp, "Tundmuste voolusängid imetajate ajus". — *Akadeemia*, 1993, nr 5, lk 999–1009. *Toim.*

[9] Vt ka Jüri Allik, Endel Tulving, "Ajas rändamine ja kronesteesia". — *Akadeemia*, 2003, nr 5, lk 915–937. *Toim.*

aset leidnud sündmustega ega varem kogetud tunnetega. Siinkohal võiks märkida, et Freudi *parapraxis* ehk eksiteod või ka keelevääratused (Freud 1901) ja Tulvingu *retrieval error* ehk meenutusvead on küll sarnased, kuid mitte kattuvad mõisted, nagu mõnikord on arvatud (nt Reppen jt 2004).

SVANTE PÄÄBO

Pärast sõda Rootsis sündinud ja emakeelena eesti keelt kõneleva Svante Pääbo panust paleo- ehk evolutsioonilise antropoloogia arengusse on raske üle hinnata. Tänu tema tööle on meil nüüdseks võimalik analüüsida 1) geneetilist informatsiooni, mida varem mõistetaval, seostatud kujul lihtsalt ei olnud; samuti 2) makromaailmale viitavaid seoseid, mida enne teda oli keeruline paigutada konkreetsesse konteksti.

Oma huvialadest lähtudes rõhutaksin siin esiteks mõjutusi, mille meie psüühika on kaasa saanud geneetilise ja epigeneetilise pärandi kujul, ja teiseks kultuurilisi aspekte, nagu näiteks varem käsitletud kultuuride põrkumisel tekkiv sünergia, mida me võime praegu juba uurida ka neandertali inimese ja anatoomiliselt nüüdisaegse inimese kultuurikokkupõrke najal (vt nt Greenbaum jt 2018).

Psühhoanalüüsi kui uurimismeetodit ei tohiks pidada vähemaks vennaks selliste reaalteaduste kõrval nagu paleoantropoloogia või arheoloogia. Fookus on lihtsalt pisut erinev, kuid samas viljastav. Psühhoanalüüs annab lisaperspektiivi nii protsesside subjektiivsete tõlgenduste hindamisel kui ka algse tunnetusmaastiku kujunemisel, mille taustal üks või teine nähtus omandab oma esmase subjektiivse sisu. Ka nn objektiivse teaduse tegijad on ju alati emotsionaalsed inimesed, kes annavad teinekord mõtetele voli üsna kaugele lennata ja hiljem ei lase oma lapsukestel minna. Just nii on juhtunud näiteks hiljuti loetud teadustöös, kus madusid on peetud primaatide ajus toimunud evolutsiooniliste muutuste olulisteks põhjustajateks (Isbell 2005). Kuna käsitluse toon jättis pisut ebakindla ja samas ülevõimendatud mulje, ei tulnud üllatusena, et uurija oma kogemusest rääkides tunnistab,

kuidas ta oli varem looduses primaate jälgides kolm korda mao peale astunud.

MAARJAMAA MEHED PANKSEPA VÕTMES

Üks mees oli väikemees (Panksepp lahkus sõja jalust kaheaastasena) ning nägi kasvades oma vanemate üllatust ja emotsioone. Teine mees, kes kandis juba kaela, mäletas ise ja nägi nii enda kui teiste mälestusi transformeerumas. Kolmas, kes tuli hiljem, nägi peegleid, peegeldusi ja huvitus võimalikust taustast. Keskkonna stimuleeriv või pärssiv mõju isiksuseomaduste arengule ei peaks tänapäeval enam tõestust vajama.

KOKKUVÕTE

... kes meie tulel oma supikest keedavad
Sigmund Freud (1933: 10)

Maailm on korduvalt tõestanud, et ta on mitmetähenduslikum ja laiem kui nina ees olev isiklik supikauss. Kui rääkida ravist, siis terviklikum ja tasakaalustatum maailmapilt ning harmooniline isiksuse areng, mida see psüühilise aparaadi töö kaudu võimaldab, ongi lihtsalt öeldes igasuguse psühhoteraapia eesmärk.

Ühe Pavlovi õpilase sõnutsi: psüühilise aparaadi töö all mõistame indiviidi (kes ka ise kujutab endast sümbiootilist keskkonda) ja väliskeskkonna vahel tekkinud korrastatud psüühilise töö ühikute integratsiooni. Kusjuures "korrastatuse" puudumine võrrandis viitab psühhootilisuse tekke eeldustele ja pärsitud "integratsioon" ülekandeneuroosi eeldustele.

Enne töö, siis mäng. Ka kaasa mängides.

Kirjandus

A n t t i l a, Raimo 2000. *Greek and Indo-European Etymology in Action. Proto-Indo-European *aǵ-*. Amsterdam: Benjamins

B a c h m a n n, Talis 2016. Teadvusenähtusi tähistavad mõisted ja psühhoanalüüs Eesti moodi. — *Akadeemia*, nr 3, lk 526–530

B a t e m a n, Anthony, Jeremy H o l m e s 1995. *Introduction to Psychoanalysis: Contemporary Theory and Practice*. New York: Routledge

B j e l i ć, Dušan I. 2011. *Normalizing the Balkans. Geopolitics of Psychoanalysis and Psychiatry*. New York: Routledge

B o m h a r d, Allan R. 2018. *A Comprehensive Introduction to Nostratic Comparative Linguistics*. Florence, SC

B u s e m e y e r, Jerome R., Peter D. B r u z a 2012. *Quantum Models of Cognition and Decision*. Cambridge: Cambridge University Press

C a r o t e n u t o, Aldo 1982. *A Secret Symmetry: Sabina Spielrein between Jung and Freud*. New York: Pantheon Books

C h a r l e s, Marilyn (ed.) 2018. *Introduction to Contemporary Psychoanalysis: Defining Terms and Building Bridges*. New York: Routledge

E i g e n, Michael 2012. *Kabbalah and Psychoanalysis*. New York: Routledge

El M i n i s t e r i o de Sanidad, Consumo y Bienestar Social y el Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades 2018. Plan para la protección de la salud frente a las pseudoterapias; www.mscbs.gob.es/gabinetePrensa/notaPrensa/pdf/20181141118135247771.pdf

F r e u d, Sigmund 1901. Zur Psychopathologie des Alltagslebens. — *Monatsschrift für Psychiatrie und Neurologie*, Nr. 10, S. 1–32

F r e u d, Sigmund 1924. *Zur Geschichte der psychoanalytischen Bewegung*. Leipzig—Wien—Zürich: Internationaler Psychoanalytischer Verlag

F r e u d, Sigmund 1933. *Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse*. Wien: Internationaler Psychoanalytischer Verlag

F r e u d, Sigmund 1939. *Der Mann Moses und die monotheistische Religion. Drei Abhandlungen*. Amsterdam: De Lange

F r e u d, Sigmund 1957 (1914). On the history of the psycho-analytic movement. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Volume XIV (1914–1916). *On the History of the Psycho-Analytic Movement, Papers on Metapsychology and Other Works*. London: Hogarth Press, pp. 1–66

F r e u d, Sigmund 1964 (1933). New introductory lectures on psychoanalysis. — *The Standard Edition of the Complete Psychological Works of Sigmund Freud*. Volume XXII (1932–1936). *New Introductory Lectures on Psycho-Analysis and Other Works*, pp. 1–182

F r e u d, Sigmund 2000. *Ahistus kultuuris. Sealpool mõnuprintsiipi*. Tlk Krista Läänemets. Tallinn: Vagabund

F r e u d, Sigmund 2015 (1926). Die Frage der Laienanalyse. — *Gesammelte Werke*. Band 5. Altenmünster: Jazzybee Verlag

G a m w e l l, Lynn, Mark S o l m s 2006. *From Neurology to Psychoanalysis: Sigmund Freud's Neurological Drawings and Diagrams of the Mind*. New York: State University of New York at Binghamton

G i l j a r o v s k i 1954 = Гиляровский, Василий А. *Психиатрия: Руководство для врачей и студентов*. Москва: Медгиз

G r e e n b a u m, Gili, David E. F r i e s e, Erella H o v e r s, Marcus W. F e l d m a n, Oren K o l o d n y 2018. Was inter-population connectivity of Neanderthals and modern humans the driver of the Upper Paleolithic transition rather than its product? — *Quaternary Science Reviews*, Vol. 217, pp. 316–329

I s b e l l, Lynne A. 2005. Snakes as agents of evolutionary change in primate brains. — *Journal of Human Evolution*, Vol. 51, No. 1, pp. 1–35

J a s p e r s, Karl 1997 (1913). *General Psychopathology*. Baltimore—London: The Johns Hopkins University Press

J o h n s o n, Alexis A. 2019. *Introduction to Key Concepts and Evolutions in Psychoanalysis: From Freud to Neuroscience*. New York: Routledge

J u n g, Carl Gustav, Marie-Louise von F r a n z, Joseph L. H e n d e r s o n, Jolande J a c o b i, Aniela J a f f é 2005 (1916). *Inimene ja tema sümbolid*. Tlk Pille Varmann, Raul Kilgas, Ivar Männamaa. Tallinn: Eesti C. G. Jungi Analüütilise Psühholoogia Selts

K a n d e l, Eric R. 2012. *The Age of Insight: The Quest to Understand the Unconscious in Art, Mind, and Brain, from Vienna 1900 to the Present*. New York: Random House

K l o e k h o r s t, Alwin, Tijmen P r o n k (eds.) 2019. *The Indo-Anatolian and Indo-Uralic Hypotheses*. Leiden—Boston: Brill

L a c a n, Jacques 2001. L'étourdit. — *Autres écrits*. Paris: Éditions du Seuil, p. 449–495

L a c a n, Jacques 2007 (1966). Science and truth. — *Écrits. The First Complete Edition in English*. New York: W. W. Norton & Company, pp. 726–745

L a o - z i 1979. *Daodejing*. Tlk Linnart Mäll. Tallinn: Perioodika

L a p l a n c h e, Jean, Jean-Bertran P o n t a l i s 1967. *Vocabulaire de la psychanalyse*. Paris: Presses universitaires de France

M a r c a g g i, Geoffrey, Fabian G u é n o l é 2018. Freudarwin: Evolutionary Thinking as a Root of Psychoanalysis. — Frontiers in Psychology; doi: 10.3389/fpsyg.2018.00892

M i j o l l a, Alain de (ed.) 2002. *International Dictionary of Psychoanalysis*. Detroit: Macmillan Library Reference

N i e t z s c h e, Friedrich 1996 (1908). *Ecce Homo*. Tlk Jaan Undusk. Tallinn: Vagabund

P a n k s e p p, Jaak 1998. *Affective Neuroscience: The Foundations of Human and Animal Emotions*. New York: Oxford University Press

P a n k s e p p, Jaak (ed.) 2004. *Textbook of Biological Psychiatry*. Hoboken, NJ: Wiley — Liss

P a n k s e p p, Jaak, Lucy B i v e n 2012. *The Archaeology of Mind. Neuroevolutionary Origins of Human Emotions*. New York: W. W. Norton & Company

P a r k t a l, Ants, Jane M e i m e r - P a r k t a l 2018. Psühhoanalüüs Eestis. — *Akadeemia*, nr 8, lk 1376–1401

P a v l o v 1932 = Павлов, Иван П. *Проба физиологического понимания симптомологии истерии.* Ленинград: Издательство академии наук СССР

R e p p e n, Joseph, Jane T u c k e r, Martin A. S c h u l m a n (eds.) 2004. *Way beyond Freud. Postmodern Psychoanalysis Observed*. London: Open Gate Press

S h e e h y, Noel (ed.) 2004. *Fifty Key Thinkers in Psychology*. New York: Routledge

S t u a r t A d, Jodie 2019. *To See We Must Forget the Name of the Thing We Are Looking at. Claude Monet: Monet Notebook Journal Composition Blank Lined Diary Notepad 120 Pages Paperback People*. Independently published

Ż e c h o w s k i, Cezary 2017. Theory of drives and emotions — from Sigmund Freud to Jaak Panksepp. — *Psychiatria polska*, Vol. 51, No. 6, pp. 1181–1189

T u l v i n g, Endel, Fergus I. M. C r a i k (eds.) 2000. *The Oxford Handbook of Memory*. New York, NY: Oxford University Press

PAUL E. ADAMSON (1969) on õppinud ajalugu, psühholoogiat ja psühhiaatriat Arhangelski riiklikus pedagoogilises instituudis ning täiendanud end psühholoogia alal Sapienza ülikooli juures Roomas.

ARVUSTUS

LEPITUSE TÄHENDUS ON ENDISELT LAHTINE

Theodor W. Adorno. *Valik esseid kirjandusest*. Koost. Marek Tamm. Tlk Krista Räni. Järelsõna Hasso Krull. (Loomingu Raamatukogu, LXIII aastakäik, nr 32–34.) Tallinn: SA Kultuurileht, 2019. 160 lk.

Kui oletada, et ajaloo kulgemises on juhusel siiski märgatav osa, siis ehk just tänu juhusele on esimeseks Adorno raamatute eestikeelseks tõlkeks saanud valik kirjandust käsitlevaid esseid. Vähemalt osalt on tõlgitud ka Adorno *Sissejuhatus muusikasotsioloogiasse* (Adorno 2003) ja *Minima moralia* (Adorno 1993, 2004). Nagu märgib uue raamatu eessõnas koostaja Marek Tamm (2019: 7), hakkas Adorno kirjandusest põhjalikumalt kirjutama alles oma karjääri teisel poolel, ning kirjutised muusikast moodustavad Adorno Suhrkampi väljaandes peaaegu poole tema kogutud teostest. Koos eelmise aasta *Vikerkaare* 10.–11. numbris ilmunud järjekordsete väljavõtetega *Minima moralia*'st (Adorno 2019a) ja loenguga "Eituse eitus" (Adorno 2019b) moodustab praeguseks ilmunud väike hulk eestikeelseid tekste üllataval kombel juba üsna korraliku sissejuhatuse Adorno filosoofiasse. Julgen seda väita, kuna Adorno filosoofia kuju on hüljanud saksa mõttetraditsioonile omase pika traktaadivormi. Mida Adorno selle vormi asemele pakub, on mõnes mõttes kõige olulisem küsimus, ehk isegi võti tema filosoofia juurde. Enne vormimõistatuse juurde minemist kulub aga ära lühike sissejuhatus konteksti, millest see filosoofia võrsub.

Tundub, et suuresti just saja aasta taguse Kesk-Euroopa vaimse kliima õigest ettekujutamisest oleneb, kui elavdavaks ja inspireerivaks Adorno lugemine kujuneb. Välised parameetrid on ju tuntud: valgustusliku ratsionaalsuse läbikukkumine ühiskondlikus plaanis, kui kahekümnendate aastate alguse Weimari hüperinflatsioon hävitab mõne kuuga tuhandete sakslaste säästud; fašismi ja natsismi esiletõus Itaalias ja Saksamaal (mis oli olulisel määral vastus majanduslangusest tulenenud kaosele); progressist lähtuva universaalse filosoofia (Saksamaal hegeliaanluse ja kantiaanluse kujul) ja eriteaduse seletuste jõuetuse tajumine nende sündmuste taustal ning sellest hoogu saav rassistlike pseudotea-

duste levik; sotsiaalteaduste emantsipeerumine ja nende liit hegelliku filosoofiaga, millest kujuneb Frankfurdi koolkonna kriitika aluspõhi, jne. Viimasel ajal, eriti pärast 2016. aastat ja Donald Trumpi valimist USA presidendiks, leitakse tihti, et praegusel ajastul on palju ühist eelmise sajandi kahe- ja kolmekümnendatega. Frankfurdi koolkonna massimeediakriitika jaoks näib alles nüüdisaegne sotsiaalmeedia ajastu selleks kõige küpsemaks uurimisobjektiks saavat (Väljataga 2019: 122–123). Olgu nende võimalike paralleelidega, kuidas on, peale majandusliku ja poliitilise konteksti on olemas ka intellektuaalne genealoogia, mis ilmutab teatavasti põikpäist sõltumatust kõigest välisest. Adorno mõistmise üheks eelduseks on saksa filosoofiatraditsiooni, eriti Hegeli, Marxi ja fenomenoloogia probleemipüstituste ja põhilise mõistevara tundmine. Kuid julgen oletada, et need tekstid, mis on valitud teosesse *Valik esseid kirjandusest*, on kannatlikult lugedes mõistetavad ka selle taustaga põhjalikult tutvumata. See ei pruugi küll ülearu lihtne olla, kuna Adorno lausestus on ülimalt kokkupressitud, kristalliseerudes kohati aforismideks, nagu on tema stiili kirjelduseks tihti öeldud. Lugemine aina aeglustub, kui sellised mõisted nagu "võõrandumine" ja "asjastamine" oma täpses filosoofilises funktsioonis põimuvad armutu sarkasmiga, mis torgib laisku üldistusi ja konformismi ilminguid kõigis vaimuelu valdkondades. Adorno enda kirjutuse kohta kehtib suurepäraselt ütlus, mida ta ise kasutab essee kui vormi iseloomustamiseks: "Ta ei alusta mitte Aadamast ja Eevast, vaid sellest, millest tahab rääkida; ta ütleb välja, mis talle seoses sellega pähe tuleb, ja peatub, kui tunneb, et on lõpule jõudnud, mitte siis, kui tal ei ole enam midagi öelda" (lk 16).

Nende viimaste märkustega olen jõudnud esteetika- ja vormiküsimuste juurde, mida väikese ajaloolise sissejuhatusega korraks soovisin edasi lükata. Esitagem provokatiivne küsimus: kas nihkumine sisult vormi, ajalooliselt kontekstilt esteetika valda toimubki alati nii sujuvalt, märkamatult? Kas me üldse teame, millal on õige hetk kõnelda vormist, stiilist ja esteetikast? Mõned inimesed usuvad siiamaani, et neid asju peaks nii filosoofiast kui ka ajaloost igaks juhuks ohutus kauguses hoidma, et vältida väärarusaamu ja ilustusi, säilitada väidete täpsust ja tõsikindlust. On sügavalt kummastav kuristik ühelt poolt teadusliku teadmise, range filosoofilise mõtlemise, poliitilise ökonoomia jm üldistava teoreetilise teadmise ning teiselt poolt kunsti ja kirjanduse kogemise näilise meelevaldsuse ning kontrollimatu afektiivsuse vahel. Just selle kuristiku üle — ja sõna "näiline" tähenduse üle eelnevas lauses — mõtleski Adorno pidevalt. Esteetilise kogemuse kummaline, Adorno postuumse *Esteetikateooria* alapeatüki järgi "enigmaatiline" olemus on ka

tema kui mõtleja kõige olulisem probleem. Adorno on filosoof eelkõige kunsti mõtestamise kaudu, kunsti olemasolu fakti jõul moodsa barbaarsuse ajastul. Ja kunsti kohta on võimalik teada tõde üksnes tänu kontrastile, mis tekib ühelt poolt sotsiaalse süsteemi igapäevase kogemise ja teiselt poolt selle süsteemi suhtes autonoomse kunstiteosega suhestumise vahel. Ja mis oleks kummastavam kui see kogemus, mis sisaldab ühte mässituna nii erinevust kui häirivat äratundmist? Näiteks Kafka loomingut lugedes tekkiv tunne: see ei ole ju "päris" maailm. Aga võibolla just ongi, me lihtsalt tõrjume selle ebaõdusa sarnasuse endast igal lugemisel kiiresti eemale.

Teaduse metakeele ja kirjanduse kogemise vahel valitseb niisiis tühik, mille filosoof peab suutma kuidagi kas ületada või vähemalt osalt lepitada. Kuidas Adorno seda teeb? Selle lõhe ületamist ei saa kunagi täiesti edukaks nimetada. Filosoof peab pigem visalt kinni hoidma neist keelelistest võimalustest, mis hoiavad teda oma vastuolulise objekti ligidal: "kuidas oleks üldse võimalik rääkida esteetilisest ebaesteetiliselt, täiesti ilma igasuguse sarnasuseta asjaga, langemata seejuures võhiklusse ja minetamata *a priori* kokkupuudet selle objektiga" (lk 17). See tsitaat tähendab Adorno filosoofia laiemas kontekstis ühtlasi, et positivistlik teaduskeel moonutab oma objekti teda teaduslikult käsitledes, paljastades sellega puudulikkuse oma näilise universaalsuse südames. Kõnealuses raamatus väljendub Adorno mõtlemise strateegia väikeste kontsentreeritud lausete ja lõikudena, mida on võimalik terviktekstist eraldada ja siis erineval moel uuesti mosaiikselt kokku panna. Esimest osa neist võib lihtsustuse huvides jaotada esiteks metafüüsilisteks-metodoloogilisteks postulaatideks:

"Teatud vaatepunktist on mõrad filosoofias olulisemad kui selle mõtteseoste pidevus, mida enamik filosoofiaid iseenesest rõhutab" (lk 114).

"Tervik on monaad ja samas ei ole ka; selle momendid, mis on oma olemuselt mõistelist laadi, osutavad kaugemale spetsiifilisest objektist, milleks nad on koondunud" (lk 26).

"Kogemuse ja teooria vastuolu ei ole võimalik lõplikult otsustada ühe või teise poole kasuks, see on tõeline paradoks ning tuleb lahendada nii, et vastanduvad elemendid tungiksid vastastikku üksteisest läbi" (lk 119).

Adorno kirjandusfilosoofia algpunktiks on niisiis paradoksid, mõrad ja raskused üldistamisel, kui ainulise objekti uurimise juurest on vaja liikuda universaalsete väidete juurde.

Teine rühm väiteid või teese võiksid käia kirjanduse ja kunsti olemuse ning nende suhete kohta teiste ühiskonnasfääridega:

"Teaduse ja kunsti lahutamine on pöördumatu" (lk 18).

"Sellele, kes ei suuda mitte midagi kujutleda tõeliselt ühtsena, on talumatu kõik, mis vihjab ebakindlusele, pidevuse puudumisele; vaid see, kes suudab haarata tervikut, mõistab tsesuure" (lk 52).

"[K]unstiteose sisu algab just nimelt seal, kus autori kavatsus lõpeb" (lk 99).

Viimane tees on kinnitust leidnud strukturalistide uurimustes, mille järgi kirjanik lähtub oma fiktsionaalse universumi, vähemalt selle süvastruktuuri ülesehitamisel paratamatult binaarsetest opositsioonidest (või nelikutest, nagu arvab Algirdas Greimas), mis tema jaoks juba kultuuris ees leiduvad. Ka Adorno puhul on oluline keelelise materjali ajalooline päritolu (sellest kirjutab põhjalikumalt nt Gandesha 2006; Adorno mõtlemise ja lausestuse kohta vt ka Jameson 2007a: 63–73). Kirjanik sekkub sellesse allkeelte paljusesse alati mingilt ainuliselt perspektiivilt, koostab oma väljendusvahendite arsenali vastavalt oma tugevustele, temperamendile ja valdkonnale, mida ta tunneb. Ja kriitik ei peaks selle keelelise brikolaaži tulemust kujutlema ühtsemana ega vähem vastuolulisena, kui see iseenesest on.

Ent mis saab edasi, mida kirjandus ikkagi *teeb*, milline on tema kriitiline või representatsiooniline *võimekus* ja kuidas sekkub ta tegelikkuse igapäevasesse kulgu ehk meie nn loomulikku hoiakusse ja kas ta suudab seda üldse kuidagi mõjutada? Neile küsimustele Adorno eestikeelse valiku esseed väga põhjalikult vastata ei jõua. Kõige kaugemale jõuab ta ehk essees "Angažeeritus", mis on poleemiline vastus Sartre'i raamatule *Mis on kirjandus?*[1] Kunstiteosed on "teadmised mõistevabal kujul" (lk 97), sellepärast ei kõnele kirjandus fundamentaalses mõttes oma lugejaga mitte õigesti valitud teema, hästi jäljendatud stseenide ja isiksuste kaudu, vaid hoopis tegelikkusest *erinemise*, selle tegelikkuse *eitamise* kaudu. Niisuguse negatiivsusekeskse Adorno tõlgenduse järgi töötab kunstiteos mitte-kommunikatsiooni jõul: kõik tavasuhtluse aktid on edukale kommunikatsioonile orienteeritud ja kinnitavad seega igal

[1] Eestikeelset väljavõtet sellest raamatust vt Sartre 2000.

hetkel kehtiva korra sotsiaalseid sidemeid. Igasugune kriitika peab seetõttu olema edastatud vormis, mis reeglipärasele kommunikatsioonile enam pimedalt ei anduks, ja kunstiteoste isepärane ülesehitus ongi selline vorm. (Bertram 2015: 9.) See tähendab ühtlasi, et kirjandusteostest saab üksikuid lõike õpetlike vormelite pähe välja võtta ainult halva südametunnistusega. Näiteks nõelab Adorno Thomas Manni romaanidest kirjutades, et "Müncheni trammitee külma sädemepilve või Kretzschmari kogelemise kirjeldus [---] kaalub üles kogu tema tekstide ametliku kunstnikumetafüüsika, kogu elutahte eitamise selles", ning et "Thomas Manni mõistmine, tema teoste tõeline avanemine algab alles siis, kui hakatakse tähelepanu pöörama sellele, mis ei ole kirjas käsiraamatutes" (lk 100). Kui Adorno individuaalsete kirjanike portreedes Proustist, Mannist jt teooriast natuke kaugeneb, leidub tema hinnangutes ja tähelepanekutes inimlikku soojust. Seda märkab väikestest detailidest. Näiteks nimetab Adorno nii oma sõpra Siegfried Kracauerit kui ka Marcel Prousti "ilma nahata inimesteks" (lk 114, 111). See kujund viitaks justkui arusaamale, et tõeline loovisiksus ja mõtleja peab ohverdama tavalised kaitsemehhanismid, et suuta midagi olemuslikku kujutada. Ja kõik inimese loodud väärtuslik on habras ning allub marxiliku vahetusväärtuse nivelleerivale mõjule.

Raamat, mis Adorno kirjandusmõtisklused lõpuks süsteemselt ühte haarab ja neid täiendab, on postuumselt ilmunud *Esteetikateooria* (1970). Süsteemsusest struktuuri ja väidete selguse tähenduses saab ka selle teose puhul rääkida ainult tinglikult. Adorno kirjeldas oma viimast teost kontsentrilise, sama kaaluga parataktiliste osade ühendusena, mis koonduvad ühe keskpunkti ümber (vt ka Rose 1978: 13). Selle iseärasuse tõttu on tema *magnum opus*'e printsiipe raske kuidagi lühidalt kokku võtta. Adorno peamine teene on taas kord kriitiline: demonstreerida, miks nii paljud filosoofilised esteetikateooriad kasutud, kunstikauged ja valed tunduvad (2013: 439–475) ja mis on modernismi ajastul saanud klassikalistest esteetika kategooriatest, nagu looduse (või loomulik) ilu, ülevus, spirituaalsus; samuti universaalsuse ja partikulaarsuse suhtest esteetikas. *Esteetikateooriat* läbi lehitsedes tuleb ka välja, kui oluline oli Adorno jaoks Samuel Becketti looming, kes ongi raamatus Baudelaire'i kõrval kõige rohkem viidatud kirjanik. Kui äsja ilmunud eestikeelsele kogumikule veel midagi lisada oleks võidud, siis ehk just mõni otseselt Beckettit puudutav essee või mõtisklusekatke *Esteetikateooriast*. Adorno kirjandusfilosoofiat läbib teatav monomaanilине moment, tema mõttekäigud tiirlevad väikese hulga autorite ümber, kelle töödesse ta on aga jäägitult süvenenud: Marcel Proust, Franz Kaf-

ka, Samuel Beckett, Stefan George, Thomas Mann. Adorno on nende kõrgmodernismi autorite tekstide kompromissitu apologeet ja laiatarbelisema (rääkimata massi-) kultuuri positiivsete külgede mõistmine oli ilmselgelt üheks tema pimetähniks. Kui otsida uuemaid uurimusi, milles see spetsiifiline pimedus puuduks ja milles Adorno uuritud autoreid ja probleemistikku sama tõsiselt, kuid vähem krüptiliselt ja selgemalt lahtikirjutatult käsitletaks, tasuks kindlasti heita pilk ameeriklase Fredric Jamesoni loomingule, eriti tema raamatule *The Modernist Papers* (Jameson 2007b).

On väga raske Adorno kirjutistest tänapäeva maailma jaoks mingit moraali otsida. Meie kõige põhimõttelisemad probleemid on üsna vähe muutunud ja süsteemsemad neist on aina süvenenud. Teadus on nende probleemide reflekteerimises läinud oma kitsast harulist teed ja kunst oma. Filosoofia on murenenud niivõrd erinevateks mõtlemis- ja kirjutamisviisideks, et neid tundub kummaline sama nimega nimetada. Seda olukorda ei saa kuidagi tagasi pöörata, mis tähendab ühtlasi, et kirjandusuurijad, kultuuriteoreetikud, loodusteadlased ja sotsioloogid räägivad suure osa ajast üksteisest mööda ja kobavad pimeduses (olles seejuures oma uurimisväljal väga täpsed ja metodoloogiliselt ranged). Adorno kriitika on eelkõige negatiivne, ta ei leiuta Deleuze'i vaimus uusi mõisteid, kuid modifitseerib viljakal viisil eelneva traditsiooni aluseid: selliseid fundamentaalseid mõisteid nagu identsus ja eitus ning *mimesis*'e rolli kriitilises mõtlemises. Kogu selle negatiivsusekoorma kiuste näib Adorno filosoofia ikkagi ebatäielik ilma lepituse (*Versöhnung*) elemendita. Ta ei rõhuta seda sõna tihti, ent selle mõiste olulisus näib ilmutamata kujul sisalduvat kogu ta kriitikas. Selle lepitusliku või puuduva elemendi üle põhjalikum järelemõtlemine võiks jääda lugejatele üheks koduseks ülesandeks. Mida võiks Adorno lugemisest õppida kirjandusteadlane, kes peab tänapäeval välja töötama oma uurimuse meetodid ja püstitama eesmärgid "avaliku hüve" ja "ühiskondliku kasulikkuse" aina hämaramaks jäävat ideaali silmas pidades? Võib-olla keskendumist olulisimale, mida kirjanduse vorm endas kannab, mis *näib* ühelt poolt nii sattumuslik ja juhuslik, kuid *on* tegelikult universaalne: ehk kuidas kirjandus lugejaga kõneleb ja mida ta lõpuks meile *ütleb*? Kui see kõlab kasutult või liiga üldiselt, siis ei ole kriitika enam selle ülesande kõrgusel, mida kirjandus kehastab.

Indrek Ojam

Kirjandus

A d o r n o, Theodor W. 1993. *Minima moralia*: Valimik. Tlk Mari Tarvas. — *Akadeemia*, nr 6, lk 1178–1188

A d o r n o, Theodor W. 2003. Modernism. Tlk Eda Jaanson. — *Teater. Muusika. Kino*, nr 3, lk 52–57; nr 4, lk 41–46

A d o r n o, Theodor W. 2004. Minima moralia [katkendeid]. Tlk J. Kägu jt. — *Vikerkaar*, nr 3, lk 52–60

A d o r n o, Theodor W. 2013 [1970]. *Aesthetic Theory*. London & New York: Bloomsbury

A d o r n o, Theodor W. 2019a. Minima moralia [katkend]. Tlk Märt Väljataga. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 96–103

A d o r n o, Theodor W. 2019b. Eituse eitus. Tlk Hasso Krull. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 78–93

B e r t r a m, George W. 2015. Benjamin and Adorno on art as critical practice. — *The Aesthetic Ground of Critical Theory: New Readings of Benjamin and Adorno*. Ed. by N. Ross. London & New York: Rowman & Littlefield

G a n d e s h a, Samir 2006. The Aesthetic dignity of words: Adorno's philosophy of language. — *New German Critique*, No. 97, pp. 137–158

J a m e s o n, Fredric 2007a [1990]. *Late Marxism: Adorno, or, Persistence of the Dialectic*. London & New York: Verso

J a m e s o n, Fredric 2007b. *The Modernist Papers*. London & New York: Verso

R o s e, Gillian 1978. *Melancholy Science: An Introduction to the Thought of Theodor W. Adorno*. New York: Columbia University Press

S a r t r e, Jean-Paul 2000. Mis on kirjutamine? Tlk Kristiina Ross. — *Looming*, nr 1, lk 100–115

T a m m, Marek 2019. Adorno ja kirjandus. — T. W. Adorno. *Valik esseid kirjandusest*. (Loomingu Raamatukogu, LXIII aastakäik, nr 32–34.) Tallinn: SA Kultuurileht, lk 7–13

V ä l j a t a g a, Märt 2019. Frankfurdi koolkonna kaks tagasitulekut. — *Vikerkaar*, nr 10–11, lk 120–123

INDREK OJAM (1988) on lõpetanud Tartu Ülikooli eesti kirjanduse ja kultuuriteaduste erialal, magistrikraad 2015, praegu samas doktorant. 2015–2016 oli TÜ kultuuriteaduste ja kunstide instituudi assistent, aastast 2019 nooremteadur kirjanduse ja teatriteaduse osakonnas. *Akadeemias* varem avaldanud Fredric Jamesoni "Metakommentaari" tõlke koos järelsõnaga "Varane Jameson ja marxistlik hermeneutika" (2017, nr 6, lk 1079–1106) ning arvustuse "Nihilism eesti kirjanduses: Lisandusi debatile" (2017, nr 4, lk 742–747).

ABSTRACTS

JAAK JÕERÜÜT. **The Estonian idea**

By living his or her life, each Estonian is performing the Estonian idea. Everyone who has lived or lives here is a personification of the Estonian idea. The only difference is that for some this embodiment, perception of their wondrous role and the accompanying responsibility is more conscious, for others more unconscious, for some this personification is more personal, more withdrawn, for others more general and engaging others. All the people of Estonia, all of us without exception, are the embodiments of the Estonian idea.

Instead of longing for the earthly paradise or illusion, it is more reasonable to behave in the opposite way — to study how, if not really hell, the earthly counterpart of hell is described like in an old parable and to look whether one's own country differs from it a little, on the average or a lot. Namely this method is more honest — to withdraw, step by step, from the situation where truth becomes a lie and justice injustice.

The author can propose only one general idea — we have to persist! As a people, a language, a culture. The urge for persistence is hidden in each human; it need not be imposed from the outside or constructed. There is beauty in persistence. The idea of persistence unites all the things called either personal, ethnic or national. All the big and small deeds of our life unite in this idea if we only want. Persistence is our duty to our own fate and to our country. (Auth.)

MARI SAAT. **One day we'll die anyway**

The author states that she got a boost for writing this essay from two articles published in Akadeemia *no. 6, 2019: Leo Tolstoy's statement to the Stockholm peace congress and Jaak Jõerüüt's "Suicidal Europe".*

Although distant in time, these two stories still become linked in the context of present-day Europe. In his statement,

L. Tolstoy expresses the conviction that Europe (or even the World) can keep PEACE through Christian truth and love. Unfortunately, this conviction became a utopia — barely five years after the peace congress, World War I broke out, and, a score of years after the end of the first, World War II. J. Jõerüüt shows in his article that the situation has not become much more peaceful by now. Although, officially, peace reigns in Europe, the threat or terror, bomb explosions, shootings, knifings, etc. makes life dangerous for ordinary citizens, particularly in a welfare state like Sweden.

The author compares the situation in 2018 described in J. Jõerüüt's article with the last year (2019) and finds that with a year the situation has even worsened. If to connect all of this with the world's worries about the approaching climate catastrophe, the situation becomes absurd in her opinion. On the one hand, an international climate congress is held — like a peace congress a hundred years ago. On the other hand, however, the themes like the role of "local" wars continuing in the world, the prospering weapons business and the climate catastrophe threatening the world are avoided there. Analysing the data about the military industry and the use of its products, the author finds that last century's mystics' predictions that humankind will perish in "everyone's war against everyone" are becoming increasingly probable. These predictions need not mean one great overwhelming "world war", but the Earth as an environment will simply suffocate in the pollution caused by the production and use of weapons.

*Still, the author does not think that, in the light of that knowledge, we should give up protecting nature. Sooner or later, in fifty or five thousand years we will die anyway. Until that moment, we should take care of the Earth as much as we can, just like we would take care of someone who is dying and treat her bedsores. (*Auth.*)*

ENN TÕUGU. **Computers were brought to Estonia eagerly**

Enn Tõugu writes that Estonian computer culture has developed rapidly since its beginning. It is difficult to give a precise definition of computer culture, but it can be said that it includes computer education, computer science and IT applications by which present-day Estonia is well known — e-state, cyber defence, strong digital signature, etc.

The beginning of computer science in Estonia falls into the 1950s when the first computers appeared here. In 1959, a Ural 1 computer produced in Minsk started work at the University of Tartu. The first noteworthy computer made in Estonia was M-3 Estonia, which was made in 1960 after the drawings of the Minsk computer factory. An essential role belonged to various institutes and computing centres. In 1958, the Electrical Engineering Research Institute was founded mainly for developing of electrical machinery and digital applications; in 1960, the Institute of Cybernetics was established at the Estonian Academy of Sciences. The former is related to the creation of STEM, the first computer designed in Estonia. STEM proved to be a very interesting mini-computer for its time; it was reliable and preceded the general advent of mini-computers by half a dozen years. Articles about this computer were published in both the USSR and the USA. Along with these two research centres, several computing centres appeared which accumulated significant competence. The largest of them were meant for warehouse management at the Estonian Consumer Cooperatives Union and information processing at Estonian Radio. Soon, gatherings of computer centres' staff were organised — the computer people of small Estonia became a tightly-knit community. This was analogous to the Silicon Valley effect in California. Get-togethers and conferences were attended by well-known computer scientists of the USSR, later also by specialists from the other side of the Iron Curtain. Comparing that time's practice and theory — information technology and computer science — it can be said that Estonian computer science initially developed in the area of programming languages and translators (trans-

lators are computer programs that convert the source code or the program written by a human into the machine code). In 1988, the International Conference on Computer Logic was arranged, which was of great significance. From the end of the Soviet time, participation of Tallinn computer scientists in analysis of the situation of computer science in the USSR and in the project of new mainframe computers START are worth mentioning.

*Considering the above examples, Estonia was well trained for the IT Tiger Leap. Here, the author refers to the Tiger Leap, which begun in 1996. In its narrower sense, it meant introduction of IT training to schools of general education. He is of the opinion that this did not take place only because of politicians' alleged foresight. (*Edit.*)*

TIIU KUURME. **Whirlwinds in new educational vocabulary**

The article views how the usage of the main concepts of education — kasvatus *(∼ upbringing) and* haridus *(∼ education) has changed. Namely, the concept of upbringing is receding from both official and academic usage. Although it is stated that upbringing is part of education, from the viewpoint of the Estonian language these concepts cannot be reduced to each other; neither are they in a hierarchical relation. Knowing that language usage can impose ways of thought and change practices of life, this has an impoverishing impact on understanding the content of the discipline, as it deprives consciousness of several phenomena related to the concept.*

What is happening can be considered a cultural loss caused by uncritical adoption of the neoliberal treatment of education, the Anglo-American terminology and a narrow understanding of upbringing. The translation of the English concept of education *into Estonian would have deserved a discussion and involvement of linguists, as* education *is not equivalent to Estonian* haridus. *Raw translations from English without delving into the history of Estonian concepts damage the whole discipline. In addition, under this influence, the characteristically Continental European broad and*

panoramic view on general human problems of the discipline is receding.

The history of upbringing and education has experienced certain periods of cultural unification. Nowadays, unification is already taking place at the global level. There is a certain hegemony of approaches caused by the broad spread of the English language, the pressure of the philosophical space from the areas where English is spoken and financial and economic globalisation. Unfortunately, this does not serve the ideals and best strivings of humanity but the ideology of market economy. Small cultures are particularly vulnerable to such processes of unification.

The article discloses how upbringing has become a vulnerable or endangered concept in the atmosphere of postmodernist interruptions and neoliberalist simplifications. A more profound analysis is given of education and upbringing as the main concepts of the discipline in the countries that have culturally influenced Estonia. Particular attention is paid to the Finnish language, as upbringing is a Baltic-Finnic concept, and we have a similar linguistic form. The task of upbringing is to recreate humanity and culture and to generate hope and trust in the value and meaningfulness of life. Upbringing is the means by which the main premise of education — the capability for freedom, responsibility and autonomous use of thought — should be achieved. Upbringing represents the moral dimension; it shapes the attitude to what is learnt in the educational processes. Upbringing concerns the human content in a reflected or unreflected way. (Auth.)

TOOMAS KIHO. **Changes in lechery under the state of emergency**

HENNING TRÜPER. **The world of world philology: Uku Masing's letters to Enno Littmann 1933–1943**

The nine surviving letters by the Estonian philologist, theologian, philosopher and lyricist Uku Masing to his teacher, the Tübingen professor of Semitic philology Enno Littmann, for

*the most part written from 1940 to 1943, offer an insight into the question of what, until the mid-20th century, was meant by "world" in the context of world philology. The article contrasts Masing's position with Erich Auerbach's 1950s notion of "world philology". By means of this comparison, the radical nature of Masing's understanding of philological practice can be grasped. The article discusses the manner in which Auerbach and Masing apply notions from the philosophy of history to philological practice, which they understand as a universalisation of exile and as testimony to the comprehensive vulnerability of scholarship respectively. This discussion is followed by an annotated edition of the letters. (*Auth.*)*

MICHAEL FITZGERALD. **The broader autism phenotype and its clinical gestalts**

The clinical gestalts of autism are very broad and much more heterogeneous than professionals realise. The diagnostic and statistical manual of the American Psychiatric Association DSM V gives a more narrow and condensed description of how autism was understood in the 20th century. Now, in the 21st century, it is essential to re-engage with phenomenology and with the clinical gestalt of psychiatric conditions as neurodevelopment disorders, which show a great deal of overlap with much mixed phenomenology. Fitzgerald emphasises that, first, it is necessary to flesh out the autism spectrum disorder gestalts as experienced clinical practitioners see them. It is the opposite of the "tick box" approach to diagnosis, which is common today. The National Institute for Clinical Excellence in the UK warns against this approach and the reliance on any autism instruments as primary diagnosis for autism like the ADI-R diagnostic interview. These tools are justified in research where certain population groups have to be studied according to certain agreed criteria which are significant for the autism spectre. The question is whether research and clinical practice where the aims are very different should go different ways on this point.

In the article, Fitzgerald expands the clinical gestalt out of DSM V while using DSM V as core features. This much

*broader gestalt will allow clinicians to make a much more sophisticated, nuanced and broadly-based diagnosis. Many of these features which are not described in the core DSM V criteria will be "red flags" for autism for the experienced clinician. It is critical that these are made more widely available. (*Edit.*)*

PAUL ADAMSON. **Thoughts on flourishing subjectivism in writings on psychoanalysis**

The article is an outsider's vision of recent articles on the history of Estonian psychoanalysis. The author can take the outsider's position, as he has lived in a different language space for the last quarter of a century.

The author declares that he has no personal conflict of interests in relation to psychoanalysis as a discipline or its treatments and hopes that he can be helpful to readers in three areas.

I. To fill some essential gaps in Estonian cultural history related to the psychoanalytic context.

II. To draw attention to some areas of psychoanalysis which have not been broadly covered by now, referring that psychoanalysis as a method is not only a form of therapy but also finds wider use.

*III. To map some tendencies and their backgrounds which, in their extreme forms, may contradict the rules of civility and, as such, are condemnable because of their subjectivity. (*Auth.*)*

Review

INDREK OJAM. **The meaning of reconciliation is still open**

Theodor W. Adorno. Valik esseid kirjandusest. *[A Selection of Essays on Literature.] Compiled by Marek Tamm. Translated*

*by Krista Räni. Afterword by Hasso Krull. (*Loomingu Raamatukogu*, year LXIII, No. 32–34.) Tallinn: SA Kultuurileht, 2019. 160 pp.*

Serial

HERBERT NORMANN. **Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXIII**

The diary of Herbert Normann, who worked in Estonia as a doctor and lecturer, reflects events related to his life and work, impressions about people. The text conveys the personal and social tensions caused by the communist regime of the Soviet Union. At that time, the publication of the diary would have brought about repressions. (Edit.)

AUTHORS

PAUL E. ADAMSON (1969), psychologist

MICHAEL FITZGERALD PhD (1946), psychiatrist, emeritus professor of Trinity College, University of Dublin

JAAK JÕERÜÜT (1947), Estonian writer and politician

TOOMAS KIHO PhD (1963), editor-in-chief of *Akadeemia*

TIIU KUURME PhD (1953), associate professor at the School of Educational Sciences, Tallinn University

HERBERT NORMANN (1897–1961), Estonian medical scientist

INDREK OJAM MA (1988), doctoral student of Estonian literature and cultural studies at the University of Tartu, junior research fellow

SIRJE PETERSEN (1959), Estonian artist, associate professor at the Department of Painting, Pallas Higher School of Art

MARI SAAT PhD (1947), Estonian writer, associate professor emeritus of Tallinn University of Technology, economist

ENN TÕUGU (1935–2020), Estonian computer scientist

HENNING TRÜPER PhD (1977), visiting scholar at the Department of Philosophy, History and Art Studies, University of Helsinki; visiting research fellow at Leibniz-Zentrum für Literatur- und Kulturforschung, Berlin

TANTS TEADMATUSSE

Päevik
1944–1961

Herbert Normann

XXIII

Algus 2018. aasta 6. numbris.

13. detsember [1946] (reede). TR Ülikooli nõukogu avalik koosolek aulas. Päevakorras dots. Rudolf Säre doktoridissertatsiooni "Koduimetajate sapipõie limaskesta reljeef, epiteel ja näärmed" kaitsmine.[1105] Ametlikud oponendid prof., loomaarstiteaduse doktor Elmar Vau, prof., bioloogiateaduste doktor Liidia Poska-Teiss ja prof., arstiteaduste doktor Eduard Aunap.

Aula on loorberitega kaunistatud, muidu külm. Osavõtjaid vähe. Kõik peale dissertandi istuvad palituis. Oponendid vabastavad end palituist sõnavõtu ajaks. Vaidlus on korrektne, asjalik ja akadeemiline.

Tulles ATEK'ist[1106] hilinesin ja läksin rõdule, minule kaasus Elise Käer-Kingisepp, kes oli alles ¼ tunni eest lõpetanud päevaloengud. Üles oli hea kuulda ja sealt oli hea alla näha.

Vaidlused lõppesid ja rektor palus nimetada häältelugemise komisjoni liikmete kandidaate. Seal kuuleme prof. Veiderpassi häält: prof. N., prof. Käer-Kingisepp ja ... kolmandat kandidaa-

---

[1105] Vt Rudolf Säre. Koduimetajate sapipõie limaskesta reljeef, epiteel ja näärmed. Tartu Ülikool, loomahistoloogia ja -embrüoloogia instituut. Tartu, 1943. 219 l, [9] l + autoreferaat (8 lk) (käsikiri Tartu Ülikooli raamatukogus); Rudolf Säre. *Koduimetajate sapipõie limaskesta reljeef, epiteel ja näärmed* = Рельеф, эпителий и железы слизистой оболочки желчного пузыря домашних млекопитающих. (Eesti NSV Tartu Riikliku Ülikooli toimetised. Meditsiinilised teadused (loomaarstiteadused) 4.) TRÜ loomahistoloogia ja -embrüoloogia kateeder. Tartu: Teaduslik Kirjandus, 1946. 147 lk. Vt dspace.ut.ee/handle/10062/16912.

[1106] S.t arstliku tööekspertiisi komisjonist.

ti, kelleks osutus Elfriede Ridala,[1107] ma ei kuulnud. Veiderpass oli meid Käer-Kingisepp'aga rõdul näinud ja tahtis meie arvel natuke nalja teha. Mina olin aga pahane. Komisjon loomulikult kinnitati.

Hääletusel sai Säre 48 häält poolt, vastu 0. Ise hääletas poolt, tõmmates minu juuresolekul hääletussedelilt maha sõnad "mitte nõus". Tähendas naeratades: Olen täisõigusline nõukogu liige, miks ei peaks ma dissertandi poolt hääletama. — Teil on õigus, vastasin lõbusalt, mis sest, et nõukogu liige ja dissertant on üks ja sama isik. Hääletustulemused läksid Moskva kinnitamisele.

Õnnesoovijad seadsid end sappa, mis osutus küllalt pikaks, ja käepigistamine sõbralik algas. Ei puudunud ka traditsioonilised lilled.

14. detsember (laupäev). Rektori otsusega 6. dets. 1946 kinnitati sisehaiguste propedeutika kateedri vanemlaborant Dora Zagorje sama kateedri assistendiks, arvates 12. nov., mil ta tunnistati arstiteaduskonna lõpetanuks.[1108]

15. detsember (pühapäev). Tartu R. Ülikooli arstiteaduskonna ja ENSV Teadusliku Arstide Seltsi Tartu linna ja Tartumaa osakonna koosolek Uues Anatoomikumis narkoosi 100 a. juubeli tähistamiseks.

Koosoleku avas haigustunud dekaan A. Valdese asemel prodekaan N. Veiderpass, tähendades, et 16. okt. 1846 sooritati Bos-

[1107]Elfriede Ridala (Kalamees; Grünthal; 1903 – 5. IX 1974 Tartu) lõpetas TÜ loomaarstiteaduskonna 1929, *dr. med. vet.* 1935. TÜ füüsika instituudi kantseleiametnik 1922–1923, Palamuse algkooli õpetaja 1923–1924, TÜ loomaarstiteaduskonna bakterioloogiajaama nooremassistent 1929–1931, loomatervishoiu ja piimahügieeni instituudi vanemassistent 1931–1940, professor 1940; TRÜ loomatervishoiu ja piimahügieeni kateedri juhataja ning professor 1944–1951; EPA loomatervishoiu ja füsioloogia kateedri juhataja ja professor 1951–1974, ühtlasi zootehnikateaduskonna dekaan 1952–1958.

[1108]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: K. Voltri, "Tartu Riiklik Ülikool valis oma esindaja Eesti NSV Ülemnõukogus Valimiste Keskkomisjoni". — *Postimees*, nr 287, 11. XII 1946, lk 1. Selleks esindajaks sai pedagoogikakateedri juhataja Aleksander Pint.

toni kirurgi John Collins Warreni[1109] poolt esimene operatsioon eeternarkoosis, kusjuures "eeteriseerimise" teostas silmapaistava keemiku Charles T. Jacksoni[1110] õpilane hambaarst William Morton[1111]. Täielise eeterminestuse all kõrvaldati vaskulaarne kasvaja kaelal allpool alalõualuid. Sellest päevast peale, millest nüüd möödunud 100 aastat, algas narkoosi võidukäik inimsoo hüvanguks ja õnnistuseks.

Avasõnale järgnes arstiteaduste prof., doktor G. Kingisepp'a ettekanne "Andmeid narkoosi ajaloost ja narkootikumide toimest", kes andis huvitava ülevaate narkoosi probleemi arengust. Muuseas tähendas ta ka, et Warren-Morton patendeerisid oma eetri nime all "Letheon", lisandades temale vähe pomerantsikoort, et takistada vahendi äratundmist. Esimese kloroformnarkoosi rakendas ühe sünnituse puhul 4. nov. 1847 Edinburghi günekoloog sir James Young Simpson,[1112] kes pikema eksperimenteerimise järel kaldus kloroformis nägema mõningaid paremusi võrreldes eetriga. Ka kuninganna Victoriale[1113] andis Simpson sünnitusabiliselt kloroformi. Narkoosi rakendamine leidis kogu maailmas vaimustatud poolehoidu, aga ka vastuseisu. Väideti peamiselt, et usulisest seisukohast ei tohi hinge lahutada kehast, millele vastati, et Jehova ise suigutas Aadami sügavasse unne, et tema roidest luua Eevat. Narkoos üldse pole aga puhtkirurgiline, vaid üldbioloogiline probleem, mis kaugeltki veel pole lõplikult lahendatud.

Edasi näitas prof., arstiteaduste doktor A. Linkberg ettekandes "Narkoosi rakendamine kirurgias" narkoosi levingut ja võidukäiku. Esimesena võttis narkoosi tarvitusele tooaegsel Venemaal Pirogoff, amputeerides Peterburis ühel naisel juba 1846. a. lõpul (detsembris) rinna. Narkoos kestis 8 minutit, ope-

[1109] John Collins Warren (1778–1856), Ameerika kirurg.

[1110] Charles Thomas Jackson (1805–1880), Ameerika arst.

[1111] William Thomas Green Morton (1819–1868), Ameerika hambaarst.

[1112] Sir James Young Simpson (1811–1870), Šoti sünnitusabiandja.

[1113] Victoria (Alexandrina Victoria; 1819–1901), Suurbritannia ja Iirimaa Ühendkuningriigi kuninganna 1837–1901 ja 1876. aastast India keisrinna.

ratsioon 2 minutit. Moskvas teostas esimese narkoosi 1847. a. prof. Inozemtseff,[1114] samuti rinna amputatsiooni puhul. Tartus rakendas esimesena narkoosi Adelmann.[1115]

Lõpuks rääkis veel prof., arstiteaduste doktor R. Bernakoff teemal "Narkoos sünnitusabis", peatudes valuta sünnitamise probleemil.

Lõppsõna ütles ENSV Teadusliku Arstide Seltsi Tartu osakonna esimees prof., arstiteaduste doktor F. Lepp, rõhutades veel kord narkoosi rakendamise tähtsust ja tänades kõiki koosolekust osavõtjaid eesotsas referentidega.

Osa võttis koosolekust ligi sada isikut, enamikus üliõpilased. Teaduskonna liikmeist olid kohal peale Veiderpassi, Kingisepp'a, Linkbergi ja Lepp'a — Parmakson, Siirde, Üprus, Aunap, Tomingas, Ennulo, Käer-Kingisepp ja mina. Arstidest olid kohal peamiselt kirurgid (Petlem, Vainer,[1116] Siliksaar, Bogdanov[1117]) ja Tartu maakonna sanitaarinspektor E. Lukk.

[1114]Fjodor Inozemtsev (1802 – 18. VIII 1869 Moskva) lõpetas Harkivi Ülikooli arstiteaduskonna 1828 ja Tartu Professorite Instituudi 1833, *dr. med.* 1833. Moskva Ülikooli arstiteaduskonna praktilise kirurgia erakorraline professor ja kirurgiakliiniku direktor a-st 1835, korraline professor 1837–1859.

[1115]*Georg* Franz Blasius Adelmann (1811 – 16. VI 1888 Berliin) õppis Marburgi ja Würzburgi Ülikooli arstiteaduskonnas 1828–1832, *dr. med.* 1832 (WÜ). TÜ kirurgia- ja oftalmoloogiaprofessor 1841–1871, kirurgia-, oftalmoloogia- ja kliinikukateedri juhataja ning kirurgia ja silmakliiniku juhataja, 1847. aastal rakendas operatsioonidel Tartus nii eetri- kui ka kloroformiaurude sissehingamist; hiljem asus Berliini.

[1116]Leonid Vainer (Wainer; 1910 – 14. VI 1987 Tartu) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1936, korp! Fraternitas Academica liige. TÜ II haavakliiniku mittekoosseisuline assistent 1936–1938, teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1938–1942; Simuna jaoskonnaarst 1943–1944 (varjas end juudi päritolu tõttu), Kiviõli haigla peaarst 1944–1946; TRÜ teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1945–1949, vanemõpetaja 1949–1962, dotsendi kt 1962–1975, assistent 1976–1980; ühtlasi Tartu Kliinilise Haigla üldkirurgia osakonna juhataja 1946–1971, Tartu peakirurg 1949–1953, Tartu peaonkoloog 1949–1951.

[1117]Grigori Bogdanov (1909 – 6. II 1968 Tallinn) lõpetas TÜ arstiteaduskonna 1936. Kallaste jaoskonnaarst 1937–1940, Tallinna Diakonissihaigla ordinaator 1940, Värska jaoskonnaarst 1941, Tartu sõjavan-

Auditoorium oli külm, kuigi ahjud olid korralikult köetud, ja peagi külmetasid jalad ja käed. Õnneks kestis koosolek vaid üks tund. Väljas oli 17° külma. Presiidiumilaua taga istusid Veiderpass, Lepp, Roots, Linkberg ja Kingisepp.

20. detsember (reede). Nõukogu koosolek.[1118]

Kinnitati kandidaadikraad järgmistel magistritel: Kask, Arnold[1119] (filoloogiateadused; 48+0); Mauring, Harri[1120] (põllumajandusteadused; 47+0); Riives, Vladimir[1121] (füüsika-keemia-

---

gide laatsareti kirurg 1941–1943, Jõhvi haigla juhataja 1943–1944, Tartu Linna Kliinilise Haigla juhataja 1944–1945; TÜ teaduskonnakirurgia kateedri assistent 1945–1950; Jõgeva rajoonihaigla kirurg 1950–1956, Narva linnahaigla kirurg 1956–1959, Tallinna Vabariikliku Onkoloogia Dispanseri kirurg 1959–1968.

[1118]Päeviku veerisele lisatud: "Koos oli 48 liiget."

[1119]Arnold Kask (1902 – 30. VII 1994 Tartu) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1929, *mag. phil.* 1943, filoloogiadoktor 1955, ENSV TA korrespondentliige 1961. Hugo Treffneri Gümnaasiumi eesti keele ja kirjanduse õpetaja 1929–1943; TRÜ pedagoogika instituudi metoodikaõppejõud 1940–1941; Tartu Õpetajate Seminari metoodikaõpetaja 1941–1944; TÜ eesti keele lektor 1944; TRÜ eesti keele kateedri dotsent 1944–1957, professor 1957–1975, konsultantprofessor 1975–1991, emeriitprofessor 1993–1994, eesti keele kateedri juhataja 1955–1975; ühtlasi ENSV TA Keele ja Kirjanduse Instituudi keeleuurimissektori juhataja 1947–1952 ja vanemteadur 1952–1955, Akadeemilise Emakeele Seltsi esimees 1944 ja 1968–1982.

[1120]Harry Mauring (Harri M.; 1914 – 25. XI 1985 Tartu) lõpetas TÜ põllumajandusteaduskonna agronoomina 1939, *mag. agr.* 1942, põllumajanduskandidaat 1957, korp! Vironia liige. Praktikant-agronoom 1937–1939; TÜ loomakasvatuse instituudi ajutine abijõud 1939–1940, loomakasvatuse õppetooli assistent 1941–1942; Vasula Kodumajanduskooli juhataja 1942–1943; TRÜ loomakasvatuse kateedri assistent 1944–1947, vanemõpetaja 1947–1951; EPA loomakasvatuse kateedri vanemõpetaja 1951–1957, eriloomakasvatuse kateedri dotsent 1958–1965, põllumajandusloomade aretuse kateedri dotsent 1965–1984; ühtlasi Eesti Loomakasvatuse ja Veterinaaria Instituudi vanemteadur 1947–1949.

[1121]Vladimir Riives (1916 – 23. V 1978 Tartu) lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna matemaatikuna 1940, *mag. sc. math.* 1942, füüsika-matemaatikakandidaat 1950, füüsika-matemaatikadoktor 1968,

teadused; 44+1); Luberg, Helle[1122] (farmatseutilised teadused; 45+0); Normann, Erna (filoloogiateadused; 47+0+1 rikutud); Sivadi, Aleksander[1123] (keemiateadused; 47+1); Gorbatšov, Aleksander[1124] (keemiateadused; 43+2); Liebmann, Abe[1125]

ÜS Liivika liige. TÜ tähetorni abiassistent 1938–1940 ja 1941–1944, astronoomia kateedri assistent 1940–1941 ja 1944–1947; ENSV TA Füüsika ja Astronoomia Instituudi teadur 1947–1956, astronoomia sektori juhataja 1956–1960; TÜ astronoomia ja geofüüsika kateedri juhataja 1960–1965 (dotsent 1962), teoreetilise füüsika kateedri dotsent 1965–1970, professori kt 1970–1972, professor 1972–1975, üldfüüsika kateedri professor 1975–1978; TRÜ tähetorni juhataja 1948–1950.

[1122]Helle Simm (Luberg; Helle Aida S.; 1920 – 7. X 1991 Tallinn) lõpetas TÜ arstiteaduskonna farmaatsia osakonna 1942 ja TRÜ farmatseudina 1945, *mag. pharm.* 1944, farmaatsiakandidaat 1951, bioloogiadoktor 1971 (ENSV TA), ENSV TA korrespondentliige 1977, korp! Indla liige. Tori apteegi juhataja 1942; TÜ farmakognostika instituudi assistent 1942–1944; TRÜ farmakognoosia kateedri assistent 1944–1946, vanemõpetaja 1946–1950, a-st 1976 professor; ENSV TA Zooloogia ja Botaanika Instituudi nooremteadur 1950–1952, vanemteadur 1952–1960, geobiokeemia labori juhataja 1960–1972, vanemteadur 1972–1983, vanemteadur-konsultant 1983–1986, konsultant-juhtteadur 1986–1990.

[1123]Aleksander Sivadi (Sivard; 1898 – 29. IX 1953 Tallinn) õppis Peterburi Mäeinstituudis 1918, lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna mehaanika osakonna 1924, *mag. mech.* 1924 (füüsika-matemaatikakandidaat 1946), korp! Rotalia liige. Võttis osa Vabadussõjast, Sõjaväe Varustusvalitsuse ballistikajaama juhataja 1925–1940, Sõjakooli, Sõjaväe Tehnikakooli ja Kõrgema Sõjakooli lektor, leitnant 1934, sportlane; Punaarmees 1941–1945; TPI matemaatika ja teoreetilise mehaanika (teoreetilise mehaanika) kateedri assistent ja vanemõpetaja 1946–1951, dotsent 1951–1954, teoreetilise mehaanika kateedri juhataja 1953–1954, TPI õppeosakonna juhataja 1947–1949.

[1124]Aleksander Gorbatšev (Gorbatschew; Gorbatschef; 1899 – 6. II 1962 Tallinn) lõpetas TÜ matemaatika-loodusteaduskonna keemia osakonna 1925, *mag. chem.* 1925 (keemiakandidaat 1946).

[1125]Abe Liebman (Abby L.; Abram L.; Libmanis; Libmann; Liebmann; 1914 – 1. XI 1990 Tallinn) lõpetas TÜ filosoofiateaduskonna 1939, *mag. phil.* 1939 (ajalookandidaat 1949, tühistati 1951), ajalookandidaat 1960 (ENSV TA), ajaloodoktor 1971 (NLKP KK Marksismi-Leninismi Instituut Moskvas), korp! Limuvia liige. NSVLi tagalas 1941–1945 (saksa

(Partei Õhtukeskkooli lektor, ajalooteaduste *cand.*; 45+2). Koos oli 48 liiget.

Päevakorras oli ka teadusliku ala prorektori K. Taevi aruanne 1946. a. teaduslikust sessioonist. Arstiteaduskonna osavõtt olla olnud leige (loenguid aga ära jätta ei lubatud, Tervishoiuministeerium polnud teinud korraldust, et arstid võrgust[1126] võiks osa võtta). Nõrgad ja pindmised olla olnud ettekanded: dots. L. Leesment, ""Russkaja Pravda" ja Vana-Liivimaa õigus"; assist. S. Künnapuu,[1127] "Tallinna madaliku morfoloogiline areng"; eriti aga prof. Kr. Kure ettekanne "Lauseliikmed nõukogude lingvistilises kirjanduses". Olnud lihtsalt pealiskaudselt mahakirjutatud peatükk raamatust.

Omapärasele seisukohale asuti dots. G. Bichele ettekande suhtes "Kaugelennuraketi teooria küsimusi". Mõnede arvamuste järgi olnud ettekanne üliõpilastöö tasemel, teiste järgi teaduslik saavutis. Küsimuse selgitamiseks valiti komisjon viiest kateedrijuhatajast.

Taev soovis näha, et edaspidi võtaks osa enam vanemaid õppejõude (seekord 50% *ca*), vähem nooremaid.

---

keele õpetaja Kesk-Aasias, Eesti Laskurkorpuse tagavarapolgus, õppis nõukogude töötajate kursustel Jegorjevskis); EK(b)P KK Vabariikliku Parteikooli NSVLi rahvaste ajaloo kateedri juhataja 1945–1951, Tallinna Vineeri- ja Mööblikombinaadi dispetšer 1951–1956, EKP KK Partei Ajaloo Instituudi vanemteadur 1956–1990.

[1126] S.t ilmselt tervishoiuvõrgust.

[1127] Sulev Künnapuu (Valentin K.; 1912 – 30. III 1995 Tallinn) õppis TÜ tehnikateaduskonnas masinaehituse erialal 1934–1936, Tallinna Tehnikaülikoolis sama eriala 1936–1939, TÜ matemaatika-loodusteaduskonnas geograafiat 1939–1942, TPIs mäenduse eriala 1944; sai TRÜ geograafia eriala lõputunnistuse 1945, ÜS Concordia liige. Maakorralduse Valitsuse kartograaf; TRÜ geograafia kateedri assistent 1945–1949 ja vanemõpetaja 1949–1957; Tartu Õpetajate Seminari ja EPA õppeülesandetäitja; Vabariikliku Õpetajate Täiendusinstituudi ja Tallinna Pedagoogilise Instituudi lektor 1957–1965, ENSV TA Koduuurimise Komisjoni vanembibliograaf 1965–1966, ENSV TA Geoloogia Instituudi hüdroloogia sektori insener 1966–1983.

Rektor arvas, et üldiselt on ettekanded siiski nõrgad olnud, nii et jäävad trükis avaldamata, kuigi selleks on pakutud võimalust.[1128]

22. detsember (puhkepäev). Pööripäev. Rõõmus päikesepaisteline ilm, taevas pilvitu, vaid 5° külma. Õhus tundub nagu midagi virgutavat, kevadist. Mis toob see päev? Muide, täna on tööpäev.

24. detsember (teisipäev). Jõululaupäev. Loengul vaid 6 üliõpilast. Kartsin, et ei leia ühtegi haiget demonstreerimiseks. Siiski sain esitada ühe ägeda liigesepõletiku ja ühe kopsutuberkuloosi juhu. Viimase demonstreeris minu laborant H. Hintsar,[1129] kelle olin palunud olla kohal.

Loengult läksin kalmistule üle pragunenud jõejää. Jää oli paks ligi jalg, kuid suuri pragusid täis, mis läbi läbipaistva jää olid hästi nähtavad.

Kalmistul oli vaikne, taevas pilves, kuid siis murdus äkki päike läbi pilvede, mis tundus nagu jõuluevangeelium: Rahu maa peal ja inimestest hea meel.

Koppeli kalm oli Paula Koppeli poolt värskete kuuskedega ja okstega kaunistatud, teistele õppejõududele mõelsin sel päeval vist küll mina üksi. Muide avastasin Struve matuseplatsil raudaia külge kinnitatud risti prof. J(ohann) M(artin Christin) Bartelsi nimega, kes õpetas Tartus 1921–1836 "чистую и прикладную математику".[1130]

25. detsember (kolmapäev). Istusime Vadiga Hiie juures maitsva mandariinilikööri ja kohvi juures. Jõime Vadiga kolmandat korda

---

[1128]Päevikusse on kleebitud ajalehelõige: "Eesti NSV Ministrite Nõukogus: Eesti NSV-s puhkepäeva 22. detsembrilt 25. detsembrile üleviimise kohta". — *Rahva Hääl*, nr 297, 20. XII 1946, lk 1.

[1129]Helmi Novek (Hintsar; 1921 – 8. VIII 2006 Tartu) õppis TÜ (TRÜ) loomaarstiteaduskonnas 1942 ning arstiteaduskonnas 1942–1944 ja 1944–1947, lõpetades selle. Paide rajooni Sanitaar-epidemioloogiajaama peaarst ning Paide haigla sisehaiguste osakonna juhataja 1947–1958, Tartu Linna TSN Täitevkomitee tervishoiosakonna inspektor-arst 1958–1961, Tartu Kliinilise Haigla laborijuhataja 1961–1976, laborant-arst 1976–1988; TRÜ arstiteaduskonna õppeülesandetäitja 1963–1971.

[1130]Vn k puhast ja rakendusmatemaatikat.

sinasõprust, seekord Hiie juuresolekul. Vadi, keda vaevavad pidevalt rõhumishood südame piirkonnas, rääkis minust kui oma järeltulijast kliinikus. Ei vastanud midagi, olen ju polikliiniklane.

Saatsime kella 1 paiku öösi Vadi koju. Hiie Bemboga,[1131] mina kepiga. Tähe tänaval pidas meid patrull 2 korda kinni, koosseisus kaks vene sõdurit, 1 miilits. Jätsime röövimise kartusest dokumendid koju. Siiski pääsesime, olime nähtavasti liig hästi riides. Teel peatus Vadi nagu ümbruse vaatamiseks kolm korda. Võime ta ühel päeval äkki kaotada.

Londoni raadio andis öösi sakslastele jõulusaate, rääkides lepitusest ja juutide kuningast jõuluevangeeliumi alusel. Lugesin koju jõudes veel "Loomingut" (1946, nr. 6).

30. detsember (esmaspäev). Vabariiklikus Tartu I Sisehaigustekliinikus suri täna äkki *angina pectoris*'e[1132] tagajärjel dermatoloogia ja veneroloogia kateedri juhataja kt., dotsendi kt. Paul Parmakson. Oli vaid mõne päeva eest läinud kliiniku ravile.

P. P. oli tubli töömees. Imetlesin alati tema töid Kuuda aegadest[1133] ja tingimusi, milles need valminud. Ka äratas tähelepanu tema väitekiri, mis lähemal ajal pidi tulema ümberkaitsmisele...[1134] Raske on leida ka vastava kvalifikatsiooniga järglast.

31. detsember (teisipäev). Aasta viimane päev. Tuleb pidevalt lund, mis katab maad värske puhta vaibaga, nagu tahaks matta oma alla kõiki pettumusi ja kurba, mis lõppev aasta toonud, samuti luhtunud lootusi täielisele rahule.

6. kursus on loengule ilmunud peaaegu täies koosseisus. Demonstreerin neile üht südamehaiget dekompensatsiooninähtudega, teisi sobivaid haigeid polnud.

[1131] S.t Valter Hiie oma koeraga.

[1132] S.t stenokardia ehk rinnaangiini.

[1133] Paul Parmakson töötas Kuuda leprosooriumi juhatajana 1933–1939.

[1134] Tööga "Naha pato-histoloogiline reaktsioon leepra puhul ja selle praktiline hinnang" omandas Paul Parmakson 1943. aastal meditsiinidoktori kraadi.

Tartu kaubastu kohvikus T 3 ("Verner") rohkesti üliõpilasi... Ühe laua taga mängivad malet Pravdin[1135] ja M. Sõštšikov...[1136]

Dekaan on kokku kutsunud dekanaadi ruumesse erakorralise kateedrite juhatajate koosoleku, mis pühendatud P. Parmaksoni mälestusele. Kadunut austatakse vaikse püstitõusmisega. Lesele antakse muldasängitamise kuludeks kokku pandud toetus. Matus toimub 3. jaan. 1947 ülikooli kalmistul. Kadunu põrm on viidud nahalaboratooriumi.

Maarja ja Jaani kalmistul on vaikus, vaid siin-seal liiguvad üksikud inimesed, põlevad küünlad... Peatun mõtetes kalmude juures, milliseid sageli külastanud ja pieteeditundes kandunud minevikku. Süda on kurb...

Õhtul istume Hiiega kohvi ja konjaki juures, kuid meeleolu on kuidagi rusutud...

[1135]Boriss Pravdin (Boris P.; 1887 – 4. IX 1960 Tartu) lõpetas Moskva Ülikooli ajaloo-keeleteaduskonna slaavi filoloogia erialal 1912. Riia Reaalkooli vene keele ja kirjanduse õpetaja 1912–1918 (kool tegutses a-st 1915 Tartus), Tartu Reaalkooli õpetaja 1918, Hugo Treffneri Gümnaasiumi vene keele õpetaja 1919–1923, Tartu Vene Gümnaasiumi ajalooõpetaja, Tartu Tütarlastegümnaasiumi ladina keele õpetaja; TÜ vene keele lektor 1919–1940 ja 1941–1944, prantsuse keele lektor 1936–1940; TRÜ slaavi-balti filoloogia kateedri vanemõpetaja 1940–1941 ja 1944–1946, dotsent 1946–1948, kateedri juhataja 1944–1948, vene filoloogia kateedri dotsent ja kateedri juhataja 1948–1949, vene kirjanduse kateedri dotsent ja kateedri juhataja 1949–1954; Tartu Kunstiinstituudi vene keele kateedri juhataja 1946–1947.

[1136]Mihhail Sõštšikov (Mihail S.; 1911 – 25. XII 1980 Tartu) õppis TÜ matemaatika-loodusteaduskonnas keemiat 1930–1936 ja loodusteaduste osakonnas 1930–1939 ning TRÜ õigusteaduskonnas 1948–1952, korp! Fraternitas Aeterna liige. Pärast Eesti okupeerimist Nõukogude Liidu poolt Tartu linnanõunik ja seejärel aselinnapea 1940, Riigivolikogu liige ja selle delegatsiooni liige Moskvas 1940. aasta augustis, NKVD Tartu osakonna uurimisosakonna ülema asetäitja 1940–1941, hävituspataljoni liige 1941, Teise maailmasõja ajal NSVLi tagalas, sh Eesti Laskurkorpuses pataljoni keemiainstruktor; ETA Tartu korrespondent 1945, Riikliku Kirjandusmuuseumi teaduslik sekretär 1945–1946; TRÜ raamatukogu erifondi ülem 1946–1951, vanemraamatukoguhoidja 1951–1962.

1947

1. jaanuar (kolmapäev). Uus aasta on saabunud. Tühjendatud on traditsioonilised šampanjapokaalid,[1137] ära kuulatud raadios kirikukella tervitushelin, õnne soovitud Hiiele, Vadile, Aunapile ja teistele... Nüüd kostab raadiost vaid tantsumuusika. Maailm lõbutseb... Südames aga on kurbus, tühjus, pole kunagi nii lootusetult astunud üle uue aasta künnise kui tänavu. Pole usku, et see aasta toob meile täielise rahu, tervis on halb, pole usku, et saab teha produktiivselt tööd... Ent taeva kõrgusest vaatab läbi pilvede ükskõikselt maailma muredele värske poolkuu, ümbritsetud uduvines särava oreooliga; ta on varemgi jälginud talvistel öödel inimeste eluaskeldusi ja saatusi, kuid see kõik teda ei liiguta... Kaugusest kuuldub öösise rongi vile, läheduses kostavad mõned püssipaugud, haugub koer. Õhku tõusevad värvilised raketid... Uus aasta on saabunud...

2. jaanuar (neljapäev). Uue aasta õhtul istusime koos Hiie, Kõrge ja Rulliga mitu tundi Vadi juures meeleolukas ja ülevas vestluses. Vadi tervislik seisund teeb siiski muret: rõhumistunne rinnus ei taha kaduda ja minekuks kliiniku vajab ta sageli pikka aega, olles sunnitud teel korduvalt peatuma. Suitsetamisest on ta loobunud, mõõdukas alkoholi tarvitamine ei näi halvasti mõjuvat.

Muuseas kuulsin, et Räni on saatnud dekaanile kirja, milles nõuab lepingu sõlmimist polikliiniku kasutamise kohta õppe-

[1137] Päeviku veerisele lisatud: "pokaalid vana Cliquot'd", s.t šampanjat Clicquot.

baasina sisehaiguste propedeutika kateedri poolt, ähvardades vastasel korral katkestada õppetegevuse. Tervishoiuosakonna ringkondades on räägitud, et Tallinn avab ise omale medinstituudi.

3. jaanuar (reede). Arstiteaduskond on peaaegu täies koosseisus ilmunud ülikooli kiriku, et osa võtta oma lahkunud liikme Paul Parmaksoni ärasaatmisest ja muldasängitamisest. Kohal on ka tervishoiuosakonna juhataja A. Räni abikaasaga. Rektoraadi esindaja puudub, ka pole lippu pooles vardas ülikooli peahoonel.

Paul Parmaksoni põrm pruunis puusärgis on asetatud leinakattega katafalgile altari ette kahe suure kuuse vahele, mis säravad elektriküünalde valguses. Pole seda varem näinud. Puusärgi päitsis kandelaabrid elavate küünaldega kõrgetes lühtrites, jalutsis kaks suurt valgete kresanteemidega pärga valgete laiade lintidega. Üks pärg on arstiteaduskonnalt, teine dermatoloogia ja veneroloogia kateedrilt. Auvalve üliõpilastest puudus.

Kirikus valitseb sügav vaikus, isegi nii tavalist köhimist pole kuulda. Läbi külgmise akna paistab kiriku kahvatu jaanuaripäikese kiirtevihk nagu viimne tervitus, püsides vastasseinal heleda laiguna. Siis kõlab oreli saatel laul "Üürike on elu, üürike on ilu õrnal õiekuul".

Vaimuliku talituse peab õp. mag. Jüri Kimmel, võttes aluseks prohve Jesaia sõnad: "Sest minu mõtted ei ole ep teie mõtted, ega teie teed minu teed, ütleb Jehova. Sest otse kui taevad kõrgemad on kui maa, nõnda on minu teed kõrgemad, kui teie teed, ja minu mõtted kõrgemad, kui teie mõtted" (55, 8–9).[1138]

Peatudes surma mõistatuse ja paratamatuse juures iseloomustab ta kadunud teadlast kui leeprauurijat ja inimest. Siis järgneb laul "Koju mind viige, kus see rahukallas kullal mull' koidab" ja puusärk kantakse A. Valdese, E. Karu, R. Rootsi, E. Auna-

[1138] Vrd "Aga minu mõtted ei ole teie mõtted, ja teie teed ei ole minu teed, ütleb Issand. Sest otsekui taevad on maast kõrgemal, nõnda on minu teed kõrgemad kui teie teed, ja minu mõtted kõrgemad kui teie mõtted."

pi, A. Rulli ja Parmaksoni assistendi dr. H. Vahteri poolt surnuvankrile. Algab viimne teekond ülikooli kalmistule...

On külm, kraadiklaas näitab 18 pügalat alla nulli. Taevas on pilvitu, sinine talvine päike aga osavõtmata inimsaatusist katab külma kullaga talvise maastiku... Korstnatest tõuseb suits sirgete sammastena õhku, aeglaselt haihtudes.

Teel kalmistule saatjate read järjest hõrenevad. Lahkuvad farmatseudid ja mitmed teised. Vadile soovitavad sõbrad maha jääda, et säästa oma südant...

Kalmistul üllas vaikus, mis hardalt suunab mõtted hetke tõsidusele. Ununeb pingne töö, millest viivuks kõrvale põigati, ununevad isiklikud mured ja saatused... Raagus puud on kergelt härmatunud, nende vahel liikumatult sünged kuused õrnas lumeehtes, kes aastate vältel loendamatuid kordi olnud muldasängitamiste ükskõikseiks tunnistajaiks.

Ollakse kohal. Vaikselt kaob puusärk lahtisesse hauda. Järgneb lühike talitus J. Kimmeli poolt ja siis astuvad tegevusse labidad ning juba kerkib värske kalm. Labidad on käes ka Valdesel ja Karul.

Teaduskonna liikmete read on hõredaks jäänud. Kohal on vaid veel Sõber, Aunap, G. Kingisepp, Raatma, Roots, Lepp, Hiie... Üliõpilasi on kalmistul aga ainult kuus.

Siis astub kalmu juurde A. Valdes, kes dekaanina asetab pärja ülikooli ja teaduskonna poolt ning iseloomustab vaikses tänutundes P. Parmaksoni kui silmapaistvat leeprauurijat, kes pärinedes maaoludest ürgse talupojaliku visadusega on ennast ülestöötanud ülikooli õppejõuni ja loonud töid, mis leidnud tunnustust ka välismail, eriti tema doktoriväitekiri, mida refereerides üks tuntud leproloog on öelnud, et seda tööd peab tundma iga leeprauurija.

Kateedri nimel asetas pärja dr. H. Vahter, peatudes lahkunul kui õpetajal ja šefil.

Veel kostab laul "Nüüd hingan vaikse õhtu vilus" ja kalmistu tühjeneb. Kohale jäävad vaid veel lahkunu abikaasa väikese po-

jaga[1139] ja 83-aastane ema,[1140] kes talviste tee raskustele vaatamata on sõitnud Räpinast oma poega mulda sängitama. Möödunud aastal kaotas ta teise poja...

Kahvatuv päike, nagu vabanenud oma päevasest kullavarust, vajub aeglaselt raagus puude latvade taha... Juba hämardub kergelt.

Liiva tänava kõrgendikult peatub pilk kitsa vaatevälja ulatuses Emajõe orus linnaosal, mille majade korstendest tõuseb ristjoones valgeid suitsusambaid hallsinise talvetaeva poole, kõrgemal laienedes ja aegamööda kadudes... Ja neid sambaid on küll kaugelt üle saja. Miskipärast tunduvad suitsusambad sarnanevat Sarajevo valgete minarettidega, mis teravate nõeltena osutavad kõrgustesse kitsast Miljacka orust, pakkudes võrratut vaadet rändurile, kes vaevaks võtnud tõusta linna piiravatele kõrgustikele.

Kuid on külm ja tarvis rutata.

6. jaanuar (esmaspäev). Jaanuari esimestel päevadel näitas A. Valdes minule üht dots. B. Rostotski kirja, milles see palus kinkida Liidu Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu presiidiumile Tartus toimunud vabariikidevahelise õpetatud meditsiiniliste nõukogude nõupidamisel väljapandud plakati Stalini ladinakeelse tsitaadiga, mis äratanud suurt tähelepanu, avaldades arvamist, et sellest "университет не обеднеет".[1141] Kiri oli saadetud A. Valdesele ENSV Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu sekretäri G. Seebergi[1142] poolt vas-

[1139]Paul Parmakson oli 1936. aastast abielus keemiamagistri Ella Ohtlaga (1898 – 14. X 1947 Tartu), kes kõnealusel ajal oli TRÜ anorgaanilise keemia kateedri õpetaja.

[1140]Paul Parmakson oli talunik Gustav Parmaksoni ja tema abikaasa Miina (snd Raudmanson) poeg.

[1141]Vn k ülikool vaeseks ei jää.

[1142]Harry Seeberg (Harri S.; 1910 – 28. III 1965 Tallinn) lõpetas Leningradi Meditsiiniinstituudi 1936, meditsiinikandidaat 1940. Teises maailmasõjas Punaarmee polguarst, ENSV Tervishoiuministeeriumi ametnik 1945–1947, Eksperimentaalse ja Kliinilise Meditsiini Instituudi normaalse ja patoloogilise füsioloogia labori juhataja ja teadussekretär, ka direktori kt 1947–1951.

tava kaaskirjaga 24. dets. 1946, milles toetas Rostotski soovi ja palus arstiteaduskonna teaduslik-meditsiinilist kollektiivi kinkida plakat, "о котором было так много разговоров в Москве",[1143] Liidu Tervishoiuministeeriumi õpetatud meditsiinilise nõukogu presiidiumile.

Rostotski palvele vastas dekaan kirjaga 3. jaan. 1947 Seebergile, et "Vabariikidevahelisel ÕMN-ide nõupidamisel välja pandud plakat sm. Stalini ütluse ladinakeelse tekstiga lammutati kohe pärast koosolekut, sest selleks anti ülikooli varustusosakonna poolt ajutiselt kasutada pesuriiet, mida nõuti tagasi varustusosakonna poolt. Ladinakeelne tekst pole säilinud."

7. jaanuar (teisipäev). Dekanaadis nägin ENSV Tervishoiuministeeriumi kaadrite nõukogu II pleenumi otsust, mis oli Valdesele saadetud varsti peale koosolekute lõppemist (need toimusid teatavasti Tallinnas J. Tomp'i nimelises kultuurhoones 22.–23. nov. 1946) redigeerimiseks ja täiendamiseks vaatamata tõsiolule, et temale Tallinnas tugevasti pähe anti. Selles otsuses oli muuseas öeldud:

"Kuni seni ajani ei ole mõned medtöötajad võtnud kriitilisele ümberhindamisele neid omi ideoloogilisi vigu, mida nad avaldasid kõnedes ja trükisõnas kodanliku Eesti ja okupatsiooni ajal. See käib eriti Tartu Riikliku Ülikooli Arstiteaduskonna professor-õppejõudude koosseisu ja medkeskkoolide õppejõudude kohta, kellele on usaldatud nõukogude medtöötajate kasvatamine marksistlik-leninliku maailmavaate vaimus (näit. professor Valdes, Normann ajakirjas "Eesti Arst" nr. 3/4 — 1944. a.)."

9. jaanuar (kolmapäev).[1144] Täna külastas mind Sööt.[1145] Kõht püsib ikka lahti. Rääkis, et H. Raudsepp valmistab trükiks valiku oma komöödiatest, tehes neid osaliselt ümber, neid oma väljenduse järgi "kohitsedes". Sööt ise korraldab oma lastelaule. Arvab, et neist saaks kaks väikest raamatukest. Väikesed oleks parem, muidu lapsed rebivad neid kergesti.

[1143] Vn k millest oli Moskvas nii palju juttu.

[1144] Siin ning 14. ja 15. jaanuari sissekannetel ei ole kuu- ja nädalapäevad omavahel vastavuses.

[1145] S.t kirjanik Karl Eduard Sööt.

11. jaanuar (laupäev). Emal areneb vasemal jalal gangreen, haaratud on teine varvas ja suure varba mõhukoht. Üldseisund halveneb. Magab palju. Suur nõrkus. Südametegevus veel rahuldav. Erilist valu siiski jalas ei ole.

14. jaanuar (esmaspäev). Vadi kaebab, et tervis halveneb. Tal olnud varem juba bronhiektaasid,[1146] nüüd tulevat palju rohelist mädast röga. Südame piirkonnas peaaegu püsiv rõhumine. Hommikul teel kliiniku seisnud ligi 10 korda, lõuna ajal töölt tagasi minnes parem. Alkoholi puhul tarvitamisel hea, järgmistel päevadel enesetunne märksa halvem.

15. jaanuar (teisipäev). Kohtasin masseerijat Glafiira Michinat.[1147] Päris ema järgi. Ütlesin, et seisund püsivalt halveneb. Ka suur varvas ise vasemal jalal hakkab alt mustaks minema. Tekkimas *decubitus*.[1148] Kuuldes, et põetan ema kodus, tähendas: "Hea, et teda pole haiglasse paigutanud ja ise tema eest hoolitsete, Jumal teile seda ei unusta."

Õhtul lõin Piibli lahti, pilk peatus 68. laulu 20. salmil: "Gott legt uns eine Last auf, aber er hilft uns auch."[1149] Tunnen ikka enam ja enam huvi usuliste küsimuste vastu. Veel mõni päev tagasi selgel hetkel ütles ema poolkuuldavalt: "Sa oled ikka hea poeg." Mul läks see südamesse.[1150]

16. jaanuar (neljapäev). Moskvast on saabunud NSVL kõrgema hariduse ministri S. Kaftanovi käskkiri 11. dets. 1946, mis keelab ajalehtede ja ajakirjade tellimise riigi summadega ülikoolide, instituutide ja organisatsioonide töötajaile, erandit tegemata. Nimelt on Liidu Ministrite Nõukogu otsusega 30. nov. 1946 tunnis-

[1146] S.t kopsutorude laienemine.

[1147] Ilmselt Glafiira Mihina.

[1148] S.t lamatis.

[1149] Vrd "Päevast päeva kannab meie koormat Jumal, kes on meie pääste" (Ps 68:20).

[1150] Päevikusse on lisatud ajaleheväljalõige Tartu Linna II Kultuurimaja juhataja teadaandega, et kolmapäeval 15. jaanuaril korraldavad ELKNÜ Tartu linnakomitee ja kultuurimaja viimase ruumides Kompanii 2 eesti rahvaluule õhtu, kus kõneleb ka Erna Normann teemal "Rahvaluule tähtsusest". Vt *Postimees*, nr 12, 15. jaanuar 1947, lk 4.

tanud vääraks korra, mille järgi suurem osa ajalehtedest ja ajakirjadest jaotatakse organisatsioonide ja asutiste vahel, mistõttu riiklikud keskasutised, nende osakonnad ja organisatsioonid kulutavad tunduvaid summasid suure hulga ajalehtede tellimisele riiklikkude ja ühiskondlikkude organisatsioonide arvel.

Ühtlasi keelab ministrite nõukogu riiklike ja ühiskondlike asutiste ja organisatsioonide juhatajaile tellida ajalehti ja ajakirju oma kaastöölistele riiklikkude ja ühiskondlikkude summadega, tunnistades vajalikuks suurendada nõukoguliku kirjanduse levingut töötajate laiades massides individuaalsel tellimisel.

Riiklike summadega võib edaspidi tellida vaid neid ajalehti ja ajakirju, mis vajalikud teenistuslikuks kasutamiseks (подшивка и библиотека[1151]).

Kui dekaan selle käskkirja teatavaks tegi teaduskonna liikmeile, avaldasid Linkberg mitmed teised kahjatsust, et polnud nüüd keelatud võimalust varem teadnud.

*

Ema seisund halveneb järjest, nõrkus suureneb, vaevalt veel tunneb kedagi. Vasema jala suur varvas on muutunud mustaks, mõhnel ja pöialaba välisel serval on tekkinud roiskuvad haavandid. Teise jala suure varba piirkonnas on samuti tekkinud mõni kahtlane tume laik, välisel *malleolus*'el[1152] haavand. Käed muutuvad ajutiselt punakas-siniselt laiguliseks, küüned tsüanootilised[1153]. Lamab vaikselt poolteadvuseta olekus, võtab veel vaid marjamahla. Istun hilisel õhtutunnil üksi ta voodiserval, siis kummardun ja suudlen ta kätt. Ta ei tunne seda. Kuid see on tänu kõige eest, mis ta mulle elus andnud.

16. jaanuar (neljapäev). Hiline õhtutund. Väljas märatseb torm pilkases pimeduses, logistades aknaid, uludes korstnas ja pildudes nagu liiva vastu aknaklaase.

Mu ema elu läheneb lõpule. Gangreen pole küll edasi levinud, kuid üldseisund on tunduvalt halvenenud. Ta on täies-

[1151] Vn k köitmik ja raamatukogu.
[1152] S.t pahkluul.
[1153] S.t sinakad.

ti jõuetu, reageerib veel vaid joogi pakkumisele. Hingamine on muutunud korisevaks, pulss vaevalt tuntav. Cheyne'i-Stokesi hingamine,[1154] pikkade, väga pikkade pausidega. Käed on sinised, poolkülmad.

Istun taas vaikselt ta kõrval, jälgides tema elu kustumist. Siis kummardun ja surun oma huuled ta juukseile. See oli jumalagajätt, ma tean seda, jumalagajätt sõbraga, kes mulle truult aastakümneid eluvõitlusis kõrval seisnud, mind alati lohutanud, uut jõudu andnud.

Meenub 15. dets. 1923, mil meie korteri kööki tormasin rõõmuhõiskega: "Ema, olen nüüd arst, olen sooritanud viimase eksami." Ta rõõmustab, valmistades pliidil toitu, suur põll ees.

See oli ammu. Nüüd jätan temaga jumalaga igavesti. Ta ei tunne mu suudlust, ei tunne temasse pandud hellust, armastust ja tänu, kuigi ehk nii mõnigi kord teda ka kurvastanud olen. Kuid olen siiski püüdnud talle hea poeg olla. Olen palunud Kõigevägevamat, et ta neil raskeil aegadel lubaks mul tema silmad sulgeda, et ta ei näeks, kui minuga midagi juhtub, ei pruugiks pisaraid valada kui paljud emad, kes minult arstiabi otsinud. See palve vist leiab täitmist. Kergelt korisevalt hingab ta, suu poolavatud, süda aga tuksub veel viimasest jõust. Elu kustub järjest, väljas aga märatseb endiselt torm pilkases jaanuariöö pimeduses.

19. jaanuar (puhkepäev). Mu ema on juba teist päeva teadvuseta olekus, ei võta enam jooki. Pulss on vaevalt, vaevalt tuntav, Cheyne'i-Stokese hingamine kestab, ainult on hingamine üldiselt tunduvalt kiirenenud, lõpp pole näiliselt enam kaugel. Niisutan aeg-ajalt ema kuivanud huuli ja keelt, neelatada ta enam ei saa. On see ju kõik, mida veel tema heaks teha suudan. Vahel libiseb mu käsi üle ta hallide juuste.

Meenub, kuidas ta kelguga 10. dets. 1944 uude korteri tõin, oli libe, tee raske, kuid lõbus... Nüüd on varsti kõigel lõpp. Mõtted viibivad minevikus, otsivad mälestusi. Kui abitu on siiski inimene, ka arstiteadus, kui raske lahkumistund.

[1154] S.t perioodiline hingamine, mis vaheldub apnoeperioodiga (hingamiskatkestustega).

Kuulen kirjutuslaua juurde ema hingamist, mina aga pean koostama homseks dekaani korraldusel 17. jaanuarist retsensiooni dotsendi k.t. Hans Sõber'i akadeemilise tegevuse kohta ja teda esitama dotsendi teadusliku kutse saamiseks, olles määratud vastava komisjoni kokkukutsujaks, kuhu kuuluvad veel Vadi ja Valdes ise.[1155] Raske on koondada mõtteid, kui kõrvalruumis võitleb oma viimset võitlust ema, keda olen nii hoidnud. Kuid sellest ei küsi keegi, olen ju rahva teenistuses.

20. jaanuar (esmaspäev). Hommik koidab. Hiljutine torm on vaibunud ja tuleb taas kerget värsket lund.

Mu ema agoonia jätkub. Kuid perioodiline hingamine on kadunud. Ta hingab nüüd kiiresti, kergelt korisevalt. Loen 52 hingamist minutis. Pulssi pole enam tunda, kuid süda taob kuulatlemisel veel kiiresti ja tugevasti, nagu püüdes viimase jõuga rinda kokku panna läheneva surmaga. Siis muutub hingamine aeglasemaks, loen vaid veel 16 hingetõmmet minutis... Pea tõmbleb kergesti. Hingamine aeglustub veelgi.

Järgnevad mõned üksikud sügavad hingetõmbed, siis vaibuvad needki. Näole ilmub hetkeks valuline joon, siis lõdveneb pinge kogu kehas ja pea vajub kergelt tagasi. Mu emakest ei ole enam. Sulen tal silmad, silitan käega paar korda üle ta juuste ja vajutan huuled viimseks suudluseks ta laubale, siis purskavad silmadest pisarad. Kell täpselt 8 ja 45 minutit. Väljas muutub valgemaks, tuleb endiselt kerget värsket lund...

Ja nüüd hilisel õhtutunnil lamab ta mu kabinetis-raamatukogus vaikselt puusärgis, ümbritsetud botaanikaaia poolt lahkesti kasutada antud *Buxus balearica*[1156] ja mandlipuude põõsastega. Raamatukogus on sel hetkel kõik teisiti. Kirjutuslaud on lükatud akna alla, ümber toa on asetatud toolid, kõik väiksed, liigsed esemed on kamina äärelt koristatud...

Istun üksi puusärgi juures, vaatlen ema kahvatut nägu, ja silmadest voolavad pisarad. Panen neisse kogu poja armastuse ema vastu, kes palju aastaid olnud ta ainukeseks sõbraks. Vahel vaat-

[1155]Päeviku veerisele lisatud: "Komisjoni koosseis kinnitati rektori otsusega alles 20. jaan. 1947."

[1156]S.t Baleaari pukspuu.

len ta rinda. Tundub, et iga hetk algab taas hingamine, olin ju viimaseil päevil nii harjunud tema perioodilise hingamisega, mis andis pause kuni üle 30 sekundi. Kuid see rind ei hinga enam. Mu emake on jäädavalt lahkunud.

Puhka siis rahus, armas ema, ma säilitan sinust tänuliku mälestuse oma elu lõpuni ja tänan Kõigevägevamat, et Ta sind hoidnud on peaaegu kuni minu 50. sünnipäevani.

On juba öö, ma seisan aga ikka veel ema puusärgi juures ja vaatlen tema igaveses rahus selgunud näojooni. Südames on sügav kurbus ja tühjus... Olen oma ema väga hoidnud, aastakümneid on ta olnud mu ainukeseks kõike mõistvaks sõbraks...

21. jaanuar (teisipäev). Valgeneb... Ööpimeduses on maa kattunud puhta värske lumevaibaga ja üksikuid helbeid langeb veel pidevalt edasi juba hõredaks muutunud pilvist. Õhk on karge, värskendav.

Astun ema puusärgi juurde ja vaevalt kuuldavalt küsin: "Kuidas magasid öö, emake?" Vastuseks aga on vaid vaikus. Ema huuled on suletud jäädavalt... Ei tule neilt enam iialgi kuuldavale ei ühtegi häält ega armastavat sõna...

*

Päike on hetkeks pilvedest läbi tunginud ja *Buxus balearica* väikesed lehed puusärgi kõrval lõõmama pannud hellitavas kullas. See tundub nagu viimne maapealne tervitus enne lahkumist igavesse pimedusse...

*

Ja nüüd on öö... Seisan vaikselt puusärgi kõrval ja vaatlen ema näojooni. See on viimne kord, mil viibime kahekesi... Pisarad valguvad silma...

Kui sageli oleme siiski kahekesi olnud pikkade kooselu aastate vältel, eriti videvikutundidel, mõtteid vahetanud, plaane teinud, rõõmu tundnud ja kurbust... Nüüd oleme kumbki üksi... Kuid ühte ma luban sulle, emake, ma tulen sageli su kalmule ja istun su juures, nagu seda varem paljude teiste kalmude juures olen teinud. Võib-olla ei ole me siis kumbki nii üksi, nagu praegu tundub... Sulle aga tänu kõige eest, armas ema...

*

Tunnid kaovad öö vaikuses. Seisan ja vaatlen armastatud näojooni ja tean, et see vaatlemine on viimne jumalagajätt. Homme ei saa ma enam neid vaikselt vaadelda, homme juba tulevad ükskõiksed leinajad, et viimsele teekonnale saatmisest osa võtta ja me pole enam hetkekski kahekesi, omavahel. Jää siis Jumalaga, puhka rahus, emake, me ei näe teineteist enam iialgi, olgu siis Kõigevägevama juures..., kui see on Tema tahtmine.

Panen veel kord oma käe ema külmale laubale ja silitan seda, siis kummardun tema käte üle viimseks tänu- ja lahkumissuudluseks. Järgneb ristimärk ema põrmu kohal, ja meie maine lahkumine on toimunud.

Kusagile olemuse sügavusse aga jääb näriv ja piinav valu ja kurbus, mida tunnen vaid mina üksi ja mis määratud ka ainult minule, muidu ei kellelegi, kuni aeg seda tasandab.

Ja kel meist on parem: kas minu lahkunud emal või mul?

Vastuse annab Sokrates oma "Apoloogias", kui ta ütleb: "Ja nüüd on aeg minna mul surma, teil ellu, kel meist on parem, see on saladus, mida teab vaid üksnes Jumal."[1157]

(*Järgneb*)

[1157]Vrd "Kuid nüüd on aeg lahkuda — minul selleks, et surra, teil selleks, et elada. Kellele meist aga suurem hüve osaks saab, see on kõigile peale jumala teadmata". Platon, "Sokratese apoloogia". Tlk Astrid Kurismaa. — Platon, *Teosed I*. Koost. Marju Lepajõe. (Avatud Eesti raamat.) Tartu: Ilmamaa, 2017, lk 43.

SIRJE PETERSEN. Linnud (2018)

CONTENTS

The Estonian idea ..... *Jaak Jõerüüt* 771
One day we'll die anyway ..... *Mari Saat* 777
Computers were brought to Estonia eagerly ..... *Enn Tõugu* 787
Whirlwinds in new educational vocabulary ..... *Tiiu Kuurme* 799
Changes in lechery under the state of emergency ... *Toomas Kiho* 827
The world of world philology: Uku Masing's letters to Enno Littmann 1933–1943 ..... *Henning Trüper* 829
The broader autism phenotype and its clinical gestalts ..... *Michael Fitzgerald* 869
Thoughts on flourishing subjectivism in writings on psychoanalysis ..... *Paul E. Adamson* 899
Review: The meaning of reconciliation is still open. Theodor W. Adorno. *Valik esseid kirjandusest*. Koost. Marek Tamm. Tlk Krista Räni. Järelsõna Hasso Krull. (Loomingu Raamatukogu, LXIII aastakäik, nr 32–34.) Tallinn: SA Kultuurileht, 2019. ..... *Indrek Ojam* 920
Abstracts 928
Dancing into the unknown: Diary 1944–1961. Part XXIII ..... *Herbert Normann* 937

eurozine

www.eurozine.com

Praakeksemplaride puhul palume pöörduda:
AS Pakett, Laki 17, 12915 Tallinn, tel. 6563639

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

Hind 3.90 eurot